

Таврія

Роман

Ранніми веснами, коли на заболоченому Поліссі ще не бралися сіяти, коли на Сулі, на Пслі та на Ворсклі, розпускаючись першим найніжнішим цвітом, сяяли білі вишневі садки,— над відкритими степами Півдня проносились страхітливі чорні бурі. По всьому степу, від Ногайська до Каховки, зустрічали їх молитвами, з корогами. Велелюдні селянські процесії, виходячи в хмаровищах куряви насупроти стихії, падали навколішки, благали, щоб вщухло.

Страшний суд творився тоді серед голих беззахисних Таврійських степів. Зривало дахи, замітало колодязі, з корінням видимало в людей із-під ніг посіви.

Голосили хори в полях, у відчаї металися люди серед чорної завірюхи. А перед тими, хто ставав навколішки, за мить нагортало кучугури-бархани пилюки

Важко було рухатись, не видно було, куди хреститись. На схід? Але де той схід? Саме звідти й насувалося оте найстрашніше, темне, вируюче... Сікло, як градом, збивало з ніг, безпроглядною сухою каламуттю бушувало навкруги — від землі до неба. Вгорі, за суцільними тучами зірваних, піднятих у повітря, летючих ґрунтів, ледь помітно стояло сонце посеред неба, маленьке, похмуре, безсяйне, як при затемненні. Від неприродних денних присмерків ставало моторошно всьому живому. Тривожно ревла по селах худоба, завивали собаки, птиці по азовських берегах ховалися в нори. Лише люди, збиваючись у процесії, шугали крізь куряву в полях та лопотіли над ними порохом посічені короги.

Потім, коли вщухало, степи смугами через цілі повіти лежали спустошені, мовби покриті сірим смертельним попелом. Селяни брались лопатами відгортати піщані замети від своїх облуплених мазанок, як узимку відгортають на півночі сніг. Розгойдане море по всьому узбережжю викидало на пісок рештки розбитих під час шторму рибальських суденець.

Ще азовське жіноцтво оплакувало своїх загиблих чоловіків-рибалок, ще закіптюжені чабани розшукували в степах свої розметані бурею отари,— а всіма шляхами по свіжих слідах урагану, як чорні його яничари, вже неслися в напрямі на Каховку численні, по-ярмарковому одягнуті наймачі з поміщицьких економій та столипінських хуторів. З видзвоном вилітали на виметені тракти граціозні таврійські тачанки, розмальовані ради свята в червоні яблука по чорному лаку. Як на свято, як на здобич, поспішала звідусіль у Каховку пазуриста степова хижачня.

Тачанками, фургонами, шарабанами, верхи. Хай каміння з неба, а на весняного Миколи треба бути там!

На весняного Миколи в Каховці відкривався знаменитий людський ярмарок — новітній невільничий ринок, що постачав робочу силу всьому Півдню країни. З приморських степів, з Криму і навіть з далекої Кубані з'їжджалися сюди наймачі.

Заробітчани валом валили з північних губерній. Добувалися хто як міг. Висіли на поїздах, спускались дубами та заробітчанськими чайками через вируючі грізні пороги по Дніпру, а найбільше — вивіреним способом — пішки. Брили, зігнувшись під клунками, виснажені, худі, почорнілі від гарячих супротивних вітрів, пробивались на Каховку, як у землю обітовану.

Не питали їх по селах — куди? Гріх закудикувати нещасних. Здалеку видно: в Каховку на ярмарок.

Ішли за сотні верст — полтавські, київські, чернігівські, братаючись у дорозі з курськими, воронезькими, орловськими... Ішли, розбиваючи ноги до крові, несучи незгасний виблиск надії в очах. Де вже та Каховка? Чи скоро вона вирине назустріч на золотих дніпровських пісках?

Після чорних бур, у погожі, переповнені сонцем дні, весняне марезо текло перед ними. Мабуть, ніде не було таких розкішних міражів, як на півдні, в безводнім степу. Мов чисті, невтомні мрії, струмували вони цілими днями, не наближаючись, не віддаляючись... Високими сріблястими ріками — впоперек сухих заробітчанських доріг!

І

Щовесни знімалася криничанська голота на заробітки. В багатьох хатах великим постом шили матері бурлацькі торби своїм синам та дочкам у дорогу. Настав час і старій Яресьчисі взятися за це гірке пошиття. Шила дочці Вустіг що була вже на виданні, а Данько — найменший — пристав, ув'язався в одну душу:

— Пошийте й мені.

Здавило матері в грудях. Куди воно піде таке, хто його візьме? Тринадцятий рік ще тільки минає хлопцеві — і волячого рога не дістане...

— Та чи ти ж дійдеш, сину, в оту таврійську даль?

— Пошийте, мамо! На край світу дійду! Подумала, порадила з дочками та сусідами — а чому б і справді не пошити? Хіба мало ходить на заробітки таких, як Данько? Зрештою, чим не погонич? Меткий, розторопний, веселий... Прохарчується літо по людях, ще й на домашні

злидні щось принесе... Хай іде! Хай змалку звикає до заробітчанських мандрів, яких йому рано чи пізно, а теж не минути.

З року в рік одне покоління криничан за другим топтало весняні стежки на південь. Як голодні птахи, пускались вони у простір, маючи свої звичні, добре вивчені бурлацькі маршрути. Ішли здебільшого за Самару, в Синельниківські степи, а там уже й розбрідалися хто куди, на все літо, до перших осінніх заморозків.

Цієї весни валка підібралася переважно з молоді, свіжої, міцноногої, настроєної йти хоч до моря в пошуках кращого найму. Вирішено було не розсипатися, як раніше, по самарських хуторах, не зупинятися по колоніях, а пробиватися далі, в глибін Таврії, сягнути самої Каховки, легендарної заробітчанської столиці.

Через ярмаркових людей — то з Говтви, то з Решетилівки, то з Турбаїв — все частіше докочувались про Каховку різні чутки: одні гудили її, інші, навпаки, запевняли, що тільки в Каховці справжні вільготи, аж там дають за людину те, чого вона варта. Правда, Каховка була десь на краю світу, з глухих Криничок дороги туди до ладу ніхто не знав, та хіба молодим це перепона. Язик доведе! Доводить же прочан до Києва, то доведе й заробітчан до Каховки!

Наслухавшись від дорослих розмов про Каховку, Данько щедро оповивав її серпанком власних мрій, по-хлоп'ячому нестримних, химерних. Каховка поставала перед ним як біле, веселе місто-ярмарок, у пишній зелені, у каруселях, у весняних барвистих райдугах, під якими кожному щастить, під які тільки ступиш, як у кишнях тобі вже задзвенять легендарні таврійські червінці.

Крізь найічне віконце, ще замережане морозом, Каховку можна було побачити, якою забажаєш. Пролизавши язиком замерзлу шибку, сягаючи оком за небокрай, Данько бачив уже свою Каховку містом щастя, де всі люди ходять у нових чоботях, де замість ячників їдять калачі та паски і

ніхто нікого не кривдить. Каховські вільготи, про які чув хлопець, малювались йому як необмежені вільності, в яких він уже відчував туманну потребу і якими найбільше вабила його Каховка. Не буде там ні сільської розправи, ні податей, ні буцегарні, не буде ні проклятих глитаїв Огієнків, ні панських прикажчиків, до яких мати ходить в'язати за шостого снопа.

Тричі на день ввижалась Данькові його вимріяна Каховка. Захмелів, марив нею хлопець. Рахував дні, босоніж вискакував ранками до Псла наслухати, чи не тріщить, чи не ламається крига. Хоча б уже швидше пригріло сонце по-весняному, та й торбу на плечі, та й на оту вільготну неймовірну Каховку!

Восени Данько має повернутись з Каховки багатирем. Якщо сестра сподівається там заробити за літо на корову, то він заробить принаймні хоч на теля. В хаті він єдиний мужчина, і його обов'язок дбати про добробут сім'ї. Хай ще дістає він часом від матері запотиличника, але має і відповідну шану, як хазяїн двора. На святвечір, коли криничанські діди виходять кликати Мороза вечеряти, мати з Вутанькою посилають надвір і Данька.

— Морозе, Морозе, йди до нас вечеряти! — кличе він баском, стоячи без шапки на причілку, нарівні з найстатечнішими сільськими дідами. В той вечір Данька садовлять на покуті, на сіні, і він перший пробує кутю. Мати й сестра терпляче, урочисто ждуть, поки юний господар благословить святкову вечерю.

Батька свого Данько пам'ятає мало, але часто бачить його в снах, найчастіше на човні, в тихе лунке надвечір'я, як він впливає ставити ятери і співає пісню про турбаївську Мар'янушу. Співає весело і сміливо, могутнім чудесним голосом, яким обдарувала його природа, співає для себе, а криничанські діди слухають його, сумовито стоячи з веслами по садках, а урядник уже свариться на нього з берега: знову завів бунтарської? Коли декотрі з глитайчат зважуються тепер дражнити Данька тим, що батько його нібито був розбійником, то таким Данько

відразу б'є морду. Ні, не соромиться він свого батька, і якщо на сільських храмах хто-небудь з незнайомих часом запитає його, чий він, то хлопець зухвало і згорда відповідає, що він сцн Яреська Матвія. Це діє, як постріл.

Насторогу в одних, щирю повагу й захоплення в інших викликає батькове ім'я. Знають його по всіх довколишніх селах, відоме воно по Пслу і по Хоролу до самої Сухорабівки і славних Турбаїв.

...Глибокої осені дев'ятсот шостого року самосудом було страчено в Криничках Яреська Матвія. У вітряну ніч, в листопадову стужу озброєні дробовиками багачі вивели його за село, прив'язали до крила вітряка, пустили на волю стихії:

— Ану піднімайся, Яреську, вгору, лети за чорнії хмари — н&вздогін за своєю бунтарською правдою!..

Глухо стугоніли в ту осінь ліси понад Пслов, щоночі жевріли хмари над економіями по Запсіллю... Вся округа була озагравлена спалахами пожеж.

Потім згасли хмари, потемніли ліси, залилася Яресь-чиха з трьома дітьми: двоє дочок і син, по-домашньому — Данько, по святцях — Данило. Старша, Мокрина, була вже піддівком, менша — Вустя, годилася кому-небудь у няньки, а Данько міг хіба що пасти гуси, але гусей у Яресьчихи не було.

Ріс хлопець сам, як гусеня на воді, без особливого догляду: нікому було з ним панькатись. Вустя ціле літо бавида чужих дітей, а мати з Мокриною не вилазили з Щоденщини. Коли вже защербатів Данько, гублячи молочні зуби і нетерпляче чекаючи справжніх, спробувала була Яресьчиха влаштувати його пастушком до багачів. Повела малолітка до цяцькованих ґанків під бляшані кривлі, пропонуючи то одному, то другому, але ніхто не захотів брати:

— Спідлоба він у тебе дивиться, Мотре... Батьківським .нерозкаяним поглядом.

— Та ні, це він тільки перед вами чогось такий... Дома часом як втне що, то всіх насмішить...

— Видно, видно вже його натуру: батьковим кресалом бавиться... Ач, іграшку собі знайшов!

Збракували багаті Данька. Та згодом він сам знайшов спосіб допомагати родині: з весни промишляв рибою, а восени ходив з ровесниками по лісах Запсіл-ля та драв хміль на деревах.

Якось уже після покрови Яресьчиха, повернувшись увечері з економії, з подивом дізналася, що син її віднині школяр: пішов і сам записався до школи.

— Де ж тобі, сину, тепер узувачки брати?

— Не турбуйтеся, мамо... Якби тільки вчитель дозволив босоніж заходити до класу... Я й босий зиму перебігаю!

Дві зими перебув Данько у класах, а потім мати сказала годі: ні за що книжок купувати.

— Читати, писати навчився, а на попа однаково ж не вийдеш...

Через два роки видала Яресьчиха Мокрину за молодого кучера в лісництво. Сидячи на покуті, озброєний колючим кужелем, продавав Данько сестру молодому. Кинув жених срібного полтиника на тарілку, думав, на тому й зійдуться, але хлопець, насупившись, заправив за сестру такий викуп, що гості ахнули:

— Цей уміє постояти за сестру!

— Править, як за царівну!

Розвеселившись, гості гуртом стали упрохувати Данька, щоб не впирався, щоб не зоставив Мокрину вік сидіти в дівках... Сама Яресьчиха сліз наковталася вволю на доччиному весіллі — пекуче воно було: замість справжнього батька порядкував за столом одноденний "батько", званий, весільний...

Видавши одну, незчулася Яресьчиха, як і друга стала на порі, треба було й Вусті приданого дбати. В свої сімнадцять весен Вустя була вже красунею, співала в церковному хорі, беручи там такі піднебесні ноти, що парубки навіть із сусідніх сіл, ставши дивовижно богомільними, щосвята юрбами набивалися в крини-чанську церковцю. Але що солов'їний Вустин голос, коли скриня порожня? Цілу зиму хурчали в хаті прядки, гуркотів ткацький верстат, а полотен у скрині не прибавлялося — все комусь та комусь... Де взяти, з чого надбати?

Вихід був один: у Таврію — на заробітки.

Сподіваннями на Каховку зігрівалась тепер Яресь-чишина хата. Вечорами, при каганці, крізь монотонне хурчання прядок, летіли вдовині думи в далекий той край степовий, куди незабаром подадуться її діти в бурлацькій ватазі.

Думалося спочатку добуватися в Каховку водою, найнявши в складчину дуба десь на Дніпрі, як робили це заробітчани багатьох інших полтавських сіл. Але назабаром з'ясувалося, що далеко не кожен з криничан спроможеться внести на човна свій пай. Після ретельних підрахунків помирилися всі на тому, щоб іти пішки:

— Підошви свої, не куповані!

Вожакувати над валкою зголосився Нестір Цимбал, вічний заробітчанин, добродушний криничанський невдаха, єдине багатство якого складалося з купи дітей — дрібної та голопузої династії Цимбалів, серед яких було навіть двоє однойменців: Степан 1-й і Степан 2-й. Збилися куми з ліку, коли несли найменшого хрестити, нарекли наздогад Степаном, і лише потім виявилось, що інший Степан уже лежить у колисці, надимаючи щоки і спокійно пускаючи бульбашки.

Мав Цимбал свої слабості, над якими в Криничках кожному дозволено було потішатись. Завзятий голуб'ятник, міг він годинами гасати з малечею по селу за голубами, алалакаючи в небо, перечіпаючись через кожну колоду. Однак мав Нестір і незаперечні, як для ватажка валки, чесноти. Певне, ніхто краще за нього не знав усяких заробітчанських звичаїв та правил, набутих ним за довгі роки бурлакування. Певне, ніхто не вмів краще за Нестора попроситися в дорозі на ночівлю, прицінитися на ярмарку, намолоти, де треба, сім мішків гречаної вовни,— а це могло мати неабияке значення для переговорів з крутіями-при-кажчиками.

Вештаючись взимку по навколишніх ярмарках, Цимбал уважно прислухався до розмов, приносячи потім у Кринички всякі новини про південні краї. Саме з його уст вперше почули в Криничках притчу про якогось решетилівського наймита, який нібито страшенно розбагатів у Таврії, розжившись — коли вірити прасолам — просто... на воді. Отак може поталанити чоловікові! На радощах за невідомого щасливця Нестір у той же день нахильці видудлив біля марнопольки чвертку і, розходившись, погрожував у бік панської економії, що зостанеться вона, мовляв, без поденщи-ків, бо всіх він, Цимбал, поведе цей рік у Каховку, хай лишень скаче пан за ними навздогінці, нехай спробує їх у Каховці наймати.

— В Каховці ми станемо вдсятеро дорожчі! — викрикував Цимбал на вигоні біля млинів, доки, зрештою, підіслані матір'ю цимбалята не потягли його за руки додому.

Для криничанських молодниць було одне туманне місце в Несторовій притчі про удачливого решетилівця. Як це можна розжитися на воді? Чи, може, в тамтешніх колодязях і вода якась особлива, коштовна, панська?

Данько сприймав це по-своєму: щасливий, чудесний край, де навіть вода могла приносити людині статки!

В Криничках з води ще ніхто не розбагатів, хоча Псьол протікав під боком і чисті джерельця били з-попід круч на кожному кроці. Більше того, саме від надміру води криничани терпіли часом справжнє лихо. В деякі весни Псьол, вийшовши з берегів, затоплює всю понизову частину села, і пливуть тоді вулицями човни-душогубки, причалюючи до перелазів, запливаючи просто в двори. Лементує село, тривожний котиться над водами переклик. В того повинь останній прикладок сіна потягла, іншому хату розмиває. Важко боротися селянинові з норовистою річкою голіруч. Хто має родичів під горою — перебирається з дітьми на якийсь час до них, а більшість не зрушує з місця, терпляче пересиджуючи лиху годину по своїх розкисаючих ковчегах. Збіжжя — на горище, дітей — на піч, від стола до порога настеляють дошки і так живуть, не топлячи, не варячи, доки річка вгамується, доки повинь спаде.

Наробив шелесту Псьол і цієї весни. Несподівано розлившись уночі, позаливав у погребях картоплю та кваснину, потопив декому овець у кошарах. Хати на низзянській вулиці з біленьких стали темно-сірими; похмурими, порозкисали до стріх. Весь ранок гвалт стояв над селом. В школу, що опинилась на острові, набилося повно люду з подушками, ягнятами, телятами, з дітьми.

Саме під час розливу заробітчани знімалися в путі). Збір було призначено на вигоні біля тих самих вітряків, де глитайня підняла колись на крилі свого найлютішого ворога Яреська Матвія, помщаючись йому ад те, що водився з кременчуцькими бунтарями і читав селянам протицарські афішки.

На сході сонця підпливали до вигону душогубками заробітчани в супроводі матерів, дітей, родичів. Ридма ридало село. Далеко над вранішніми зарожевілими водами стелились материнські тужіння.

Першим, як і личило ватажкові, з'явився на вигоні довготелесий Нестір Цимбал з усім своїм виводком та з вагітною дружиною. Вслід за ним потяглися до місця збору Яресьчиха з дочкою та сином; подружжі погорільців Персистих, що виряджали свою старшу доньку Олену; безрідні затуркані сестри Лісовські, обидві з такими рум'янцями на всю щоку, що аж дивно було, де вони могли взятися в них, викоханих на житняках та на сирівці. За Лісовськими спустилася з підгір'я пишногруда сільська краля Ганна Лавренко в супроводі своїх дядьків — Оникія та Левонтія Сердюків, що в останній момент приєдналися до заробітчан і які, хоча й мали вже років за сорок кожний, все ж вважалися парубками.

Останнім приплив із своїми краями Федір Андрійка, відчайдушний шибайголова з розірваною губою, який щоліта бився на сільських храмах з хутірськими глитаєнками, а іноді і сам падав замертво, оглушений залізним шворнем, так що приносили його потім старій Андріячисі в рядні. Зараз Федорова компанія теж прибула на вигін, як на храм: напідпитку, з піснями.

Нікого, однак, не звеселили на цей раз їхні пісні. Схлипували матері, злякано тулились до Цимбала його цимбалюта, слухаючи втішання матері, що принесе, мовляв, татко восени їм з Каховки корову у клуночку... В задумі сидів Цимбал, стежачи, як гасають його Степани — Степан 1-й і 2-й — по вигону вже босоніж, пускаючи весняні сонечка з долонь:

— Куди сонечко полетить — у той край і Каховка!

Наче востаннє надивлялись присмучені заробітчани на рідне село, на його садки та вербові клубки левад, охоплені першим весняним ясно-зеленим туманцем. Ранок швидко світлішав, переповнювався блиском

сонця, неба, води. Мов заворожені, стояли у воді розбухлі
Понадпслянські ліси. Сяяла повінь по городах тихими, дзеркальними
плесами та заплесками. Забиваючи запах розкислої глини хат, могутньо
тягло звідусіль прісними пахощами весни, свіжих вод, роз-брунькованих
верб... П'янкий, соковитий дух ішов від живої розпареної землі, а високо
над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці, дзвінкоголосі, чуйні,
весняні...

— Вони додому, а ви... з дому! — голосили матері.

Вмилася сльозами й змучена Яресьчиха, опинившись зі своїми
навпроти Огієнкового вітряка. Закляте, мученицьке місце! Тут у неї—
забрано мужа, і тут же мусить вона розлучатися з сином, з дочкою,
живцем відриваючи їх від серця.

— Батька замордували і вас на край світу женуть,— тужила
Яресьчиха, поправляючи клунки на дітях.— Хай би їм і Таврія, і
перетаврія, окаянням... Не для них, загребущих, ростила я вас, ночей над
вами недосипала...

— Мамо, не треба,— гірко заспокоювала Вустя матір.— Не в неволю
йдемо, не навіки ж!..

Похнюпився, згорбився Данько, наче дід. Померкли на мить юні, світлі
його марева. Все меркло порівняно з матір'ю, згорьованою, змарнілою,
наймилішою, найкращою за всіх... одна вона така, і ніде вдруге її не буде,
другу ніколи не знайти!.. Не соромлячись людей, припав до натрудженої
материної руки, поцілував — уперше в житті.

А у верхніх дверях свого вітряка стояв Митрофан Огієнко з синами і,
глумливо посміхаючись, дивився звідти, наче пан з балкона, на
заробітчанські прощання. Коли в клунки стали впрягатися сестри
Лісовські, вічні Огієнкові поденщиці, не витерпів хазяїн, зачепив:

— У своїх, значить,, набридло, до чужих повітєсь? В татарщину за довгим карбованцем? Ой, глядіть, дівчата, щоб не прогадали!

— Навряд,— відповіла знизу за Лісовських Вустя.— Уже гіршої хльобанки, ніж у вас, дядьку Митрофане, мабуть, ніде не варять.

— Ну ідіть, ідіть... Там вам наварять. Боюсь тільки, що не раз іще на вас чмихавка нападе.

Чиясь добра ломака, просвистівши в цей час у повітрі, лунко трахнулась об Огієнків "балкон". Відсахнувся хазяїн, зблід:

— Це ти, Андріяко? Попомни ж...

— Попомню!

З тим і пішли криничани. Повагом, понуро витягтись ланцюжком, у той край, звідки всі ці дні високо летіли з весняним ґелґотанням перелітні голодні птахи.

Ш

І ОСЬ ідуть тепер вони день за днем назустріч своїй невідомій Каховці. Далеко за бродами, за поронами zostалися рідні Кринички, залиті то каламутною, то ясно-блакитною весняною повінню.

Від Псла ідесь аж за Самару Цимбал вів валку упевнено, бадьоро,— не раз він бував у цих краях,— а як вийшли далі, в степи, то й ватажок посмутнів, перестав жартувати, пригнічений величчю незнайомих просторів. На привалах дедалі частіше відводив душу словами лірницьких, чутих по ярмарках пісень:

Як став брат найменший, піший-піхотинець,

на полівку ізбігати, На степи високі, на великі дороги розхіднії... Нема ні тернів, ні байраків, ніяких признаков!

Замість біленьких чепурних сіл полтавських пішли інші, рідкі степові селища, облуплені, як бубон, незатишні, обшуговані наскрізними вітрами. Присадкуваті руді мазанки повгрузали в землю, мов арештантські етапи, придавлені зверху плескатими глиняними дахами...

— Оце хороми! — вигукував юний Яресько.— Під хатою бур'ян, а на хаті лобода... До самих димарів хоч кіз паси!

— Чом не робите вищими,— звертались дівчата до місцевих селян,— чому соломою не вкриваєте?

— Хіба тут солома вдержиться,— хмуро відповідали степовики.— Вітри у нас вічно.

Чим глибше в степ — хмурнішають криничани, гостріше відчувають свою бездомність. Безлюдна, безводна, безлісна земля розлягається навкруги, втомлює зір своїм одноманітним непривітним простором. Де ті гаї та садки подівались, куди ті річки розтеклись?

Дома в цей час Псьол, переповнившись, заливає городи, розмиває "хати, а тут ні ставка, ні озеречка в полі...

Земля та небо. Сухі вітри пашать і пашать назустріч. Ідеш і за весь день деревини ніде не побачиш, хмизини ні з чого виламати. Якби не запаслися з дому ціпками, то нічим було б навіть від собак відборонитися... А скільки їх, ікластих, передражнили крини-чани за ці дні!

Клопоти з собаками, особливо найлютішими — хутірськими, охоче брав на себе Данько, якому подобалося здійсмати по хуторах бучну веремію. Ступаючи з ломакою попереду валки, він зухвало пас очима

глитайські двори, готовий, здається, зчепитися хоч з вовком. Але те, що розважало відчайдушного хлопця, для дівчат було мукою, катуванням. Невміло відбиваючись від знавіснілої собачні, злякано пробираючись серед несамовитого собачого гвалту, вони вихоплювались з хутора, мов з пекла. І навіть тут, опинившись знову серед безпечного світлого степу, обдзвонені з усіх боків мирними співучими жайворонками, вони ще довго не могли отямитись. Розшарілі, збуджені, з сльозами на очах оглядали передусім свої спідниці — чи цілі, чи буде в чому показатись на каховському ярмарку? Бо хто зна, може, обшарпаних там і зовсім не захочуть наймати?

— Ви литки бережіть, а не спідниці,— повчав дівчат Цимбал.— Бо як прокусить котрійсь, то вже пиши пропало: далеко не підеш.

— Відбиватися треба, а не ховатися одна за одну,— напускався на дівчат Данько.— Ти не галасуй, не мат-ляй перед ним пеленою, а старайся палицю йому засадити в горлянку, щоб аж ікла хруснули!

Мало тішили такі поради дівчат. Переляк минав, але надовго зоставалось на душі тяжке, кривдне почуття своєї бурлацької безпритульності. Чим вони завинили перед богом, що, кинувши близьких і рідних, мусять іти десь з торбами на плечах, дражнити чужих собак? Хіба з добра віються оце в білі світи? Чорні, непросипні злидні погнали їх з рідних домівок. Змалку працювала з них кожна, не шкодуючи сил. Ще тоненькими рученятами, якими б гратися в кукли, вже крутили товсті перевесла, в'яжучи хліб на поденщині. Ще не видно було їх, підлітків, серед високих прядив, а вони, моторні, вже умлівали там, в гарячій п'янкій гущавині, беручи комусь плоскінь... Не ледачими повиростали, всяку роботу вміють робити оці дівочі розвинені руки: зв'яжуть снопа —1 буде як вузлик, виведуть нитку — забринить струною, вишиють рушник — горітиме, мов жива калинова гілка! Стільки вже встигли до своїх сімнадцяти весен переробити, що, здається, озолотитись могли б! А де воно? Все пішло то на податі, то на борги, то на оренди. В чужих скринях приють їхні полотна, а вони, безприданниці, сидять тепер край шляху,

гризучи кам'яні свої заробітчанські сухарі, змочені сльозами. Кара? Але за що?

А в степах води не допросишся, ночувати не достукаєшся. Рідкі таврійські села переповнені заробітчанським людом, в кожному дворі вже застанеш ночувальників. Серед бідних ще, правда, зустрінеш співчуття, а в багаті двори, до хуторян, хоч і не стукай. Нікого не пускають під свою черепицю — бояться, що куритимуть хлопці вночі, пожарів нароблять...

На що вже Нестір був майстер проситися, але і йому раз у раз показували дорогу далі: не вірили хуторяни, що хлопці його не курять.

Добре, що хоч ночі були теплі та не весь торішній курай позбирали селяни на паливо,— можна було постелити під боки.

— Це ще нічого,— міркував у таких випадках Цим-бал.— Ми хоч на землі, на кураєві спочиваємо, а як же тому голубові, що іноді всю ніч протріпочеться в небі, тримаючись лише на власних крилах?.. Буває, випустиш оце їх надвечір, а вони на радощах підуть угору такими гвинтами, що вже ледве мріють над тобою в небесах. Шия заболить за ними стежити... Ставиш тоді коритце з водою і, присівши біля нього, дивишся, наче в дзеркало... Повне коритце блакиті небесної!.. А в ній десь глибоко-глибоко метеликом тріпочеться біленька маленька цятка: ото він і є, голуб!.. Особливо з молодими клопоту наберешся. У нас уже й сутінки під лісом, а він і не думає спускатись, бо йому там світло вгорі... Коли схаменеться, то в Криничках уже темрява, вже і до голубника він не втрапить. Мусить тоді отам і ночувати в небі, тримаючись на крилах з вечора до самого світанку...

Може, бувало й так, а може, це просто вигадував Нестір, лежачи в колючому кураєві, але після його історій Данькові цілу ніч снилися голуби. Легко було хлопцеві в їхньому товаристві, сам ніби шугав птахом у високості, набираючись сил для наступного дня... А вранці, як безконечні сірі полотна, розгортались в далечінь великі шляхи розхіднії.

Шляхи, шляхи... Були вони по-весняному грузькими спочатку, стали шкарубкими, колючими потім, а зараз уже перетерлися в порошок незліченними заробітчанськими підошвами. Маленькими, дрібними здавалися люди серед цих справді неосяжних просторів. Роями збивалися біля степових колодязів, мурашнею темніли на шляхах, рухаючись звідусіль в одному напрямку — під сонце, на Каховку. Іноді незнайомі валки обганяли криничан, іноді, навпаки, самі криничани обганяли подорожніх, що перепочивали край шляху... Все такі ж нужденні, обшарпані, розпарені далекою ходьбою... Декотрі з тиквами для води, з рубанками, з власними косами через плече на таврійські сінокоси.

Десь на дев'ятий день мандрів обігнали криничани валку своїх полтавських земляків — опішнянців. Ці теж туди плуганились, в Каховку на ярмарок. Зі скрипом, рипом, возами, волами. Везли в Каховку свої славнозвісні вироби: дзвінкий та яскравий посуд, відомий усій Полтавщині своїми чудовими якостями та майстерним розписом.

— Так кажете, земляки, що не святі горшки ліплять?—весело задирався до опішнянців Андріяка.

— Розучились уже святі,— в тон йому відповідали земляки.— Тепер нам передовірено...

— Ова!

— А ти ж думав!

Дівчата на ходу лисицями зазирали у вози, обережно брали з половини посуд до рук на пробу.

— Боже, яке ж і гарне!

— А узорі!

— А дзвін!

Очі заробітчанок вбирали розписані барвистими узорами миски та полумиски, тендітні глечики та макор-тетіки, кручені куманці та веселі барильця... Добре знали в Криничках опішнянський посуд, і зараз не одна з дівчат потайки зітхнула, на ходу милуючись ним. З мрією про такий посуд в кожній в'язалася мрія про щасливе заміжжя, про солодкі родинні турботи... Розставила б на миснику отакий посуд — на всю хату яскравів би своєю красою... Але чи буде це, чи здійсниться коли-небудь? Може, й довіку отак — по чужих краях, по людських ярмарках, доки і коси посивіють, і врода погасне...

— Не продавайте, дядьки, доки я розбагатію,— просила опішнянців Ганна Лавренко.— Все у вас тоді закуплю!

— Ой, мабуть, довго чекати, дівчино... До того часу ми ще кращого наробимо.

— Не треба кращого, придержіть оцей! — гаряче упрохувала Ганна, і важко було зрозуміти, чи жартує вона, чи говорить всерйоз.— Хіба вже моє щастя так далеко закотилося? Чує душа — близько десь воно!..

Порипували ярма, повільно котились вози, наганяючи на дівчат невеселі думи.

Чим далі в степ — рідшало колодязів. Все більше потерпали криничани від спраги. Доки дійдеш від села до села, від колодязя до колодязя, в роті пересохне, аж шелестить. Хуторяни та колоністи, виходячи на людські лови, переймаючи заробітчан на каховських шляхах, спокушали їх тепер насамперед водою.

— Ставайте до нас, люди добрі,— закликали вони,— у нас вода не тухла, будете свіжу пити все літо!

Нестір охоче вступав у переговори, докладно розпитуючи про умови, про ціни на сезон.

— Мало, мало,— уперто крутив він потім головою,— ми більшого варті... Гляньте, які дівчата, які хлопці! Мов на підбір, мов перемиті!

І вів своїх "перемитих" далі ковтати дорожню пилюку.

Густо, до блиску позагоряли криничани в дорозі, спалені сухими татарськими вітрами. Одну тільки Ганну Лавренко сонце поки що зачепило найменше. Захищалась від нього дівчина, як могла, рятувалась, наче від лютого ворога. Всю дорогу йшла, затулившись хусткою по самі очі, старанно оберігаючи обличчя від сонця та вітру. Кров з молоком, ніжні пелюстки яблуневі — такі були в неї щоки. Дома, перемагаючи нестерпний біль, Ганна щоліта зривала загар гіркими пекучими молочаями, взимку вмивалася сирівцем, а навесні росами, аби тільки бути білою, білішою за всіх панночок економії. Будучи звідкись певною, що саме ніжна шкіра обличчя найбільше додає дівчині вроди, Ганна ради цього всю дорогу задихалась під хусткою, воліючи швидше зомліти, аніж відкритися сонцеві посеред дня.

Відкривалась лише увечері, коли спека спадала.

— Хи! Панночка в світі,— не раз пробував дошкуляти їй Данько.— 'Не встигла сухаря згризти, уже перед люстерком вику клюється!..

"Панночка в світі" мало на це зважала. Що те хлоп'я розуміє? Інші мають повні скрині полотен, а вона, окрім власного тіла, окрім пишної вроди, не має нічого. За іншими стоять батьки в чумарках, з волами та коровами, а Ганна свого навіть не пам'ятає... Кажуть, нібито вона дівочка дитина, нагуляна матір'ю з лісниками... Хто за неї вступиться, хто подбає? Чи не дядьки — Оникій та Левонтій, що безсовісно об'їдають її всю дорогу? Сама мусить подбати про себе, про єдине своє дівоче багатство. Може, якраз оцими тонкими бровами, оцим виніженням

молочаями лицем вдається їй коли-небудь привернути до себе своє безприданницьке щастя. Панночки з пустощів клопочуться своєю вродою, а для неї врода — і посаг, і єдина оборона в житті!

Легко їм бути білими у світлицях, спробували б вберегтися отут, на вітрах, під нещадною зливою сонця.

Хоч би хмарка з'явилася де в небі, хоч би дощик прокрапав... Чи буває він тут коли-небудь? Здається, тутешні люди зроду-віку не бачили хмар, не знають, що то є дощ...

Вода! Навколо неї точилися в цих краях усі розмови, за неї сварились, на ній багатіли, вона вважалася тут основою всього добробуту.

Вперше збагнули тут криничани страшну її владу і силу. Вперше почули, що водою торгують, що за неї люди вбивають одне одйого, що цілі села діжками доставляють її за кільканадцять верстов...

— Пити! — волав увесь край, знемагаючи від спраги.

— Пити! — шелестів пошерхлими губами заробітчаний люд на шляхах.

В хуторян колодязі на замках, закриті залізними лядами. Звичайнісінька вода на замку! Диким, незвичним було все це для криничан...

Спрага палить весь край. В деяких селах влаштовують під ринвами спеціальні цементові ями-басейни для збирання дощової води: на кілька місяців роблять запаси.

— Та хіба ж можна на такій воді жити?

— Позвикали вже ми... Влітку як відстоїться, то стає чиста, як сльоза... Правда, зігрівається дуже, і пуголовки розводяться, але вони на дно осідають...

— І страву з неї варите?

— І страву варимо... Тільки в борщ треба цибулі та часнику багато накришувати, щоб затхлість усю перебити... А п'ємо її, як горілку: одним духом, не нюхаючи...

Так тут жили.

Замість води лише привид її — чисте прозоре марево день у день звабливо текло над степом. Ось-ось, здається, наздоженуть його, припадуть до нього, тамуючи спрагу... Обманні, брехливі ріки! Близькі, майже відчутні, біжать і біжать під сонцем, то зникаючи на мить, то виникаючи знов...

— Є і йема. Де воно дівається? — дивувався Данько, не в силі відірвати очей від марева.— Дядьку Несторе, як би до нього дійти, як би його наздогнати?

— Ех,— зітхав Нестір.— На крилах до нього треба летіти, хлопче. Та й то чи наздоженеш!

Дівчата, заливаючись потом від спеки, згадували криниці, покинуті вдома, річку свою повноводу...

— Якби оце наш Псьол та міг потекти сюди за нами...

Траплялись і в степу русла — та все без води: текли, видно, колись і тут річки, та попересихали.

Якось під час перепочинку, витягтись горілиць край шляху, задрімав Данько. Що то за сон був, чарівний, незабутній! Наснилась йому весняна повідь у Криничках, затоплені кучеряві левади, білі розквітлі вишняки по пояс у сяючій святковій воді... І сам він, Данько, бовтаючись, бредє з хлопцями серед щасливих повних вод, і Цимбалові голуби табунцем в'ються над ним, і хвиля по-голубиному горнеться до нього, ласкава, тепла, в'юнлива, а він п'є її всмак, п'є і ніяк не може напиться...

Сестра Вустя розбудила його, і хлопець якусь мить з подивом дивився на її великі засмучені очі, на її губи, висушені, запечені вітром.

— Вставай, рушаємо.

Потім сестра відхилилась кудись убік, а натомість — як продовження сну — відкрилося небо, сухе, високе, капустаного кольору, а посеред нього — птах, що нерухомо висів угорі, розпластавши над степом сірі могутні крила. Дома Данько ніколи не бачив таких величезних птахів, що, видно, водяться лише в степах... Яструб то чи якийсь інший хижак велетенського розміру? Птах висів просто над хлопцем, мовби цілився дзьобом йому в груди, в саму душу.

Данько рвучко зірвався на ноги, пройнятий моторошною тривоگو.

— Ти! — посварився хлопець кийком угору на хижака.— Я тобі не миша.

Птах, плавно змахнувши крилами, спокійно поплив стороною над степом.

— Орел-могильник,— пояснив Цимбал.

— Чому могильник?

— На високих степових могилах він найчастіше сідає...

— Якби оце мені рушниця... Я б йому показав! Звично підчепивши палицею торбу, Данько перекинув її — на бурлацький манір — через плече.

Пити хотілось нестерпно. Все, здавалось, пересохло, горіло йому всередині.

Рушили, і марево знову задрижало попереду, як учора, як позавчора. Справдішні річки, такі, як Псьол чи Ворскла, Орель або Самара, через які довелось переправлятися Данькові, були вже десь далеко, мов у дитинстві. Замість них потекли несправдішні, лукаві, зіткані з гарячого степового повітря. І хоча хлопець дивився на них із жадобою, але вже не вірив їм.

Змучені спрагою дівчата дедалі частіше ремствували на свого ватажка. Це вже, мабуть, завів їх Цимбал на край світу! Позникали річки, не ростуть дерева. Небо десь проломилось і свистить назустріч голими, паленими вітрами. День крізь день. І нема їм, невщухаю-чим, ні впину, ні перепину серед відкритих беззахисних рівнин.

Де вже та заповітна Каховка? Чи скоро вона вирине з-за обрію живою блакиттю свого Дніпра, могутнім розливом не маревних, а справжніх вод, до яких можна припасти безборонно?

Навіть Данька, якому каховський ярмарок ввижався дома тричі на день і який досі вірив у свою бурлацьку зорю чи не найміцніше з усіх криничан,— навіть його останнім часом все частіше стали охоплювати тривожні роздуми та сумніви. Справді, чи кінчиться нарешті коли-небудь оця безводна дорога? І чи існує взагалі на світі вона, ота його омріяна, щаслива Каховка? Що, коли то всього-на-всього теж одне тільки видиво, степова казка, вічно струмуюча заробітчанська легенда?

Глиняна, напівзанесена пісками Каховка —нічим не примітне заштатне містечко Таврійської губернії — перетворювалась на час ярмарку в місто із сотисячним населенням, ставала буйною столицею всього Півдня.

За кілька днів до відкриття ярмарку Каховку вже трясла лихоманка. З ранку й до ночі рипіли попідвіконню вози, іржали коні, ґелґотали перекупки, стукотіли по всьому містечку сокири теслярів. Як з-під землі виростили рундуки, балагани, каруселі.

Скрізь шум, гам, штовханина. Міщанські двори тріщать від постояльців. На пристані та біля трактирів, прислухаючись до гомону заробітчанських гуртів, уже кружляють нетутешні набундючені стражники, що на їжджають на ярмарок найраніше, разом з конокрадами. Дніпровський берег попід кручами поступово заселяється заробітчанським людом. Від головної пристані і десь аж до плавнів снує понад водою розтривожений людський мурашник. Ті, кому не вистачає місця в березі, влаштовуються вгорі, на кручах, захоплюють холодок попід конторами наймачів, туляться поміж гамазеями чи просто осідають вподовж вулиць, стелячи свитки по горбах, складаючи торби попід вапнякові сірі, немов з кісток, паркани.

З боку степу каховські околиці вже як в облозі. Наче найшла звідкись орда кочівників і, розметнувшись, стала попід містечком. Все тут перемішалось: чумацькі мажари, вози й теліги старообрядців, татарські гарби й німецькі фургони, конокрадські бігунки й таврійські тачанки... Скільки видно, таборяться по пісках наїжджі, біліють ятки та намети, стирчать, мов щогли десь у висохлій гавані, підняті в небо голоблі.

А з трактів усе котить і котить, новий ярмарковий прибій. З видзвоном пролітають тачанки, обганяючи валки піших пішаниць, що похмуро бредуть узбіччям понад шляхом. З величезним спокоєм впливають з-за обрію, немов з глибини віків, круторогі сірі воли — одомашнені нащадки могутніх степових турів. Де-не-де похитуються над

ними ще незвичні у цих краях високі горбаті верблюди, мовби несучи вже з собою на Каховку подих далеких безводних пустель.

Надвечір напередодні ярмарку в'їхав верхи Мелітопольським трактом до Каховки й Савка Гаркуша, молодий прикажчик з фальцфейнівської Асканії. В'їхав, як завжди, не сам, а з приятелями — мордатими синками новотроїцьких хуторян. Мусили розступатися перед Савкою каховські крамарчуки — знали його норов. Осміхаючись, перегнеться з сідла і, ніби жартома, так потягне нагайкою вподовж спини, що тільки зів'єшся.

— Свербить хіба? Ха-ха-ха... Який же ти, козаче, тонкошкурий...

Їде Гаркуша, картинно відкинувшись у сідлі, привертаючи на себе погляди розкоханих каховських бублейниць. Малий, але бравий: манишка на всі груди, сивий смушок на голові, очі з хижуватими розкосинами, як у того татарина з-за Перекопу.

Знають бублейниці, де буде фальцфейнівський прикажчик бажаним гостем, у чиї ворота заверне його притомлений кінь. Хоча має економія в Каховці свою власну контору, проте Савка рідко ночує там. На час ярмарку він воліє орендувати собі вікно на майдан у світлицях статечного каховського прасола Лук'яна Кабашного. Звідти, як із засідки, буде чигати насторожений прикажчик на ярмаркову здобич, пересиджуючи палючу обідішню спеку в холодку за кухлем пива чи квасу, в той час як під вікном у нього з галасом товпитимуться розхристані заробітчанські отамани, вимахуючи своїми пропотілими, повипорю-ваними з шапок пашпортами...

Віхоть сіна висить на Лук'янових воротах, діжки холодного квасу стоять у Лук'янових погребях. Наточить Настя, весела дідова наймичка, напоїть гостя з власних рук, доки човгатиме старий Кабашний із костуром по двору.

Гуде, клекотить розтривожена Каховка. Сидить дід Кабашний на призьбі, байдуже слухає, як бовкають до вечерні. Великий дзвін на каховській дзвіниці надколений, і звук він видає короткий, з хряпанням, не такий, як колись. Не йде старий до вечерні, сидить, мов єретик, у затінку, опершись бородою на костур. Нездужає прасол. Міг замолоду плечем підважити мажару з сіллю, а тепер... Поступово зраджують сили, день відо дня руйнується йому ширококосте кряжисте тіло. Отак підкралась старість... Кволо служать руки, кепсько носять ноги, неушкодженим зостався лише зір, пильний, важкий, нерухомий, як у того степового яструба, що бачить свою здобич з піднебесся...

Бачить, але вхопити несила! Чужими возами захрясло подвір'я, чумаркасті байдужі до діда столипінці водяться по двору з прасолами попід руки, шушу-каються, змовляються, прицілюючись на завтрашній день. Без Лук'яна міряють вигоди, без Лук'яна замишляють гендлі.

Його, Лук'янове, вже минулося. Порати заїжджих доручив розбещеній своїй коханці Насті, а сам досиджує життя на причілку, насуплений, обрезакий, безнадійно хворий на водянку.

З предка живуть Кабашні у цих місцях. Мали колись найбільший у Каховці заїжджий двір, у Бериславі тримали для чумаків власні порони... Просторо було тоді тут Кабашним. Дикі коні-тарпани ще водились в тутешніх степах, табунами проскакували мимо Каховки на водопій... Ще й Лук'янів батько тримав на стайнях пійманих диких лошат, намагаючись їх приручити, але так ні одного й не приручив: то гинули, то, вирвавшись, з сідлами зникали назавжди в степу... Що то були за часи! Порони давали нечувані зиски, по три шкури можна було дерти з чумаків за перевіз.. Прямуючи на кримські озера по сіль, тисячами збивались вони весною біля бериславської переправи із своїми рипучими мажарами, в полотняних штанях та сорочках, густо виквацованих дьогтем — щоб чума не пристала... Широкий Дніпро перед ними, повноводий — на руку Кабашним! Вплав не перепливають його чумаки і додому в порожні не повернуться: що заправиш, те й мусять платити... Пізніше, коли

з'явилася пароплавна компанія і відбила у поронщиків перевіз, перенесли Кабашні всю свою діяльність на Каховку.

Стали прасолувати, менджуючи кіньми та іншим товаром...

Однак, мабуть, дуже грішна була спадщина Ка-башних, не пішла вона Лук'янові в руку: вилетіла в трубу.

Не знаєш, на кого тепер і нарікати: чи на предків, чи на чорну бурю, чи на самого себе, що не довірявся банкам, а ховав гроші за старим звичаєм у димарі за в'юшкою, додавши каменем зверху... Якимсь під час того, коли йшла над Каховкою чорна буря, прибігла до Кабашного сусідка-перекупка:

— Позичте, дядьку Лук'яне, червінця до завтра, з процентом поверну!..

Спокусила, шельма, його тим процентом. Не було червінця під рукою, поліз Лук'ян до своєї схованки... Хто ж знав, що та роззява дверей за собою не причинила як слід? Проворнішим виявився вітер за Лук'яна, мовби тільки й чекав, доки зніме старий каменюк з грошей... Шугонуло зненацька з-за спини в трубу, засвистіло чорно — закружляли Лук'янові асигнації вже десь у повітрі над Каховкою... Лови!

Дещо вдалося переловити, а про решту — хоч і не питай: кожен божився, що не підбирав. Скаржитись? Але до кого? Позиватися? Але з ким? З вітром, чоловіче, не напозиваєшся!

Затаїв відтоді Кабашний люту на каховських крамарів: несло його асигнації якраз у їхній бік, крутило ними найдужче якраз поміж крамницями, над ярмарковою площею. Не один там погрівся, підгрибаючи чуже, як своє власне... Іншого, правда, Лук'ян і сподіватися від них не міг: сам стояв на тому, що в Каховці лірдина людині вовк.

Непоправний то був удар. Зачахла після того випадку Лук'яниха, поховав невдовзі, а сам загуляв з горя, почав їздити по монастирях, пиячити з ченцями, позаводив собі коханок.

Старіючи, бавив себе різними химерами, мудрував над тим, чи не вдалось би як-небудь ще повернути втрачене. Чи не подати б, приміром, скаргу на високе царське ім'я? Хіба не могли б там зглянутись на нього? Хіба не він у дев'ятсот п'ятому ходив разом з Кирилом Гаркушею по Каховці на чолі роз'ярілого натовпу, усмиряючи ворогів трону, стверджуючи по-репаною рукою православіє?! Летить раптом із столиці до губернатора казенна бумага: відшкодувати Лук'янові, сину Свиридову, Кабашному всі його збитки, понесені по причині стихії, і надати йому вільготи... хоча б у вигляді виняткового права на торгівлю водою по всьому Кримському тракту!

Неабияк наживаються декотрі степовики на воді. Хто має добрий колодязь, той і панує: мати-водиця — всьому цариця... Головне — вибрати таке місце, щоб дорога не дрімала ні вдень ні вночі та щоб іншої води не було поблизу. Кирило Гаркуша, давній Лук'янів приятель, вгадав, де йому вгніздитись. Вибив колодязь над самим трактом, і вже вирости йому з того колодязя і хутір, і вітряк, і добрий "шматок" овець...

Серед таких думок застав Кабашного Савка Гаркуша, Лук'янів хрещеник. Лукавець оцей татаркуватий Савка, але звичай знає: скочивши з коня, поштиво ручкається з старим, передає від батька уклін.

— Розсідлуй, заводь,— покректує Кабашний, вдоволений увагою.

— Там є де?

— Твоєму, Савко, завжди місце знайдеться...

— Спасибі, Лук'яне Свиридовичу... Але зі мною ще й хлопці.

— Помістимо й хлопців... Де вони?

— Послав їх тут по одному ділу... Зараз будуть.

Поки Савка ставить коня, Настя вже виносить з хати глек з водою, печатне мило, рушник. Очі Насті збуджено блищать, грають Савці назустріч.

— Ставайте отут, Савочко, я вам зіллю. Щедро зливає Настя, аж розпліскує.

— Не дорожите ви тут водою,— зауважив Савка, відпирхуючись.— А в нас у степу... щоночі крадуть. Відбою від них нема.

— Від кого нема відбою? — зацікавившись, підступає ближче до гостя старий Кабашний.

— Воду, кажу, крадуть селяни з економічних колодязів... Вже й об'їждчиків нових понаставляли — однаково не каються... Особливо отам у Присивашші...

— Солоно їдять, видно, що п'ється,— пожвавівши, пожартував дід.— Сіль у них там добре родить на Сивахах.

Зіжмакавши чистий рушник, гість повагом витирає ним своє міцне вилицювате обличчя, натирає круту, налиту кров'ю потилицю, топчеться навпроти діда, клишоногий, присадкуватий, в'язистий, як бичок-бу-зівок. Ось-ось, здається, шемене діда головою під бік.

— Солоно чи не солоно — це нас, зрештою, не обходить... У нас, самі знаєте, кожна краплина на обліку: своїм гуртам ледве вистачає.

— Та звісно, як у степу... Вода на вагу золота.

— От іменно.

— Мати-водиця — всьому цариця... Ну, прохось же до хати, Савко...

Лукаво переморгувались попід возами заїжджі хазяйчики, дивлячись, як веде Кабашний молодого прикажчика до хати. Там, у Настиних горницях, Гарку-шине місце... Кивне котрий-небудь услід, злегка підкашляне до сусіда, та й то щоб Гаркуша не помітив. Кому охота зв'язуватись з Гаркушею та його компанією? Має старий яструбиний зір — хай сам за своїми коханками стежить.

— Жарко в тебе, Насте,— зауважив прикажчик, опинившись у хаті.

— Сьогодні по всій Каховці жарко,— вибачливо посміхнулась Настя.— В печах день і ніч топлять, жарять та шкварять, всяких кручеників заготовляють... Щоб до кінця ярмарку вистачило.

— Ти теж понапікала?

— А я хіба що? Заробити не хочу?

— Хто чим може, тим і промишляє,— пояснив Кабашний.— Ви — людьми, цигани — кіньми, а ми вже... хоч кручениками.

— Не прибіднюйтесь, Лук'яне Свиридовичу!

— Не прибіднююсь, Савко, але й з вами, молодими, мені вже тягатись несила... Підкосило мене раз і назавжди.

— Ото і лихо наше, що гроші по димарях тримаємо, банків цураємось... Як чорт ладану, боїмось їх, замість того щоб самим тими банками заправляти...

— Банки теж іноді вилітають у трубу.

— Буває. Тільки в них хоч і вилетиш, та не сам... А гуртом воно веселіше,— посміхнувся до Насті Гаркуша і відійшов до свого вікна. Дід, загадавши Насті готувати вечерю, теж незабаром притупав до Савчиного вікна, що виходило просто на ярмарковий майдан, уже людний, розбентежений, яскраво закривавлений вечірнім сонцем.

— Камеру сміху будують,— зауважив Гаркуша.

— Отож принесло їх під самі вікна з тими кривими дзеркалами,— сказав Кабашний, наче виправдуючись.— Нема на них управи...

— Це нічого,— поблажливо відповів прикажчик.— Буде людно, а де людно, там і прибутково.

— І то так...

Вже й зараз на майдані косяками ходили відмітні з-поміж іншого люду заробітчани. В латаних свитках, худющі, погорблені, з острішками давно не стрижег них чубів, що виглядали їм з-під брилів та пом'ятих шапок. Товпилися біля не добудованої ще камери сміху, заглядали одне одному через плече, витягуючи худі, жилаві шиї вперед — десь там встановлювали для них великі криві дзеркала.

— Ну, шановні земляки,— весело промовив Гаркуша, маючи на увазі заробітчанин,— якими ви бачите себе там в дзеркалах? Мабуть, дуже коштовними? Гай-гай! Щодо мене, то я вже бачу вас... на вірьовочці. По десятку на налигачі.

— І скільки ж таких десятків думаєш сей рік нанизати? — запитав Кабашний.

— Мені малувато перепало. Двісті чубів доручено пригнати. А всього Фальцфейни набиратимуть більше трьох тисяч,

— Оце шматок,— прицмокнув старий.— Три тисячі... А казали, нібито панич ваш машин з Америки навиписував, на машини хоче переходити.

— Машинам теж буде робота, не гулятимуть... Сам панич махнув до Америки з вовною, вибере й машин, яких треба, на місці... Правда, знавці наші підрахували, нібито для економії жива каховська "машина" поки що вигідніша за фабричну.

— Ще б пак не вигідніша... Доброго строковика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? Суцці копійки... Бач, скільки напливло!

— Буде улов, Лук'яне Свиридовичу... Братимемо їх завтра голими руками!

— Із кожною весною все більше... Намножилося народу — діватися вже йому нікуди.

— Хай множиться — знайдемо дірки!

— О, не кажи, Савко... Скоро їх стільки буде, що й земля не прогодує... І нас з тобою проковтнуть... Великий мор насувається на нас, Савко. В писанії прямо сказано...

— Що там писаніє... Не вірить йому наш панич.

— Довчився!

— А що ж... Усі Європи пройшов, а тепер ще й Америку пройде.

— Думаєш, навчить його Америка, як чорні бурі приборкати, як дощі накликати?

— Може, й навчить.

— А я тобі скажу, Савко, що все це кара божа. Всі грішні, на всіх її пошле, а починає з нашої Таврії. Та інакше й бути не могло, бо содом тут у нас, зборисько всяких єретиків... Там бусурман, там нехрист, там німець-лютеранець... Кому тут стояти за право-славіє? От із нас і почалось... Бурани, посухи, недороди, вода пішла вглиб. Були колись у степу і річки, і озера, а де вони тепер? Поховались, повисихали, мертві піски" насуваються...

— Це тому, що земля старіє, Лук'яне Свиридо-вичу.

— Кара, Савко, кара... За гріхи наші наслано все це на нас. Взимку снігу не побачиш, влітку бездощів'я єгипетське. В давнину тут, кажуть, ліси шуміли, а зараз пустиня до самого моря світить. Так само і птиця, і звір... Ще за моєї пам'яті сайгаки, тарпани в степах водились, а зараз — де вони?... Де байбаки, що свистіли по всьому степу? Неспроста вони покинули Таврію: першими зачули погибель...

— Тарпанів колоністи винищили,— заперечив Савка.— За те, що кобил їхніх крили.

— Колоністи колоністами, а кара карою... За всі пре-грішення наші... Ну, прошу до столу.

Тільки сіли, ввалилося двоє Савчиних приятелів, тих самих, що він їх посилав у якійсь справі.

— Чого ж ви стоїте, лоби? — звернувся Гаркуша до парубків, які, похмуро поздоровкавшись, деякий час переминалися біля порога.— Сідайте... Полюбуйтеся, Лук'яне Свиридовичу: це Гнат, син Івана

Сидоровича Рябого, а це Андрущенко Тимоха з Горностаївських хуторів, — відрекомендував Савка приятелів, коли вони, погуркотівши стільцями, нарешті всілися за столом.— Ну, є?

— Та є...

І лобури почали добувати з кишень чорні пузаті пляшки, мовчки виставляючи їх на стіл.

— Ти мене кривдиш, Савко,— запротестував Кабашний, веселіючи.— Хіба вже у мене не така? Може, скажеш, у діда водою розведена?

— Це калганівка, Лук'яне Свиридовичу... Винен був мені тут один чоловік... Сідай і ти, Насте,— розпорядився Гаркуша, наливаючи чарки.— Почувай себе з нами не наймичкою, а господинею в хаті... Отже, за те, щоб добре поярмаркувалось... Будьмо!

V

Ходить, розшарівшись, Настя вповдовж столу, міняє наїдки, черкає, мовби ненароком, дідового хрещеника своїми пишними грудьми. Савчині плечі ніби не чують тих черків. Не до пустощів йому зараз. Сидить над смаженим поросям, перекидає, не п'яніючи, чарку за чаркою, просторікує.

Найбільша насолода для Гаркуші за столом — щоб дали йому змогу всмак набалакатись, щоб було кому його слухати та щоб сиділи при цьому в нього по праву й по ліву руку покладисті підтакувачі. Все це йому було тут забезпечене. Правда, Гнат уже заїкається більше звичайного, а другий підручний, Андрущенко, розпустивши кучері, все нахабніше глипає посоловілими баньками в Настин бік, зате старий Кабашний слухає гостя серйозно, мов на суді.

— Випадає ось, приміром, нагода в Каховку їхати, строкових набирати,— говорив Гаркуша, звертаючись головним чином до діда.— Що нам тут критися — прибуткова, золота поїздка. Могоричі, хабаренція і всяке таке інше... Кожен рветься поїхати. Помічники управителя, ці само собою, їхнє право. А коли доходить черга вибирати на поїздку прикажчиків, отут і починаються чвари... Ох, як вони старалися, щоб відтерти мене, відіпхнути в тінь, оганьбити будь-що! Савка і смушки тягає, Савка і фураж переполовинює, возами батькові овес на хутір таскає... Ніщо не допомгло. Управитель, звісно, теж радий би мене в ложці води втопити, але остерігається: знає, що панич Вольдемар дорожить Гаркушею...

— Тож-бо й воно,— прокректав дід, святково поблискуючи при світлі лампадки своїм спітнілим апостольським черепом.— Покровительство — велике діло.

— Вірите, сам .я іноді дивуюся, за що мене панич так виділяє з-поміж інших прикажчиків,— вів далі Гаркуша.— Адже як подумати, то що я для нього, для нашого степового мільйонера? Фальцфейнову вовну знає весь світ, у сенаті в нього рука... Що йому, здавалося б, із Савки Гаркуші, з оцього гречкосія, сіряка, що дьогтем пахне, що реверансів не вміє? Одначе цінує, тримає на виду.;

— Б-бо ти в нас голова,— заїкаючись, лестить Гаркуші Гнат Рябий і похмуро лізе обійматись.— Д-дай я тебе чмокну.

Савка відсторонює приятеля:

— Не дихай на мене цибулею... Будь!

І, допивши свою чарку, Савка з хрустом заїдає її цибулею.

— А чого він у ту Америку повіявся? — запитує Настя про панича.— Родичі там у нього чи, може, любовниці?

— Вгадала, Насте,— посміхнувся Гаркуша.— У Фаль-цфейнів з Америкою давня любов. Водю не розіллєш.

— У них там теж ярмарки є? — поцікавився дід.

— Ще й які! Людський товар у них здавна в ходу. Вони собі, замість строковиків, негрів-арапів понавозили кораблями з Африки, стільки нагребли, що на весь вік вистачить... А в руках як уміють тримати! З своїми вони не панькаються так, як ми тут із своїми. Коли що — зашморг на шию та на дерево — от і вся розмова.

— У нас у степу для цього й дерева путнього нема,— пожартував Андрущенко і, піймавши Настю за лікоть, став усаджувати її поруч себе.

— При їхніх звичаях і дурень каші наварить,— знову заговорив прикажчик.— А нашого тут поки вла-маєш, сім потів з тебе вийде. Не чого й панич Вольдемар старається підбирати собі таких, як я. Думаєте, нема в нього тут свого розрахунку? Знає, що Савка вміє підійти до заробітчанина, зуміє стриножити його... На ярмарку не до реверансів, тут якраз дьоготь Сав-чин подавай! Де торг, там Савці й приказка в пригоді стане, і жарт допоможе... Поїду — наберу за таку ціну, що інші потім очі витріщають. А все це тому, що я сам гречкосій, до людей не гордий. Знаю, з якого боку зайти, по якій струні вдарити... "А, полтавці! Браття! Земляки!"

Запалившись, Гаркуша виголошує останні слова таким тоном, немов стоїть уже десь на майдані серед заробітчанського юрмища. Гнат Рябий, що, видно, трохи закуняв був, на Савчин вигук кинувся, як опечений:

— Хто? Де? Які земляки? Зареготала доброзичливо компанія.

— Не кидайся, козаче,— заспокоїв Гната Кабаш-ний.— Тут не ті земляки, що тобі ввижаються.

— Були раніше і в мене промахи,— вів далі Гаркуша,— але батько, спасибі їм, навчили, як треба ярмаркувати... Тепер я держу лінію не на мужиків, а більше на дівчат та на підлітків. Набираєш їх за півціни, а роботу питаєш, як з дорослого мужика. Молоді, дешеві, здорові, сили в них вистачить, зумій тільки витягти. І бунтарів серед них менше. Покомизяться, покричать, а чеченцями пригрозиш — то й замовкнуть.

— По скільки ж ви дівчат набираєте? — запитала Настя, грайливо відхиляючись від Тимохи і поводячи спиною ніби з лоскоту.

— За вроду — червінець надбавки! — випалив Ан-друщенко.— Панич тільки Савці довіряє покоївок підбирати...

— Тимохо, не спотикайся,— погрозово обірвав Ан-друщенка Гаркуша, який давно вже вичікував нагоди осікти приятеля, що занадто вже тут розперезався Думає, мабуть, що не помічає Гаркуша, як він, втиснувши Настю поруч себе, раз у раз в'язне до неї з чаркою, щоб пила, і як вона іноді, стримуючи сміх, вгинається пахвою, наче її хто лоскоче там потайки крізь кофту. Все помічав, усе запам'ятовував Гаркуша, не збираючись нічого прощати... Але всьому — свій час.

— Скажіть, які ж служаночки йому до вподоби? — поцікавилась Настя.— Чи чорняві, чи біляві?

— Певне, що не такі, як ти,— буркнув дід,— бо інакше давно була б уже там.

— Ну да, щоб демоніту підклали!.. Це ж правда, що у вас там якусь дівчину демонітом рознесло в постелі? — звернулась Настя до Гаркуші.

— Та то ж той придуркуватий Густав придумав... Як на що інше, так у нього десятої клепки не вистачає, а на це клепка знайшлася.

— Бавився, чи що?

— З ревнощів усе... Покоївку Серафиму намітив собі, а Фрідрік (Едуардович відбив її в нього... Ну, Густав і вирішив їм підстроїти... Чи динаміту, чи чогось іншого, підклав, тільки весь флігель, у якому вони лягли, в повітря серед ночі підняло. —

— Подумати,— зітхнув Кабашний,— брат на брата з-за дівки пішов!

— Вся Асканія прокинулась від того гуркоту. Збіглися сторожі, пожарники, а підступити бояться,— може, ще вибухатиме! Потім таки зважились, витягли з-під уламків голого Фрідріка Одуардовича, стали відкачувати...

— А дівчина все там? — вжахнулася Настя.— Пана відкачують, а вона гинь?

— Хто ж знав, що вона там... Уже як пана відкачали, зізнався він, що й дівчина була з ним, сказав, щоб шукали... Витягли, але пізно! Зате ж він звелів поховати її з почестями, білий камінь поставив з золотими літерами... І батьків викликав, півсотні овець їм відвалив, щоб мовчали... Тепер поїхав десь у Швейцарію лікуватись.

— А Густавові що?

— Зіслали в батьківський Доренбург, живе там вовкулакою.

— Та й усе? А казали, що його в жовтий дім відправили?..

— Збиралися, але потім порішили на сімейній раді, що галасу буде багато, ще більше ославить.

— Ослави бояться,— задумано промовила Настя.— Білим каменем відкупились... А що дівчині віку вкоротили, то нічого...

— Брат на брата...— знову похитав головою Кабашний і, помовчавши, звернувся до Гаркуші: — Ти мені ось що, Савко, порадь... Що, коли б подати прошеніє на саме високе ім'я?

— Це по тому ділу? ;— По тому.

— Кгм... Тонка пряжа, Лук'яне Свиридовичу... Тонка. Навряд чи що вийде.

— Я багатб не прошу... Хай би надали вільготу бити колодязі до Перекопу... Стояв же я за віру, за батюшку царя... А то мислимо хіба: з тельбухами вилетів у трубу!

Андрущенко, не втримавшись, коротко реготнув під стіл, немов чимось вдавився.

— Бач, сміються тепер, як з блаженного... Смійтесь, заслужив!

Прищух Тимоха, почувавши себе ні в сих ні в тих.

— Плакати тут треба, а не сміятися,— несподівано охижив Гаркуша.— Оце якраз нас і губить! Мало того, що інші з нас сміються, давайте ще й самі з себе.

— Бо простота,— скрушно похитав головою Кабашний.

— Арапником треба з нас вибивати оцю простоту! Вайлуваті, темні, недружні ми... Готові капітали, замість того щоб в діло вкладати, по димарях затикаємо... Дівок лоскочемо та потилиці чухаємо, а інші тим часом тройками та четвериками нас обскакують!..

— А дулю їм,— бовкнув Тимоха, розвалившись на стільці, немов у тачанці.— У декого з нас теж четверики як вогонь...

— Дурень ти божий,— криво осміхнувся Гаркуша.— Чуєш дзвін, та не знаєш, де він... Сестра моя он книжки з "Просвіти" дістає, послухали б ви її. Вся наша історія там списана... Роздарила наші землі Катерина графам та князям, своїм кохуваникам... І німцям, і грекам, і перегрекам — усім дісталось, тільки нам, корінним, не попало!

— Чи так уже й не попало,— ущипливо зауважила Настя.— Здається, є де коня попасти...

— Помовч,— пригримнув на наймичку дід,— не твоє засипалось...

— Казали колись батько: виростай, Савко, на великого пса, бо маленька собачка — повік щеня... Так воно й є... Вони півжиття по столицях та по заграницях, а ми тут мусимо — з отарами, з чабанами, з чорними бурями. З сідла не вилазиш, канчука з рук не випускаєш, збиваючи їм багатства. Та хіба ж не осточортіє? Невже нам довіку отак бігати в козачках, жити під чужими вивісками?!

Гаркушина промова зненацька обірвалась на найвищій ноті. Прикре непорозуміння скоїлося на тому кінці стола, де між Андрущенком та Кабашним, розімлівши, сиділа Настя; Тимоха, давши під столом волю своїм ручищам, сп'яну не попав ущипнути Настю, та замість неї ущипнув за коліно діда.

— Насте,— обурився дід,— чи не собаки завелися у нас під столом? То все по ногах топталось, а це вже кусається...

Гаркуша, роз'явившись, поспішив витурити Тимоху за двері:

— Піди на коней глянь. Поняв? Сяк-так вдалось зам'яти конфуз.

Настя сиділа присоромлена, сердита, готова до сварки. Лише Гнат Рябий спокійно собі куняв, покльовуючи в тарілку носом.

— Троє братів нас на один хутір,— повернувся перегода Савка знов до свого.— Вгору ростемо, а вшир... Тісно вже нам стає!

— То скажіть своєму Вольдемарові, може, посунеться,— вжалила прикажчика Настя.— У них же сто тисяч десятин...

— Прийде час, Насте, і скажу, і посунеться. А мо', й зовсім з місця зжену.

— Дай, боже, нашому теляті...

— Посмійся... Проріжуться і в нас зуби, зачекай... Не завжди нам по чужих прикажчику вати... Ще їхатиму в Каховку не комусь набирати строкових — собі сотнями набиратиму... А то тільки чуєш, то Фальцфейни, то Штігліци, то Асканії, то Доренбурги, а де ж наш рундук, де Україна, я вас питаю?

— Ох, якби ж і послухав оце панич, що його прикажчик замишляє!..

Гаркуша на мить розгубився. Пусте Настине припущення, видно, неабияк занепокоїло його.

— Ти, Насте, гляди,— якось одразу протверезів Савка.— Що чула, те забула! Ясно?

— За це, Савко, не турбуйся,— втрутився старий.— Це вона з жиру сьогодні казиться...

Заспокоївся Гаркуша, але розмова після цього вже не клеїлась.

Незабаром в хату вдерся Андрущенко, розкудланий, збентежений:

— Чули стрільбу?

— Яку стрільбу? — з ненавистю глянув на приятеля Гаркуша.

— Пальба десь унизу біля пристані... Так наче з револьверів садить!

Компанія на мить припинила.

— З револьверів, кажеш? — підвівся дід.

— Та так... Гомін, і собаки валують.

— Це, мабуть, знову фабричних ловлять,— висловив догадку старий.
— Внадилися з Херсона наших пильщиків бунтувати. У страсну п'ятницю соцькі були вже зовсім схопили одного, та... втримати не могли. Самі ж пильщики та матроси й відбили.

— У Кінських плавнях у них майовка була,— сказала Настя злорадно.

— Що, що? — перепитав Гаркуша.— Майовка?

— Це у них свято весняне таке,— пояснив Кабаш-ний.— Випливають човнами в плавні нібито погуляти серед зелені, пива попити... А потім враз викидають там червону корогву і промови біля неї промовляють...

— Знову, значить, підводять голову,— нахмурився Гаркуша.— Мало їм у п'ятому крові пустили... Так у бік пристані, кажеш?

— Десь туди... І собачня валує.

Вийшли гуртом на подвір'я, стали, прислухаючись. Хропіли під возами заїжджі, коні похрумували сіно. Ніякої стрільби вже не було, спало містечко. Ледве виступали з п'тьми силуети прилеглих до майдану будинків, крамниць, гамазеїв. Де-не-де блищали на стовпах ліхтарі-керосинки, кладучи слабкі відсвіти на землю. Скрізь, куди сягали їхні

тьмяні відсвіти, вся земля була встелена людом. Порозлягавшись на свитках, попідмощувавши під голови клунки, покотом спали заробітчани.

Несподівано прогув десь на Дніпрі пароплав,— басовито, згрізна,— змусивши Гаркушу здригнутись.

— Це який?

— Херсонський...

І знову запанувала тиша. Тепло було. Зморено спала Каховка, розметавшись під зорями, під Чумацьким небесним Шляхом, що проходив просто над нею.

VI

В перші дні криничани ходили в Каховці, як у чаду. Голови туманіли від невсцухаючого лементу цього вавілонського стовпотворіння. З ранку до ночі горлають водоноси, вищать шарманки, іржуть коні, перегукуються похриплі наймачі, гомонить і гомонить безкрає заробітчанське море... Тисячі голосів, безліч звуків зливаються в гарячий, розморений, одурманюючий гул...

В торгових рядах — гори товарів. Не було, здається, такої речі на світі, що її не можна було б купити на цьому багатющому ярмарку! Сувої найяскравіших матерій розгортались перед очима обшарпаних заробітчан. Скільки того краму на рундуках та всяких наїдків! Величезними білосніжними плахами тануло сало на розлогих возах; смачним духом тягло від жаровень, де щось смажилося, шкварчало, роздражнюючи голодний люд... Кучугури ласощів, дивовижних кавказьких фруктів та запашних кримських тютюнів пропливали перед ошелешеними північанами. Новісінькі гармонії і мережані ярма, посуд і упряж, текучі, мов хвиля, шовки і найкращої сталі коси — всього було вдосталь у цій переповненій, по-південному яскравій Каховці, все горіло

на сонці, дратуючи спраглу уяву, збуджуючи пристрасті. Бери купуй, коли тільки є за що!

Однаке не дуже розгонився купувати заробітчаний люд, вдовольнявся більше витрішками, безкоштовно користуючись видовиськом численних ярмаркових спокус.

Привид безробіття тривожив людей, змушуючи отаманів весь час бути насторожі. Сила народу зійшлася цієї весни до Каховки, ніколи ще, здається, не сходилось стільки...

Давно вже минулися ті часи, коли заробітчани були тут нарозхват, коли, понадписувавши крейдою ціни на своїх порепаних п'ятих, могли цілими днями вилежуватись по холодках, чекаючи більш-менш достойного найму. Прийде наймач, хай дивиться спочатку на п'яти, а спроста чоловіка не руш, не буди,— він, може, наперед висипляється за всі оті короткі таврійські ночі, що їх доведеться недосипати влітку...

Минулися ті золоті часи. Розпеклися нині каховські піски, не влежиш на них спокійно: печуть. Юрбами ходять отамани за прикажчиками... А наймачам цього тільки й треба: всюди, наче змовившись, пропонують однаково нікчемні ціни.

Часом то в одному, то в іншому місці зчиняється бійка, самі ж заробітчани привселюдно чинять розправу над тими/хто, нехтуючи звичаями заробітчанського товариства, зголошується ставати за безцінь. Коли сам не вмієш дорожити собою, то тут начать гуртом, кулаками розтлумачать, чого ти вартий. Жорстоко б'ють нещасних, споєних прикажчиками новачків. Щоб не ліз у ярмо запівдарма, щоб не збивав тим самим ціну на інших!

Криничанам в Каховці вдалося осісти на березі Дніпра, біля самої води. З ними тут сусідила велика артіль заробітчанин, що прибули десь аж з Орловщини. Між обома гуртами швидко встановились приязні, людяні

стосунки. Орловці, які вже не вперше приходили на каховський ярмарок, охоче ділилися з кри-ничанами своїм досвідом, застерігаючи їх від можливих промахів. Маючи таких сусідів, криничани одразу відчули себе в Каховці певніше.

— Тримаймося цих людей,— пошепки наставляв своїх Нестір Цимбал після знайомства з орловцями.— Вони буваліші за нас, з ними не пропадемо.

Відчуваючи потребу в добрій пораді й підтримці, Нестір швидко побратався з ватажком орловських — привітним бородатим заробітчанином, якого всі тут звали Мокеїчем. Курені, зіпнуті поруч, і спільна заробітчанська доля, і веселість характерів — все зближувало їх. Особливо подобалось Цимбалові в Мокеїчі те, що на нього мовби зовсім не діяла загальна гарячкова тривожність, що в своїх лаптях і перепрілій сорочці він ходив по ярмарку з таким виглядом, немов уже дзвеніли йому в кишенях веселі червінці. Силою віяло від Мокеїча, від його розхристаних, загорілих, закучерявлених грудей. Не зминав перед ярмарковими багачами — самі вони зминали перед ним. А де проходив широкоплечий Мокеїч, там уже легко міг протиснутись і сухорлявий, жилавий Цимбал.

Криничанські дівчата, опинившись в Каховці, спочатку були зовсім отетеріли перед цим розбурханим ярмарковим морем. Боялися відходити далеко від берега, а коли й відходили, то не інакше, як міцно побравшись за руки, щоб не розгубити одна одну, не заблукати в натовпі. Збентежені страхенням, ніколи не баченим напливом безробітного люду, вони поривалися найматись негайно, ставати за будь-що. їм здавалося, що Цимбал діє занадто мляво, помірковано, що за своїми балачками він усе тут проґавить, залишить їх без роботи. Без роботи йа все літо! Про це страшно було навіть подумати. Де їм діватись тоді, що з ними буде?

Мокеїч брав Цимбала під захист.

— Ось ви не гарячіться, дівчатка, не засмикуйте свого отамана,— спокійно стримував він заробітчанок.— В перший день завжди так, знаємо тих живоїдів... Це вони навмисне воду каламутять, щоб зручніше було в ній карасів ловити...

— Вміють пастки на нас розставляти, тільки ми теж метиковані,— заспокоював Цимбал дівчат.— Порядки їхні знаєм. Якщо строковичка захворіє або, ногу обранивши, пролежить кілька днів, то він із неї три штрафи здере, а після строку не одразу й додому відпустить — муситимеш йому відробити, віджити пропущені дні... Отож, без мене не спішіть, не піддавайтесь на улещання...

Мов сполохані сарни озирались дівчата на вигуки якогось пикатого крикуна: "До мене, полтавки. До мене, хохлушки. Добре заплачу!"

— А що, коли й зовсім не наймемось? — стривожено зверталась до отамана старша Лісовська.— Гляньте, скільки тих рук шукають роботи! І якої це роботи треба, щоб вистачило на всіх?

— Майте, дівчатка, витримку, майте терпіння! — твердив своє отаман.— Нас тисячі сюди зійшлося, але ж і їм тисячі треба!

Стали потроху заспокоюватись дівчата.

— Справді, хіба це вже край? — повеселішала першою Вустя Яресько.— Не станемо в строк — поденно десь підемо... Адже влаштувались он наші хлопці колоди з Дніпра тягати... Наженуть і на нашу долю плотів,— закінчила вона жартом.

Федорові Андріяці та його приятелям справді поталанило: лісному причалу треба було додатково набрати кільканадцять вантажників для термінових робіт на лісоскладі, і криничанські та орловські парубки, без вагань метнувшись на поклик, попали в число відібраних. Хай хоч на день, хоч на півдня, та зате — свіжий, каховський уже заробіток!

Дівчата тим часом причепурилися біля води, повіряджалися в недільне.

— І охота ж вам було ото наряди в клунках перти,— дивувався Нестір, не без приємності оглядаючи своїх посвіжілих криничанок, що, вже повмивані, у білих вишиваних сорочках, в чепурно полатаних чобітках, павами походжали біля води.

Принаймні хоч у цьому повезло криничанам: вода своя. Гарне, вигідне було місце, де вони поставили свої курені в однім ряду із сотнями інших заробітчанських куренів, що тяглися, скільки зглянеш, берегом, то більші, то менші, зіпнуті з нарізаного в плавнях верболозового пруття, покривані де сіряками, де арм'яками, а де латаними свитками... Особливо вигідним було це місце зараз, в нестерпну ярмаркову спеку. На горі, на пісках, в цей час за відро води луплять, як за рідного батька, а тут — пий безкоштовно, хлюпайся досхочу.

Данько Яресько, добувшись до води, одразу шубовснув купатися, шкодуючи, що не захопив рибальської снасті, а то ще міг би й риби половити.

Чудово було тут, на Дніпрі! Широко, на кілька верстов, розметнувся він, спокійно плинучи під сонцем до моря. Святково мигтять чайки над небесно чистою водяною рівниною, біліють вітрильники, снують шаланди, підходять плоти... Сила-силенна води, чистої, свіжої, солодкої, плине і плине кудись до моря. Багатий нею Дніпро, багатший за всякого царя. Весь ярмарок, згоряючи від спраги, черпає з нього пригорщами, кухлями, тисячами відер, а в ньому не меншає анітрохи. Найвцравніші нирці не можуть сягнути дна в його холодних глибинах. Як добре, що належить він усім, однаково привітний та щедрий до кожного... Купаються в ньому птиці, купаються люди, далекі плавні лежать на воді, розпустивши по хвилях своє весняне пишнозелене гілля. Углиб — глибокий, ушир — широкий... Ледве мріє протилежний берег з похмурими вітряками на горбах, з золотими маківками бериславських церков.

Кожен користався Дніпром по-своєму. Той гнав по ньому плоти, той купався, а Ганні Лавренко Дніпро ще й в інший спосіб прислужився: став для неї дзеркалом замість люстерка, роздавленого в дорозі. Сиділа на камені, нахилившись до води, милувалась білим своїм личком та вправляла у вуха срібні конвалії сережок.

— Чи ти, Ганно, женихів тут ждеш, що так чепуришся? — запитував Цимбал.— Злови, злови котрого-не-будь... Хоч би одну вдалось видати, може, на весілля покликала б, чарку піднесла...

— Ось відчепіться ви, дядьку Несторе, не стійте отут...— з досадою відмахувалась Ганна.— Без вас є кому над душею стояти.

Правду сказала Ганна: було кому стояти над її душею. Мала вона на увазі своїх дядьків — Оникія та Левонтія Сердюків, тих самих, якими в Криничках матері лякали своїх дітей і з якими вона прийшла на заробітки. Чорні, зарослі і навдивовиж похмурі, мов два розбійники, вони і в дорозі трималися осторонь від інших криничан. Недолюблювала Ганна своїх дядьків, але мусила їх слухатися в усьому: мати, виряджаючи її на Каховку, передала дядькам цілковиту владу над нею, доручила їм берегти дівчину від усяких напастей. За дорогу дядьки досить-таки остогидли Ганні. Не раз ніяковіла вона перед односельцями за своїх відлюдкуватих, неподільчивих опікунів, за їхню скнарість і навіть за їхні здоровезні порепані п'яти, розтоптані під час далекої ходьби.

Опинившись у Каховці, Сердюки раптом виявили неабияку спритність, показавши, що вони не такі вже простакуваті, якими здавалися криничанам раніше. Метнулись в один кінець, гайнули в другий, повернулися незабаром з купою практичних новин, пожвавілі і вже навіть не такі ніби чорні. Порившись у торбах, перевірили, чи все у них на місці, подалися знову кудись на гору і за півгодини вернулись захекані і не з пустими руками: принесли в полах яблука сухих кінських кізків — заздалегідь подбали про паливо на вечір. Зсипавши своє добро біля куреня, відкликали племінницю вбік, забубоніли до неї по-змовницькому.

— Тут є де грошики заробляти,— говорив Оникій до Ганни.— Отой решетилівський наймитюга, що про нього колись Нестір плів, справді міг тут збити капітал...

— А чого ж... Хлопці наші он і не бігали ніде поза Уманню і вже влаштувалися вантажниками на ліс-ню.

— Що там хлопці,— енергійно заперечив Левонтій, який взагалі не терпів Андріяки за його насмішки.— Витягають колоди та й знов без роботи... Тут якби відра оце роздобути та заделатись на час ярмарку водоносами. Отим лафа! Що не відро — то й п'ятак! На горі там тільки й чуєш: "Кому води, кому води!..."

— Я цього не вмію,— відрізала Ганна, догадавшись, куди загинають дядьки.

— Навчилася б, Ганно!.. Тут сором відкинь... Тут куй, поки гаряче! Подумай тільки, який дурняк попадається: біля Дніпра Дніпром торгують...

— Дядьку Оникію," я сказала: хочете — торгуйте, а я не можу.

— Гаразд, воля твоя, але, бачиш, відер нам ні за що купити,— підпрягався до Оникія Левонтій.— Ми вже і так, і так радилися між собою... Ганно, чи не збула б ти, гей, оті свої сережки?.. Навіщо їм у вухах стриміти? Один блиск та зайва примана для циганчуків: десь у тисняві вони тобі їх з м'ясом пообносять!..

— Не пообносять.

— Ось послухай нас, Ганно: коли розторгуємось, ще кращі тобі купимо...

— Не треба мені ваших кращих... Це в мене від хрещеної пам'ять.

— Яка тут може бути пам'ять, Ганно? Це ж ярмарок, тут всіх забудь, все пускай в оборот!

— Доброї ж науки ви мене вчите...

— А ти як думала? Де торг іде, там нема ні брата, ні свата... Кожен за себе дба!

— Ну то й дбайте... Ви за себе, я за себе!

— Ось ти не сердься, Ганно, ми діло тобі радимо... Глянь, скільки дівчат зовсім без сережок ходять та й живі.

Дівчині, видно, остаточно урвався терпець. Склала руки на грудях, презирливо примружилась на дядьків:

— Скажіть, ви довго будете мене точити? Гетьте, бо, їй-право, очі заплюю!

Вперше Ганна так різко розмовляла з дядьками. Відчула раптом, що тут, у Каховці, вона може крутіше поводитися з ними, менше зважати на їхню опікунську владу.

Якщо кожен живе тут тільки сам для себе, не турбуючись про інших, якщо нема перед жорстокими законами ярмарку ні брата, ні свата, то чому вона мусить когось слухатися, дозволяти комусь, хай навіть родичам, обдурювати себе? І чи легше їй стане від того, що її обдурять не чужі, а рідні дядьки? Яке може бути справді родичання на цьому ярмарку, де всіх і все продають, де ніхто нікому не довіряється!..

Сердита, але в сережках повернулася Ганна до гурту. Не вдалося дядькам залишити її з пустими дірками у вухах, повернути дівочу окрасу на свої гендлі.

Діставши відкоша від племінниці, Сердюки спробували були видурити капітал у найменшого з заробітчан — у Данька Яреська. Знали вони, що при капіталі хлопець; має за душею срібного полтиника, того самого, що дістався йому свого часу на весіллі як викуп за сестру. Кілька років зберігала Яресьчиха в скрині на самому дні синове срібло. Видобула його лише в день проводів, урочисто вклала хлопцеві в руку:

— Це тобі, сину, на щастя...

І ось тепер Сердюки пригадали того полтиника. Покружлявши деякий час довкола хлопця, дружно пристали до нього з двох боків:

— Позич...

Данько у відповідь крутнув головою, засміявся:

— Не можу!

— Чому?

— Бо це мені на щастя!

Сестра Вустя, зачувши переговори, налетіла розвогнена, напустилася на Сердюків:

— Страмилися б видурювати в хлопця останнє, що є за душею!.. Не слухай їх, Даньку, не давай... Краще біжи розміняй у рядах та хоч бублика собі купи!

— Що бублик? — встряв у розмову Нестір.— То таке: кругом об'їж, а середину викинь... Чогось тривкішого треба. Я б на твоєму місці добру скибку житняка вмовов з гарячою стравою...

Данько вирішив, не гаючись, скористатися цими порадами. Справді, не солити ж йому свій капітал! Все надголодь та надголодь. Треба ж хоч раз коли-небудь наїстися вволю!.. Було, правда, якимось незвичайно розмінювати монету, дану йому на щастя, але як інакше поміркувати, то хіба ж і не щастя після пісної дороги, після сухарів та цибулі, від яких йому вже до спини притягло живота, натьопатись, нарешті, смачної гарячої страви, набратися сили, без якої людину вітром зіб'є в цій вітристій Каховці! Звичайно, Данько не з таких, щоб повернути свої гроші тільки на себе, він і сестрі щось купить...

— Що тобі купити, Вусте?

— Мені?.. Мені краще здачу принесеш.

— Гаразд.

Заклавши полтиника за щоку, Данько з підстрибом гайнув ярмаркувати.

— Гляди ж не заблудись! — гукнула сестра навздогінці.

— Як зіб'єшся,— додав голосно Цимбал,— одразу дивись, де Дніпро, в той бік і пробивайся!

Видобувшись на кручу, хлопець на мить застиг приголомшений. Що тут коїлося, що творилося! Гам, лемент, штурханина, гаряча, пекельна тиснява...

Там, чути, циган розхвалює якусь шкапу:

— Добра кобила! День біжить — три дні лежить! Море перескочить — хвоста не замочить!

А в іншій місці:

— У Попівці люди по копійці, а в Перекопі — по копії!..

Весь ярмарок пливе, тече, поспішає кудись, мов на пожежу. В нестримному русі вирує розбурхане ярмаркове велелюддя, суне і суне невідомо куди, збиваючи тисячами ніг куряву, обливаючись потом, захлинаючись сухою пилюкою... Як навіжені, товпляться люди, штовхаються, згарячу налітають одне на одного, наосліп продираються за чимось далі вперед, розтікаючись у всі краї, і в той час їх ніскільки не меншає, весь ярмарок, велелюдний, гомінливий, залишається на місці, кружляючи, немов у страшному безглуздому танці, на одних розпечених пісках, під оцим високим нагрітим куполом неба.

Оторопілий стояв хлопець край кручі, не зважуючись одразу кинутись стрімголов у моторошний круговорот людської веремії, що, заповнивши майдани, вулиці, городи, байдуже витоптувала Каховку, ходила по ній, як по безконечному зачарованому колу. Що їм усім до Данька? Тут якщо загавишся, то зімнуть тебе вмить, перейдуть, затопчуть, навіть не помітивши, що ти за один. Розбентежені, запалені, нестримно-пожадливі, о, якби вони могли глянути на себе збоку! Куди вони поспішають, куди товпляться одне поперед одного? Розмореним спекою, очманілим від власного лементу, їм, здається, вже й самим хотілося б вирватися з оцієї колотнечі, полегшено зітхнути, але якась сила не пускала їх звідси — вони були мов приречені ярмаркувати до кінця, до впаду.

Сонце палило, як у пустелі. Сліпуче повітря, склисте, переповнене надмірою світла, боляче різало очі. З дзвоном у вухах, з острахом на серці стояв Данько віч-на-віч з ярмарковою розбурханою Каховкою. Нарешті, зібравшись з духом, він шугнув у текучий натовп, пішов, як голка в сіно.

Будь це не в Каховці, гірко довелось би хлопцеві, в тисняві ноги йому геть повідтопували б. Тут же, на Данькове щастя, більшість було так

само босих, як і він сам. Босий босому не страшний! Ковзаються підошвами одне одному по ногах, з теплою цупкістю, без особливого болю — наче граються. Остерігатися треба було тільки дукачів, ярмаркової знаті, що мала підбори з підковами.

Незабаром Данька прибило, мов хвилею, до нерухомого, застиглого в напрузі гурту чоловіків, що, горблячись, тісним колом оточили якогось страшного на вигляд, одноокого таранкуватого велетня.

— Одержуй утішення, коли в кишені є! — стоячи в середині натовпу, раз за разом вигукував одноокий хриплим, нутряним басом.— Десять програє, один виграє, на-а-а-літай!

Прослизнувши в когось попід зіпрілими пахвами, Данько несподівано опинився біля рулетки.

Якийсь час він уважно стежив за грою. Дуже цікаво було тут. З висвистом крутилося розмальоване коло, відчайдушно побрязкувало срібло та мідь, а згори, нависаючи над цим дивом, дружно виявляла свої почуття парубота, сміючись над невдахами, хором вітаючи того, кому поталанило.

Рулетка поступово захопила Данька. Спочатку йому було просто цікаво стежити за грою, вгадувати, кому пощастить, а кому ні, а потім, збагнувши суть гри, він грішним ділом подумав, чи не спробувати б і самому цієї відважної насолоди. Звісно, тут легко програти, але можна ж і виграти!

"Один-однісінький раз. Жартома. Для проби,— просився він у думках, немов питаючись у когось дозволу, чи то в матері, чи в сестри, чи в самого себе.— Раз — і більше не буду. Просто так, щоб вивірити своє щастя!"

Справді, дорослі ж грають, декотрі вже позичають гривеники один в одного, ставлять до останнього,— чому ж йому не можна? Гра втягувала його, як таємнича прірва, все більше спокушала своєю небезпечністю й ризиком. Дивлячись на програші та виграші інших, хлопець поступово проймався дивною, непоясненою певністю, що йому поталанить. А, будь-що-будь!

Тут же розмінявши полтйника, Данько поставив свою долю на кін. Хлопцева рішучість розвеселила дорослих.

— Ану, ану, докажи,— під'юджували його з усіх боків.— Одержуй, чоловіче, утішеніє... Звідси або паном, або безштаньком підеш!

Засвистів диск, залопотіла по металевих зубчиках пір'їна, тоненька й легка, як Данькове щастя. І хлопець, і всі присутні примовкли, посопуючи, напружено стежачи за рухом пір'їни.

— Один виграє, десять програє! — зловісно каркнув таранкуватий десь над самою головою хлопця.

— Стоп!

Данько спочатку не повірив власним очам... Виграв!!!

Отетерілий, приголомшений своїм щастям, стояв і мовчки дивився на чудову пір'їну, яка немов відчула, де їй треба було зупинитись. Хоч раз та розщедрилась перед хлопцем фортуна! Радість Данькова була така щира, чиста, підкупаюча своєю наївністю, що вона передалася й іншим присутнім, і навіть його супротивники, яких він щойно обіграв, не особливо лютилися на свою невдачу.

— Забирай виграш.— сказав хазяїн рулетки, але Данькові ще й зараз не зовсім вірилось, що вся ота купа грошей, що лежить на кону, відтепер законно належить йому одному. Не дочекавшись, доки хлопець

прочуняється, хазяїн рулетки здер з нього картуза і, згорнувши туди виграш, сунув усе це щасливцеві в руку. Картуз був важкий.

— Ще граєш?

Данькові здалося, що відмовитись тепер від гри було б не полицарськи.

— Граю,— відповів він глухо.

Азарт серед присутніх наростав. Данько, розкошланий, капловухий, отерплий від напруги, застиг з картузом у руці перед рулеткою і виразно чув, як десь у пазусі йому, за худими, молоденькими ребер-ками, тріпонеться серце.

Пішла рулетка, забринькала пір'їна, ахнули хором присутні: вдруге виграв Данько!

— Е, та це щасливий! — вигукнув один із невдах, підозріливо оглянувши хлопця.— Нам з ним грати не вигідно.

Рухнувся натовп, загомонів, посипались жарти, в яких, окрім веселощів, почувався і подив, і заздрощі, і навіть острах:

— Стережіться, хлопці,— щасливець між нами!

— Ану, де там він, ану, покажись!

Задні проштовхувались наперед, щоб хоч краєм ока глянути на незвичайного, рідкісного для Каховки щасливця. А він, мнучи картуза, стояв біля рулетки, худючий, зніжковілий, у своїй вилинялій полотняній сорочечці і таких же штаненятах, викрашених по-домашньому способом — бузиновим соком. Роса виступила щасливцеві на облупленому широкому

носі, на вигорілих острішках русявої, давно не стриженої голови. Нічим нібито не примітний хлоп'як, звичайний сільський пастушок — сухоногий, лозинуватий, з вухами, геть віддавленими картузом, з непокірним вихром на тім'ї... Таке незавидне і має таку легку руку!

— Забирай! — вказав на виграш таранкуватий.

На цей раз Данько, осмілівши, вже сам згорнув у картуз свою виручку.

— Граєш далі?

Ще б пак не грати! Тепер тільки й грати... Але не встиг Данько проголосити свою згоду, як чиясь рука цупко, по-заробітчанському, вхопила його за ошийок, і щасливець миттю опинився поза гуртом, супроводжуваний вибухом загального реготу.

— Треба, хлопче, й міру знати! — пролунало йому вслід.— Іч, розохотився!

— Тікай краще, поки не пізно!

— Бо тут везе-везе та й перекине!..

Сконфужений заляк осторонь Данько, вислуховуючи насмішкуваті напучування незнайомих заробітчан.

Викинули з гурту начебто з добрими намірами, пощадили малолітка, остерегли, щоб не програвся до цурки, а от насмішками не щадять:

— Біжи тепер кобилу в цигана купи!..

Проте навіть щойно пережитий конфуз та насмішки ніскільки не зменшували радісного переможного по —чуття, що переповнювало хлопцеві душу.

Вірив і не вірив своєму несподіваному щастю, не знаючи ще, як йому повестися далі із своїм виграшем. То затуляв, то знову розтуляв картуз, щоб переконатися, що казна його на місці, що гривеники не порозскакувалися, що все це справдішнє.

Що він тепер зможе купити? Паляницю? Борщу? Бубликів? Франзоль? Все може, весь ярмарок закупить! Але треба спершу розсортувати виграш, відділити срібло від міді, надійно порозтикати багатство в різні місця... Частину в кишеню, другу за підкладку картуза, а решту вузликом у хусточку і за пазуху... Бо він тепер багач, йому треба остерігатися людей, особливо жуликів та вуркаганів. Але хай-но тільки спробують видирати в нього здобич! Руки перекусає, а свого, законного, не віддасть.

Приводячи до ладу свою казну, з щасливою сторожкістю озираючись довкола, Данько помітив раптом підлітка своїх років, що, видно, вже деякий час пильно стежив за ним. Зовні хлопчик нічим не нагадував вуркагана. Стояв одинцем, чепурний, чистенький, тонкобровий, у форменій тужурці і форменому кашкету з кокардою, на якій були зображені граблі та коса навперехрест... Чому граблі? Чому коса? Ніколи Данько не бачив такого на кокардах. Безперечно, хлопчик цей не з босяків, скоріше він був схожий на якогось ма-зунчика-гімназиста. Але чого він так пильно, з сумом в очах стежить за Даньком? Що йому треба?

— Ти чого? — з викликом ступнув до хлопця Данько.

Густо смагляве, по-дівочому вродливе личко незнайомого здригнулося в гіркуватій усмішці.

— А що?

— Чого дивишся, питаю?

— Очі є, то й дивлюсь.

— Виграти, може, охота?.. Так іди он грай, там нікому не заборонено.

— Грав уже я... раніше тебе,— знову гірко посміхнувся хлопчина.

Це зацікавило Данька:

— Грав? Ну й що? Мало виграв?

— Невезучий я... Програвся... Та тут рідко кому таланить... Один ти оце, мабуть, щасливий об'явився на всю Каховку... Двічі підряд...

— Я на руку легкий,— упевнено пояснив Данько.— Я ще грав би, та побоялися вже, не дали... За шкірку і на сонце! — засміявся він щасливо.

— То вони пожаліли тебе... А я тричі підряд прогорів. Зарікся: ніколи більше не гратиму.

Хлопці помовчали.

— Що в тебе за кокарда?..— підійшов ближче до співрозмовника Данько.

— Нашої школи відзнака... Я в агрономічній школі вчився... Дванадцять верстов звідси по Мелітопольському тракту.

— Закінчив уже?

— Не закінчив, а так... Відчислили мене.

— Витурили тобто?

— Витурили.

— За що ж це тебе?

— Та,— махнув рукою учень,— довго розповідати...

— Вперше бачу граблі та косу на кокарді,— признався Данько, обережно помацавши учневу кокарду, і не втримався при цьому від насмішки: — У нас більше на попів та на дяків учать, а у вас тут без грамоти й до граблів не підпустять?

— Агрономом оце мали випустити, та, бач, передумали: випустили агрономчуком...

— І куди ж тепер?

— Та куди ж: найматися прийшов і ось... програв останнє.

Данькові раптом стало жаль агрономчука.

— Слухай, давай, брат, пообідаємо!.. Бо, може, це я й твої гроші виграв... Ти не знаєш, де тут борщі продають?

— Як не знати... Можемо піти, покажу.

Незабаром хлопці, вив'юнившись з натовпу, опинились на широкому піскуватому пустирищі, де варились ярмаркові обіди, клекотіли борщами підвішені на триногах казани, а поруч під відкритим небом розкинулись найдешевші заробітчанські ресторації у вигляді низеньких засалених столиків, за якими обідав невибагливий ярмарковий люд. Ті, кому не

вистачало місця за столиками,— а таких була більшість,— влаштувались з мисками просто на піску, не відходячи далеко від казанів.

Як смачно тут пахло! Які борщі, кипіли, танцювали над вогнищами, стікаючи наваристими червоними патьоками по казанах!.. Огрядні торговки походжали біля них з ополонками, наче козаки з піками. Вештались поблизу й собаки, бездомні, лагідні, чемні, ті, що дивляться на кожного людяно, що не кидаються на тебе з лютим гарчанням, як оті хуторські, цепові... Все тут подобалось Данькові. Стояв, вбираючи широкими ніздрями дух смачної засмажки, ковтаючи голодну слину, що раз за разом набігала йому в роті.

— Тут у них на вибір,— пояснив Данькові його новий знайомий,— можна замовляти або порцію, або "від пуза". Порція коштує три копійки...

— А "від пуза"?

— Гривеник.

Данько вирішив брати "від пуза".

Одержавши плату наперед, тітка насипала хлопцям по повному полумиску, дала по доброму кусневі паляниці. Присівши неподалік, під чахлим кущем красноталу, затиснувши полумиски в колінах, хлопці дружно взялися уплітати.

Надолужуючи прогаяне в дорозі, Данько тьопав так, що й за вуха його не відтягли б: скучив за гарячою стравою. Новий Даньків приятель спочатку був аж замилювався, дивлячись, як артистично взявся Данько до роботи: відкусить паляниці, гляне на шматок (чи ще великий?) і пішов мотати з присьорбом, з якимись вилясками, роздимаючи свої зеленкуваті ніздрі, енергійно працюючи міцними щелепами. Проковтне хліб — і знову відкусить, і знову покоситься на шматок, чи багато зосталось. Не часто, видно, бачить цей полтавець кусень паляниці в руках.

Але й сам новий товариш Даньків не дуже відставав. Дарма що студить у ложку раз у раз, але вже вистудив миску до половини... Невередливі попались торговкам обідальники. Муху помітять — виплеснуть. Пісок тріщить на зубах — перетруть і пісок... Ще б пак йому не тріщати: вітер гуляє над пустирищем, крутить в повітрі піском та ярмарковим сміттям, завіваючи все це і в миски, і торговкам у казани, щоб більше було.

Оп'янів від їжі Данько. Сидів, і аж похитувало його. Мусив передихнути, перше ніж братися за прибавку... Воно, може б, і годі, але ж замовив "від пуза"!

Впріли обидва, жарко. А від того, що кухарки підкладали поблизу під казани очерет, навкруги ставало ніби ще жаркіше.

Вдовольнивши перший голод, хлопці розгомонілися. Тендітний агрономчук, розстебнувши тужурку і відмовившись від прибавки, неквапом розповідав про себе. Звати його Валерик, на прізвище Задонцев. Родом він з Гур'ївки — приморського рибальського селища, яке, між іншим, славиться тим, що з нього виходить багато першокласних матросів та капітанів на Чорноморський флот. В усіх гаванях світу знають гур'євських капітанів.

Туманно, ледь-ледь пам'ятає Валерик своїх батьків... Мати його була дочкою відставного боцмана, вивчилась у місті на фельдшерицю і, приїхавши в Гур'ївку працювати, вийшла там заміж за простого рибалку. Працюючи фельдшерицею, вона у вільний час теж допомагала чоловікові, нерідко навіть виходила з ним баркасом у море, далеко за Тендру... Був ще зовсім малим Валерик, коли пронеслась над їхнім краєм чорна буря страшенної сили. Багато гур'ївчан загинуло тоді в морі. Загинуло й подружжя Задонцевих.

Так осиротів Валерик.

Жив кілька років у свого дідуса, що служив на маяку, а потім, коли земство відкрило в степу під Каховкою агрономічну школу і почало звозити туди сиріт з усієї Таврії, опинився й Валерик у числі школярів, майбутніх агрономів (бо, як відомо, поміщикам Півдня потрібні не лише темні батраки, але й батраки освічені, інтелігентні). Правда, змалку він мріяв стати капітаном далекого плавання, але бути агрономом — це теж добре. Саме від агрономів він уперше почув, що з чорними бурями людина може боротись, і вирішив присвятити цьому своє життя. Вчився тільки на високі бали, краще за всіх отих своєкоштных ябедників, прикажчицьких синків, які тільки й знали, що бігати до смотрителя з доносами на інших.

На Валерикове щастя, серед учителів школи піді- (бралось немало чесних, непідкупних людей, чудових агрономів, які вміли прищепити своїм вихованцям любов до науки і з якими під час практичних занять десь у степу чи на дослідних ділянках можна було поговорити про все одверто, по душах, і почути від них там таке, чого у класах ніколи не почув би.

За це незлюбило начальство школу, ненавидять її і навколишні хуторяни, називають розсадником крамоли. Замість агрономів вона, мовляв, постачає Тав-рії одних агрономчуків з "вовчими" білетами... Земство вже й не раде, що відкрило її собі на клопіт. Останнім часом внадились до школи жандарми, роблять обшуки в гуртожитках і навіть на квартирах у декого з викладачів. Торік познаходили у старшокласників попід матрацами заборонені книжки та листівки, надруковані на такій таємничій машинці, що зветься гек-то-граф... Було тоді шелесту! Одним — "вовчі" білети в зуби, і котись на всі чотири сторони, інших, на чолі з викладачем історії, під конвоєм повезли до Сімферополя.

— Цієї весни докотилося й до молодших,— розповідав Валерик.— Дізналось начальство через якогось Навуходоносора, що група вихованців збирається в неділю вирушити до Дніпра, ніби купатись, а насправді на майовку в Кінські плавні. "Ах ви ж, казанські сироти! Земство вас виховує, годує, зодягає, а ви все в ліс дивитесь? Мітингувати

вам з каховськими пильщиками забаглося? Ну, то й ідіть же собі мітингуйте все життя!.." Довелося йти... Оце так я опинився в Каховці,— закінчив Валерик сумовито.

Його оповідання неабияк зацікавило Данька. Аж вуха росли — так слухав він свого опального приятеля. Чорні бурі... Села, що дають капітанів на весь світ... Мітинги!.. Майовки!.. Про все це Данько чув уперше, не все з почутого було до кінця зрозуміле йому, однаке своєю незвичайністю і напівтаємністю воно ще більш приворожувало хлопця, а Валерик, який був щойно вихлюпнутий з того середовища, поставав тепер перед ним в новому освітленні, майже в героїчному ореолі.

— А я ще ніколи не бачив чорних бур,— зізнався Данько.— У нас їх не буває.

— Краще б їх нікому не бачити,— зітхнув Валерик по-дорослому.— Це таке страхіття!.. Ніби ніч раптом наступає посеред дня, каганці мусять по хатах світити... Гуде, рве, трощить...

Посерйознішали, задумались юні заробітчани над хліборобською долею. Неподалік від них обідали з горілкою якісь дядьки, що, видно, тільки-но одержали за себе завдаток. Їхня дедалі шумливіша розмова мимоволі привернула увагу хлопців.

— Ох, коли б нам та не прогадати,— бідкався один з компанії, літній, нужденного вигляду селянин.— Коли б нам оцей завдаток та потім боком не виліз!..

— Завів уже: коли б та коли б,— невдоволено сказав другий із заробітчан, обшарпаний, як арештант.— Тепер задкувати пізно, ув'язли, — і став пробувати на зуб новопридбану косу.

— З чим було ждати? — устряв кремезний парубок з засуканими по лікті рукавами.— Сухарі вийшли, махорки катма, вітер у кишенях гуде... Та й не схоже щось на те, щоб завтра наш брат подорожчав!

— А як дощ? — знову заговорив той, що боявся прогадати.— Дай сюди дощу — ціни одразу підскочать!..

— А як суша на все літо?

— Чому суша? Може ж, і дощ...

— Ось годі-бо вам,— взявся втихомирювати своїх краян сухорлявий веселий дідок, стаючи навколішки перед пляшкою.— Дощ, він здавна глухий: не йде, де просять, а йде, де косять... Давайте краще розговіємося оцією каховською, щоб строк нам без напасті відбути!.. Чи так, хлоп'ята? — підморгнув дідок до Данька та Валерика, змусивши їх зніяковіти.— За ваше щастя, синочки, за вашу будущину...

Компанія мовчки подивилась в бік хлопців і знову повернулася до свого, загомоніла про найм.

— За нашу будущину,— промовив згодом Данько, начисто облизуючи, за домашнім звичаєм, ложку після їжі.— Цікаво, яка в нас будущина, Валерику? Може, як ми повиростаємо, то ціни тоді вже будуть на нас вдесятеро вищі?

Валерик загадково посміхнувся.

— Може, тоді вже зовсім не буде людських ярмарків...

— А як?

— А так,— Валерик знову посміхнувся, саянувши своїми дрібними, як білі іскри, зубенятами.

Тітка гукнула, щоб повертали миски.

Обід можна було вважати закінченим. На закуску Данько ще замовив по кухлю води і, смаковито напившись, відчув себе зовсім чудово.

— Ти знаєш,— довірливо звернувся він до товариша,— я тебе спочатку був ледве не прийняв... за вуркагана.

Валерик почервонів, але не образився.

— Їх тут буває... Під час ярмарку навіть одеські сюди дістають...

— А сам ти їх бачив?

— Ого, скільки раз...

Данько виявив охоту подивитись на ярмаркову босячню, про яку він чимало наслухався на березі. Дізнавшись від товариша, що це зробити не важко, криничанський мільйонер обмацав свої капітали, надійно розтикані по тайниках, і підвівся рішуче:

— Покажи!

— Але з ними треба бути насторожі!.. То така публіка, що на ходу підметки рве...

— Ну, мені за свої підметки боятися нічого,— засміявся Данько, виставляючи вперед босу, запилену ногу.— Гайда!

Мав цей ярмарок свою бистрінь, свої ярмаркові чорторії і тихі заводи та лимани. В одній з таких заводей— в душнім тупиковім завулку, де незабаром опинилися наші герої,— стояли рядами парусинові грибки, схожі на карусельки, а під ними за столиками чаювали, сховавшись у тінь, місцеві можновладці, за-ходжалі ченці, крамарі, баришники... Більше вони, правда, тут пиячили, ніж чаювали, проте самовар для годиться шумів на кожному столі.

— По нашому звичаю п'ють горілку до чаю! — вигукував до перекупок посоловілий вусатий баришник, потрясаючи пляшкою над самоваром.

— Ти! Не горлай там,— розморено усмиряв його становий пристав, що, розстебнувши мундир, солідно чаював неподалік за окремим столом.

Пан пристав тут же чинив свій суд і розправу. Раз за разом стражники, вихопивши з ярмаркової гущі, підводили до нього то впійманих на гарячому кишенькових злодіїв, то безсоромних зальотних аферисток, то самовпевнених одеських пройдисвітів, які трималися перед приставом досить-таки вільно, майже по-панібратськи. Дивні, чудернацькі розмови відбувались між ними та паном приставом!

Вислухавши, як водиться, донесення стражника про суть провини того чи іншого шахрая, пристав зупиняв на винуватцеві свій важкий олов'яний погляд.

— Ну-с, ти,— починав пристав розпикати злочинця.— Попався вже... Наколобродив... Червоній тепер.

— Ні,— відповідав той спокійно.— Не можу червоніти, ваше благородіє... Сьогодні — синію.

— Ах ти, падлець, ще й не хочеш? Жартувати зі мною надумав? Червоній, говорю тобі!

— Пане пристав, рад би! Я для вас, самі знаєте... Завтра почервонію, а зараз дозвольте синіти...

Посперечавшись отак, помірявшись упертістю, вони несподівано швидко мирилися.

— Гаразд,— казав пристав, обливаючись потом.— Сицій, чорт з тобою... Але пам'ятай: завтра не почервонієш — в тюрмі згною.

І, втершись рушником, уже давав стражникам знак цього відпустити і підводити іншого.

— Чи вони подуріли? — півголосом питав оторопілий Данько свого приятеля.— По-якому то вони балакають? Нічого не второпаю!

Озирнувшись, Валерик тихо пояснив:

— Пан пристав вимагає з нього "червоненьку", тобто десятку, а той дає лише "синеньку" — п'ятірку...

Данько засміявся. "Оце суд!" — подумав він, потроху задкуючи звідси, бо, як йому здавалося, декотрі торговки — власниці самоварів — уже й на нього стали позиркувати з підозрою. Такі гладухи ще чого доброго можуть і його ні за що схопити, щоб потягти на розправу — синіти та червоніти!

Коротко порадившись, хлопці націлились тепер на карусель.

Барвиста, летюча, повна музики, вона давно вже привертала увагу Данька, вабила, кликали до себе хлопця здалеку. Ще б не привабити, ще б не полонити!.. Карусель була справжньою короною цього неосяжного розбурханого ярмарку. Височіла над людським морем, підвішена була наче до самого купола неба! В сяйві, в барвистому казковому вихорі мигтіли там люди, літаючи в повітрі на хвилях музики. Весь день летіли

вони кудись, як горді й щасливі птиці, летіли стрімголов, залишаючись в той же час на місці.

Вперше в житті Данько мав змогу зазнати такої дорогої, рідкісної, неземної втіхи. Бачили б оце його криничанські ровесники, як він, вільний бурлака, нині гуляє в Каховці! Грає на рулетках, обідає "від пуза", величезна, у дзвіночках та китицях, карусель — така, що аж вітер від неї шумить! — до його послуг... Може сідати на коня чи верблюда, літати на ньому хоч до вечора, і ніхто його не зжене, ніхто на нього не нагрімає, бо він уже сам собі пан!

Хлопці обрали собі пару баских високих коней з червоними гривами. Опинившись високо на карусельному коні перед натовпом, Данько на мить відчув, що він і босий, і нестрижений, і капловухий, і що крашені бузиновим соком штаненята на ньому куці, бо полотно позбігалося від дощів, і що домоткана сорочка повитлівала йому на плечиках, там, де пролягали поворозки від клунка. Звичайно, для такого урочистого випадку і вбрання личило б якесь інше, коштовне, незвичайне, як у запорожців абощо. Одначе ніхто на Данька та на його вигляд уваги не звертав, інші заробітчани, що товпилися тут, теж були не в шовках, та й сам він, зрештою, скоро забув про свою зовнішність. Бо музика вже грала, баский карусельний кінь уже летів, і Данько, забуваючи про всіх і все, в захваті пришпорив його кісточками своїх босих худючих ніг.

Дух перехопило Данькові від незнаного повного щастя... Мелькало перед очима рухливе море людських голів, зблискувало десь далеко внизу сяюче крило Дніпра, а назустріч полотняним перетлілим плечикам, з музикою і вітерцем, з ніжним чарівним шелестом, летіло небо святковими блакитними шовками.

Ночувати Данько потяг Валерика на берег, до своїх. Хіба там місця забракне? Хіба постелити нічого? Кручу в голови, Дніпро в ноги, а небом укриваються!

По норову прийшлися хлопці один одному, вирішили не розлучатися — ставати і в строк разом.

В цей день весь ярмарок стежив, як заходило сонце. Може, "за стіну"? Може, таки навіщує дощу оцій спраглій, забутій богом землі?..

Але сонце, як і вчора, і позавчора, знову сідало на сушу, спускаючись десь за плавнями, за голими задніпровськими горбами в своє імристо-криваве гніздо.

Зітхали люди, стоячи по каховських кручах, овіяні сухим багрянцем ярмаркової пилюки. Було до моторошності дивно: цілими днями висвистують з-за обрію вітри, але жодної хмарки не можуть вигнати звідти в таврійське небо. Освітлене заходом, воно було й зараз від краю до краю пустельно-чистим.

По дорозі до своїх Данько купив білу франзолу та кілька в'язанок бубликів, оперезавшись ними на перехрест. Хотів пригостити сестру, обдарувати дівчат,— хай знають, що козак сьогодні гуляє!

До криничан Данько з'явився героєм дня. Сердюки аж затряслися обидва, коли хлопець забряжчав перед ними своїм капіталом.

— Де ти? Даниле... звідки?

— Вгадайте,— дратував їх Данько.

— Казну пограбував чи дідькові душу запродав?

— Ні казни не грабував, ні душі не запродував. На рулетку виграв!

Це зовсім доконало Сердюків:

— Отакий дурняк!

— Щасливий ти в нас, Даньку,— щебетали дівчата, хрумаючи бублики.— В сорочці вродився!

При підрахункові Данькових мідяків виявилось, що їх таки чимало: понад чотири карбованці. Порадившись з сестрою, хлопець тут же вирішив, що завтра відішле свій виграш матері у Кринички.

— Порадуємо маму: хай знають, що не вмирало в Каховці наше щастя.

Що ж до формальностей, які треба буде виконати на пошті, то Валерик брав це на себе. Валерик сподобався криничанам.

— Який гарненький хлопчик,— сказала Ганна Лав-ренко при зустрічі.
— Жаль тільки, що загорів дуже, засмаглявів, як циганчук. Чи ти, може, циганчук і є?

Валерик скраснів, як іскра.

— Він агрономчук,— пояснив Данько, вважаючи, що в такий спосіб звеличує друга.— Бачите, кокарда? Це він в агрономічній школі вчився... Пів-"Кобзаря" напам'ять знає!..

— Дівчата, гляньте! — вигукнула раптом менша Лі-совська.— Когось б'ють!

Бійка зчинилася неподалік, за орловськими куренями, і люди з усіх кінців уже збігались туди. Кинулись на шум і криничани.

На березі, біля самої води, ватага розлючених за-робітчан-київців жорстоко товкла літнього сутуловатого селянина, свого отамана, який буцімто продав їх сьогодні за могорич, пропив з наймачами в шинку. Ніхто не заступався за зрадника-отамана. Навпаки, декотрі з натовпу, втім числі й Сердюки, вигуками під'юджували парубків, щоб чинили розправу. Данько теж вважав, що односельці карають отамана по заслугі, але сама сцена розправи викликала у нього жах і огиду.

Тяжко було дивитись, як топтали вони його в піску, як відповзав він потім до води навкарачкй, зім'ятий, закривавлений, ще мовби не вірячи, що його пустили живим, озираючись на своїх переслідувачів зацькованим, здичавіло-винуватим поглядом. Дотягнувшись до води, він упав над нею, став пожадливо, по-собачому хлебтати.

— Ото дивіться, дядьку Несторе, не пропийте нас,— звернулась Ганна Лавренко до Цим бала, коли криничани повертались до своїх куренів. Нестір, несподівано образившись, відповів лайкою на її недоречний важкий жарт, в якому отаманові, видно, чулася більше пересторога.

Сонце зайшло, але ще було видно. По всьому берегу снував люд, розтривожено гули заробітчанські гурти. Ще з полудня між заробітчанами то в одному, то в іншому місці стали з'являтися дніпровські матроси, вантажники та якісь енергійні юнаки в засмальцьованих кепках, закликаючи заробітчан триматися дружніше, протиставити наймачам свою силу. їхні заклики ще більше підігрівали загальне збудження, що панувало в заробітчанських натовпах. Було з чого баламутитись людям: зовсім нікчемні ціни виставили наймачі в цей перший день ярмарку.

— Кругова змова між ними! — лунали обурені голоси.— Користуються тим, що багато найшло нас, задарма хочуть набрати!..

— Провчити їх треба, людожерів! Вони проти нас змовляються, а ми хіба не можемо проти них?!

Грізний подих заробітчанського берега поступово докочувався й на гору, до наймацьких контор. В берег все частіше стали заникувати мобілізовані на час ярмарку соцькі з бляхами на грудях. їм наказано було виявляти й по змозі виловлювати підбурювачів, але вони повертались на гору ні з чим, насуплені, запевняючи при цьому, що підбурювачів виявити неможливо, бо їх покриває весь берег.

По заході сонця з уст в уста пішла поміж куреннями звістка про те, що на лісній пристані збирається рада отаманів Каховки. Хто її скликає, було невідомо, але всім заробітчанським ватажкам пропонувалось негайно явитись туди, на збір, де вони зможуть спільно порадитись і вирішити, як їм триматись на ярмарку завтра.

Це вже було щось нове, нечуване для каховського ярмарку.

Нестір Цимбал спочатку навіть дещо розгубився, вислухавши звістку про раду. Іти чи не йти? Ніколи йому ще не доводилось брати участь у таких важливих (і треба думати — небезпечних) сходках. Що з цього вийде і хто все це затіяв? Фабричні та вантажники з пристані подейкували, що сходка матиме для заробітчан неабияке значення, що там нібито має виступити з промовою навіть якась учителька з Херсона, правдистка, як вони кажуть. Що то за правдисти і яка у них віра? Стояти за правду? Невже десь є ще на світі люди, які можуть справді уболівати за простих людей, за якихось сірякуватих криничан? Невже справді комусь не байдуже, за яку ціну Цимбал стане із своїми в строкове ярмо?

Сумніви обступили Нестора. Коли захищають маєтних, це зрозуміло — це вигідно, а кому яка вигода з криничан, щоб раптом вступатися за них, ні з сього ні з того брати їх під захист?

Мокеїч уже зібрався йти і чекав тільки Нестора, а Нестір усе ще м'явся, застрявши в своєму курені, шукаючи між торбами вчорашнього дня. Дівчата схвильовано підганяли його, заставляли, щоб ішов, коли кличуть.

— Мокеїч іде, інші отамани йдуть, і хлопці наші десь там, на пристані... Чого ж вам боятися? — запально під'юджувала ватажка Вустя. — Чи ви в нас гірший за інших? Годі вам стояти там раком, світити латками на все Дніпро!

— Чекай, Вусте, дай подумати...

— Дорогою подумаєте, а не в курені! Вилазьте, бо витягнемо!

Виліз Цимбал, почухався за вухом.

— Давай, давай, земляче,— весело підгонив його Мокеїч.— Без тебе ради не почнемо.

Дівчата, переморгнувшись, підхопили свого отамана під руки, жартівливо штовхнули його вперед:

— Ідіть!.. Не огинайтесь!.. Та стійте там за нас твердо!

Кілька молодих матросів, що проходили в цей час мимо криничанського куреня, зупинились поблизу, спостерігаючи з веселою цікавістю, як воюють дівчата із своїм отаманом, випихаючи його на раду.

— Так його, дівчата, так, піддайте старому парів! — сміючись, бадьорив дівочу компанію присадкуватий лобатий матросик в безкозирці.— Хай іде та постоїть за свій інтерес! Не дрейф, отамане, лягай на курс, коли що — ми підтримаєм! — І, обернувшись до товариша, білявого рослого матроса, що стояв поруч з гармошкою через плече, присадкуватий додав: — Вдар, Льоня, марш отаманам, щоб з пританцем пішли!

Вустя, не зводячи очей, дивилась на матроса, якого було названо Льонею. Який гарний та ставний! Стоїть між товаришів, мов красень дуб поміж меншими дубками... Вже десь ніби бачила його, вже з деякого часу наче ждала цієї дружньої усмішки, цього юнацького задумливого погляду, дивно близького її серцю... Може, він коли-небудь наснився їй?

— Та заграйте ж бо,— не втримавшись, попросила матроса Олена Персиста і весело, нетерпляче повела плечем.

Льоня злегка розгорнув свою нову-новісіньку гармонь, і вона озвалася до Вусті живим, проникливо-чарівним голосом.

А Цимбал прийняв музику цілком на свою честь.

— Іду вже, йду,— заметушився він і, вище підсунувши шапку, звернувся до Мокеїча: — Так тому й буць, Мокеїч, не відстану від тебе... Куди одна нога, туди й друга!

Пішли отамани, рушили розвалькувато й матроси понад берегом, понісши свою музику якимось іншим дівчатам...

Щось схоже на ревності ворухнулось у серці Вутаньки. Ось-ось зникнуть за куренями матроси, більше ніколи, мабуть, уже й не зустріне їх. Стало чомусь тоскно на душі.

Немов відчувши Вустин настрій, гармоніст озирнувся на ходу, посміхнувся. Кому він посміхнувся? Дівчата радісно презирнулись: кому?

— Вутанько, ой накинув уже на тебе оком матрос!

Вустя стояла задумавшись. Певне, ніколи вже більше не зустрінуться, так і розминуться назавжди в оцій гамірливій, велелюдній Каховці, але за цей прощальний його усміх вона була вдячна йому. Хоч це зостанеться з нею, хоч оця усмішка, схожа на летючу весняну ластівку, що, мовби заблудившись, з розгону влетіла дівчині просто в груди...

Десь за Дніпром, нижче Берислава, несподівано розсипалась в небі ціла віхола вогнів. Ганна Лавренко, що першою побачила їх, зачудовано ахнула на таке диво.

— Ой, гляньте, скільки світляків у небі! Дівчата, ви бачите? Білі, зелені, червоні... Що то воно таке?

— В Козацькому бенгальські вогні пускають,— спокійно пояснив Валерик.— Мабуть, іменини в князя або в княгині...

— А на мої іменини ніхто й іскри не викресав,— кинула Ганна, жадібно стежачи за розсипом холодних далеких вогнів, що безсило танули на тлі ще світлого Дніпра і незгаслого неба.

— У них там управителем німець Шмідт, то він усе вигадує... Він для своїх строкових навіть намордники вигдавав.

— Як це намордники? — обернулась до Валерика Вустя.— Намордники на людей?

— Ну да... З парусини та планочок таких... Припасовуються по викоту шії і зав'язуються потім одна з одною міцним шнурком. Це на тих робочих, які працюють на збиранні винограду, щоб не їли дорогих сортів.

— А як же, коли пити, приміром, забажається? — з діловим виглядом поцікавився Оникій Сердюк.

— Коли пити, то йдете до прикажчика, і він розв'яже... А як нап'єтесь — знову зав'яже.

Вжахнулись дівчата, почувши, що криється за панськими світляками.

— Такий глум,— сказала Вустя обурено.— Вмерла б, не надягла!

— Куди ж пак, яка гонориста! — похмуро зауважив Оникій.

Рятуючись від комарів, що густо дзвеніли над головами, заробітчани взялися розкладати багаття. Скрізь вдовж берега заяскравіли вогники, запахло кізяковим димом. Злагодили вогнище й Сердюки. В їхніх торбах знайшлося навіть кілька солодких буряків, які вони, приперши із самих Криничок, збиралися тепер пекти собі на вечерю.

— Цікаво, якого розміру ті намордники,— пораючись біля вогню, міркував Сердюк Левонтій.— Може, він не на всяку морду й налізе?

— Це Шмідт передбачив,— усміхнувся Валерик.— В нього їх, кажуть, повна кладовка... І на великого, і на малого, всяких розмірів є...

— Нарядити б його самого в намордник, ірода,— лайнулася Вустя.— Хай би на собі спробував...

— А вірно,— підтримала Вустю Олена Персиста.— Сам придумав, сам хай і носить!..

— Нарядити й пустити по ярмарку,— засміявшись, додав Данько.— Як теля!

Уявивши раптом собі панського вислужника, що йде, як теля, в наморднику, весь гурт розвеселився, безтурботно задзвенів дівочий сміх, притягуючи потроху до вогнища заробітчан з сусідніх валок, любителів повеселитись. Молоденький бакенщик, що, засвітивши бакени, пропливав мимо, теж підвернув у цьому місці, ткнувся своїм човником у ноги дівчатам.

— Чи можна, дівчата, прикурити від вашого вогню?

— А чого ж... Вогню не жалко...

— Теж бакенщик — без сірників!

— Чи у вас ліхтарі самі собою засвічуються?

— Авжеж, самі...

Не встаючи з човна, хлопець дістав з кишені сірники і, усміхаючись, став прикурювати. Слово за словом, і вже з жартівливих розмов знову зійшли на Таврію, на умови найму та життя строковиків.

— До Шмідта, дівчата, не ставайте,— попереджував бакенщик,— але й до отих чумаркастих теж не спішіть... По хуторах вам буде ще гірше, ніж по маєтках. В економії хоч неділя є, хоч уночі не заставляють хребта гнути, а в глитаїв і ночами, як у пеклі... Він вам і сам не засне, і другому не дасть. Особливо в жнива: вдень у полі до сьомого поту викрутить, а настане ніч — заставить на току при місяці кам'яні котки тягати, гарманувати до зорі або намолочене віяти...

— Кругом жмикрути,— перемовлялись дівчата.— Кари на них нема...

— А новачки,— розохотившись, вів далі бакенщик,— якраз найчастіше й потрапляють у пастку до хуторян... Бо при наймі він ходить по Каховці, як той лис, своїм, рідним перед вами прикидається. З тим пожартує, а з тим і чарку вип'є, полтавських пісень заспіває... Ну, думають, це свій, у цього буде легше... Не вірте! Бо то він такий, доки лиш до себе на хутір заманить, доки мережане ярмо надіне, а тоді лупитиме гірше татарина, всі ваші пісні забуде!..

— Таких ми добре знаємо,— кинула старша Лісов-ська.— Від мережаних ярем і сюди втекли.

— А в татарів як? — допитувались Сердюки.— Що в них за харч? То правда, що вони сала не вживають?

— І до татарів краще не попадати,— відштовхнувшись веслом від берега, гукнув хлопець,— і в монастирі не ставайте...

— Боже,— з болем вигукнула Ганна,— до кого ж нам тоді ставати? І там пече, і там гаряче!

Присмирніли, задумались у сутінках заробітчани. Не широкий був у них вибір!

Розгорялося вогнище, рідшало комарів. То тут, то там уже починали бриніти перші заробітчанські співи, поступово наростаючи, мовби розгойдуючись. В одних чулася туга, журба за домівкою, в інших, навпаки, вже зривалося щось молодецьке, радісно-грізне, що нестримно поривалося вгору, окрилюючи само себе... Співали українських, російських, молдавських пісень... Людей у сутінках було майже не видно, і лише по численних вогнищах та по піснях можна було догадатись, як багато їх тут зібралося вдовж Дніпра. Заслухались дівчата, декотрі й самі стали стиха підспівувати...

Данько тим часом знайшов собі по душі забаву: придумав перестрибувати, як на Купала, через вогонь, викликаючи своїм жируванням глухе ремствування Сердюків.

— Ну куди тебе оце несе? — невдоволено бубоніли вони, відхиляючись від нього врізнобіч, в той час як хлопець, розігнавшись десь із темряви, від кручі, і ледве торкнувшись перед самим багаттям землі, пружиною злітав у повітря і вже летів через вогонь, чорту-ватий, легкий, весь облитий яскравим полум'ям.

— Ось кинь оті витівки, штани пропалиш,— не без тайного замилювання настрожила на брата Вустя.— Попечеш свої хромові, як тоді з тобою бути?

— Не попечу,— весело відмагався хлопець,' вище підкочуючи холоші.
— Ось давай і ти, Валерику, спробуй... Не бійсь!.. Тільки штани підкоти та розженись добре...

Несподівано десь у районі лісоскладів пронизливим хором засюрчали поліцейські сюрчки. Заробітчанські гурти насторожено обернулись у той бік. Що трапилось? На кого сюрчать?

Весь берег зашумів, підвівся на ноги:

— Раду отаманів розганяють!

— Виручати!

Хоробріші гамірливо посунули до місця тривоги. Данько та Валерик, переганяючи дорослих, стрімголов подалися на сюрчки.

Коли вони прибігли до лісні, від плотів саме відчалував освітлений ліхтарями вітрильник, на якому стояло вздовж борту кілька козаків з оголеними шаблями, а за ними, між поставленими парусами, видно жінку

було, високу, розпатлану, з блідим, вкрай схвильованим лицем. Вона пручалася. Розлютовані козаки, видно, втихомирювали її, хапали, гнули жінку кудись униз, під парус, а вона щоразу знову гнівно випростовувалась і вся аж поривалася до берега, запрудженого отаманами, вантажниками, пильщиками та щойно нахлинулим заробітчанським людом.

— Оце так з нами! Слова не дають сказати! — гукала вона до людей.
— На весь народ хочуть надіти намордники! Але не здавайтесь! Вас безліч, ви — сила! Тримайтесь організовано, і вони з вами нічого не вдіють!..

На березі кипіла страшенна колотнеча. Команда стражників, наступаючи від причалених плотів, з хрипом лізла на людей, відтискуючи їх від берега, надсадно вимагаючи розійтись. Декотрі з стражників були вже скупані в Дніпрі, і це їм. мокрим, забрьоханим, ще більше піддавало люті. Лізли наосліп, безперервно сюрчали в свої сюрчки, періщили нагайками кого попало.

— На Лені нас розстрілюють, в Каховці нами торгують! Доки це буде? До-оки?!.— гукала жінка з вітрильника, що вже віддалявся за позначений бакенами фарватер.

Розбурханий заробітчанський натовп, відринувши до складів лісоматеріалу, раптом уперся, не подаючись далі, розлючено обороняючись від знавіснілих держиморд. В хід пішли дошки, бруси, палаючі смолоскипи... Данько, видержись з Валериком та іншими підлітками на гору навалених кругляків, теж не забарився ув'язатися в загальну катавасію, діймаючи стражників зі своєї труднодоступної позиції хоч в'їдливими словами, шпиняючи їх звідти глумливими насмішками.

— Ей, ти, лантух! — гукнув він униз огрядному стражникові, що, надимаючи товсті щоки, якраз роз-сюрчався особливо запопадливо.— Легше дмись, бо пуп вилізе! Чуєш, свистун!

Стражник, якому видно, дошкулило, кинувся раптом дертися на колоди.

— Ти на кого тикаєш, шмаркач? — хрипів він знизу.— Це ти мені тикаєш? Не бачиш, що цар мене ґудзиками обтикав?

Данько не мав, звісно, найменшої охоти попадатися в лапи такому ведмедеві і, шурхнувши з Валериком у темноту, за хвилину піднявся вже на іншому кінці кругляків, легко балансуючи на них, мов у лісі на буреломі.

Нарешті стражники, переказившись, вирішили, видно, махнути на все це рукою. Зрідка пересюркуючись, вони потяглися знову до берега, і піднята катавасія помітно почала спадати.

Освітлений вітрильник тим часом відпливав усе далі й далі вниз по Дніпру. Данько, стоячи з Валериком між натовпом на колодах, захоплено стежив за ним. Дивна там жінка відпливала! Є, виявляється, люди, що не бояться нічого, що сміливо принародно картають можновладців, заступаючись за таких, як він. Що вони з нею зроблять тепер?.. Слухав би й слухав її. Виривала десь із самого дна свого серця дивно правдиві, заборонені всюди слова і кидала їх просто в серце Данькові, немов ті зерна при посипанні на Новий рік.

— Валерику, оце вона і є, вчителька з Херсона?

— Вона не просто собі вчителька, Даньку... Це, видно, справжня революціонерка, правдистка!

— Куди вони її тепер запроторять? В острог, у Сибір?

— Мабуть... А може, товариші визволять...

— Якби-то!

Не тільки Данько та Валерик — весь берег в цей час стежив за вітрильником революціонерки. Там, де він пропливав уподовж сотень куренів, люди були збуджені до краю. Заробітчани й заробічанки — на зло стражникам — вихоплювали з багать палаючі головешки і розмахували ними в повітрі, вітаючи заарештовану правдистку.

...Довго не міг Данько заснути цієї ночі. Збуджений, лежав з Валериком поміж заробітчанами, що вилягли покотом, постеливши собі в голови каховські кручі.

Змовкли останні голоси. Богатирським сном захропів Федір Андріяка, що весь вечір точив ляс з орловськими хлопцями, з якими він сьогодні разом тягав колоди з Дніпра, разом купав стражників біля плотів, а потім змовлявся разом іти завтра вибирати гармонію. Ось уже прищух і Нестір Цимбал, переставши вихвалитись сусідам, як він сьогодні буцімто осмалив смолоскипом вуса якомусь заповзятому соцькому; стихало все навкруги, поринало в дрімоту, а хлоп'ята, вкрай схвильовані бурхливими подіями вечора, все ще крутились під Даньковою свиткою, ніяк не могли поснути. З Дніпра тягло прісною прохолодою, від плавнів молодод пахло весною, зорі стікали з небесної височини тонким, голубуватим світлом. Розмірено сплескувалась дніпрова хвиля вниз, десь у плавнях подиркував деркач.

Те, що Данько та Валерик разом пережили цього вечора, ще дужче зблизило і поріднило їх.

Революціонерка!

Звучало це слово обом, як слово "орлиця", було в ньому щось могутнє, таке, що зустрічалося досі хіба що в піснях... І ось вони бачили її сьогодні зблизька, слухали її спрагло, коли вона зверталася до всіх і мовби до кожного з них зокрема крізь осоружні стражницькі шаблі...

Зараз, після зустрічі з нею, про все найпотаємніше можна було говорити вільно, щиро, по-людськи, нікого не боячись, відкриваючись один одному з повною довірою, з якоюсь навіть полегкістю. В напливі одвертості Валерик зізнався товаришеві, що й сам він у школі був причетний до гуртка, який потайки збирався на квартирі в молодого викладача історії Гліба Опанасовича Введенського. Як і оця жінка, Введен-ський був, мабуть, також правдистом, бо твердо стояв за трудящий люд, і навіть газета, яку він давав декому з вихованців читати, звалася "Правда". Торік забрали його сімферопольські жандарми, певне, задзвонив уже Гліб Опанасович кайданами в Сибір, але не пропало, живе те насіння, яке він посіяв серед агроном-чуків степової школи.

Данькові аж дух перехоплювало від напруженої уваги, з якою він слухав товариша. Броненосець "По-темкин", ленські розстріли, газета "Правда", що виходить десь у далекому Санкт-Петербурзі... Про все це він чув уперше, і новий світ розгортався перед хлопцем-селяком у всій своїй казковій дивовижності... Якісь особливі, безстрашні, небуденні люди діяли там, в тому незнаному світі, і всі вони буди схожі на оцю сьогоднішню жінку, відважну й правдиву, і всі носили горде наймення революціонерів і готувалися до революції, в якій Данькові вчувалося щось героїчне, крилате і разом з тим бентежне, грізне, як набат серед ночі в Криничках. І дніпровський вітрильник, і заробітчанські вогні вповодж берега, і гул криничанських дзвонів, що б'ють на сполох,— усе це якось перекликалося, спліталось поміж собою в розпаленій хлоп'ячій уяві, в химерному мареві першої напівдрімоти, наколисаній розміреним переплеском хвиль... Поступово зоряне таврійське небо вже заступалось палаючими хмарами, встали заграви, застугоніли звідкись ліси по-осінньому, а він, ще зовсім маленький, припавши з сестрами до вікна, дивиться туди, де палає Запсілля. Тривожно бовкають дзвони, шумить озагравлений ліс, а мати схлипує, бо татко десь там, у бунтарських ночах, у кривавих загравах заріччя...

Наступного дня криничани найнялися. Аж полегшало відразу на душі: вже не стоятимуть на розпутті, не битимуться в сумнівах, дорога віднині була їм визначена. Тепер, коли їх питали — чи не стануть? — відповідали

з гідністю, що вже стали, коли запитували — куди? — Цим бал коротко відповідав за всіх:

— В Нові Ісканія.

Більшість інших валок теж понаймалися в цей день, до того ж за досить терпиму плату: вчорашня рада отаманів, хоч і була розігнана, все-таки встигла настрахати наймачів, позначившись певною мірою на загальній ярмарковій ситуації. Сам факт скликання ради вже був серйозною пересторогою для наймачів. Тривога серед них посилювалась ще й іншою обставиною. Хтось із заробітчан розпустив по ярмарку чутку, нібито в Каховку ось-ось мають прибути наймачі з Кубані, які, до речі, не раз уже перехоплювали в таврійських поміщиків робочу силу. Вірогідність цих чуток ніхто не брався перевіряти — не до того було наполоханим прикажчикам. Кожен поспішав передусім забезпечити себе строковиками, щоб і справді не пошитися в дурні.

Набір строковиків відбувався цього дня не зовсім звичайно. Незвичайним було вже те, що вранці ніхто з заробітчанських, отаманів не побіг на гору до наймацьких контор, довелося самим наймачам спускатися до Дніпра, вести переговори на місці. Це вже само по собі дещо значило! Одна річ, коли ти, захекавшись, бігаєш за прикажчиком чи, напинаючись всіма жилами, товпишся до його вікна, і зовсім інша річ, коли він сам, позичивши в сірка очей, поспішає до тебе на берег, а ти стоїш собі з приятелями-отаманами біля води, спокійно куриш та попльовуєш...

В числі перших наймачів з'явився в цей ранок на березі й Савка Гаркуша в супроводі свого поріділого почту, який тепер складався, власне, з одного Гната Рябого.

Про Асканію серед заробітчан, особливо серед молоді, що вперше прийшла в Таврію, вже ходило чимало різних чуток. Одні гудили, ще навіть не побувавши там, інші — з чужих слів—уже хвалили. Дивовижний

нібито маєток, нічим не схожий на решту таврійських економій... Серед безмежного голого степу раптом, наче з марева, розкішний гай перед вами встає.

— Ісканія — то просто як сон: зелень, ґанки та палісадники, вода ротизіанська!..

Живі, справжні дуби шумлять на степових вітрах... В найпекучішу спеку — вода свіжа, артезіани б'ють, чорні лебеді по ставках плавають, райські птиці співають у вітах дерев!.. І хоч заморські птиці, як відомо, співають насамперед панам, але ж і тобі не заборонено буде послухати ввечері на дозвіллі! Хай птиці — то розвага, але свіжа вода, зелений холодок у степу — все це для строковика неабищо... Крім того, і ціну асканійський прикажчик змушений був давати сьогодні не гіршу за інших — чому ж не стати?

Поквапом пройшовшись поміж куреннями, Гаркуша оптом закупив кілька валок, і в той час, коли черга підійшла до криничан, він мав уже за собою улову чоловік на півтора. Опинившись перед криничанськими дівчатами, прикажчик не в силі був стримати свого захоплення.

— Ай да кралі! — вигукнув він, картинно відставляючи ногу з китицею нагайки, що виглядала йому з-за халяви.— На таких покупець знайдеться!

Було тут справді на що подивитись — на весь ярмарок був примітний цей яскравий вінок криничан-ських безприданниць. Коли вони, побравшись за руки, протискувались в ярмарковому натовпі, то всім парубкам мимоволі повертались голови на в'язах у їхній бік. Там, де вони проходили, хтось наче проносив сніпки свіжих, яскравих, вкритих росою квітів. Такими стояли й зараз, півколом, щойно повмивані дніпровою водою, принаряджені, веселі. З-поміж інших найбільше виділялась ніжнолиця, немов з яблуневого цвіту, Ганна Лавренко в своїх блискучих сережках, в чорних перевеслах кіс, перекинутих на груди. Рівнятися з

нею могла хіба що тільки Вустя, Дань-кова смуглявка сестра, хоч ця була вродлива іншою вродою, тією, що наливається, як вишня у червні, що не боїться ні вітру, ні гарячого сонця, яке в нагороду за це щедро кладе на дівочі щоки золотисто-вишневу смагу, лягає золотавим бархатцем на виточену дівочу шию, іскриться живими, лукавими іскринками в карих очах... Ганна, звикши вже, що на неї звертають увагу, стояла й зараз, спокійно запишавшись, немов на оглядинах. Вустя ж ледве стримувала в собі природну веселість, сміх весь час тремтів їй під верхнім губеням, ось-ось готовий вирватися назовні. А коли вона посміхалася через голову наймача до орловців, то посміхалась одразу вся — і вустами, і бровами, і навіть золотистими ямочками на щоках.

— При здоров'ї ви, бачу, дівчата, при красі!.. Тьху-тьху, хоча б не наврочити,— весело сказав прикажчик і тьхукнув через плече на Гната Рябого.— Звідки такі будете? Миргородські, мабуть, або решетилів-ські?

— Ми криничанські,— підібравши губу, гордовито відповіла Ганна Лавренко.

— Полтавці, одним словом,— визначив одразу Гаркуша, вкладаючи в слово "полтавці" свій особливий наймацький зміст. Для нього, як і для інших каховських наймачів, полтавцями були і київські, і чернігівські, і вихідці з інших губерній,— всі, хто найдовірливіше потрапляв у пастки, кого легко можна було обдурити.— Для нас, де найдешевші та найспівучіші — ото й полтавці, ото й земляки,— засміявся Гаркуша якось сам до себе, а не до інших (як здавалось Данькові, що стояв збоку).

— Тоді ми вам не земляки,— відрубала Ганна суворо.

— О, які ви норовисті, їй-богу... З вами й пожартувати не можна... Але я від вас, дівчата, не відстану — не хочу, щоб ви до татарів потрапили... Завдатку ще ні від кого не брали?

— Ще ні.

— О, тоді ми породичаємось: в Асканію станете?

— А харч? Мабуть, бурделиця якась? Голі одвійки?

— Рай — не маєток, кращого вам по всій Таврії не знайти. Ліс, тінь, вода артезіанська, живі жар-птиці в саду... Підете — не прогадаєте...

— Та нам хоч до ката, аби плата,— усміхнулась Вустя.

— За плату ми якось домовимось... Де ваш отаман? Дівчата вказали на Цимбала та на Мокеїча, що досі стояли осторонь, уважно прислухаючись до розмови. Як не прикро було Гаркуші, але переговори йому довелось вести не з одним, а одразу з двома отаманами, бо криничани й орловці заявили, що вони дуже близькі земляки і вирішили ставати разом. З одним мати справу завжди легше, аніж з двома та ще такими впертими, як ці... Крутою була розмова. Кілька разів прикажчик, виведений з терпіння їхньою впертістю, поривався вже йти собі геть, але наймачі-кон-куренти кружляли поблизу, дівчата цвіли біля куренів, як півонії, і Гаркуша незабаром повертався знову, люто умовляючи неподатливих отаманів, набавляючи по карбованцю та по два, доки не зійшлися нарешті на тій сумі, якої вимагали заробітчани. При оглядинах Гаркуша не збраквав нікого, всі були здорові, повносили. Один тільки Валерик викликав у нього підозру.

— Що за хлюст? Вовчобілетник? Чого примазався до чесних людей? — напустився він на хлопця.— Знаєм, за що вас із школи виганяють! Не агрономи, а паливоди там ростуть... Не беру!

Так і не взяв би, але дівчата дружно вступилися за Валерика: якщо, мовляв, не всіх разом, то вони до іншого зараз наймуться. Прикажчик, вилаявшись, мусив і в цьому поступитись:

— Гаразд... Твоє щастя... Але шануйся мені!

За годину Нестір уже повернувся з контори із завдатком. Попередив, що сьогодні кінчається їхнє ярмаркування.

— Ідіть нагулірйтесь на все літо!.. Завтра на світанку вирушаємо.

Цимбал з Мокеїчем залишилися біля куренів, а молодь розійшлася ярмаркувати. Федір Андріяка разом із своїм новим другом орловцем Прокошкою та іншими дорослими парубками пішли пробувати ярмаркові гармонії, а підлітки, відділившись від них, подалися розшукувати Валерикове школярське хазяйство, яке він на час ярмарку залишив на схорону одному з своїх каховських знайомих, якомусь кошикареві Баклагову.

За словами Валерика, чудесний це був чоловік — Дмитро Никифорович Баклагов. Землемір за освітою, він деякий час пасічникував при земській школі (там з ним і познайомився Валерик), займаючись водночас проблемою закріплення олешківських пісків. Згодом він і сам виселився десь на піски, взявся їх шелюгувати, а зоставшись без копійки, мусив перебратися в Каховку і займався тепер тим, що плів верболозові кошики, наочно доводячи своїм ремеслом користь від шелюгування Олешківської піщаної пустелі. В повіті про Баклагова ходила слава як про дивака, що бореться з химерами, але Дмитро Никифорович на це не зважав, плів свої кошики, продовжуючи закладати на пісках всякі досліди, які, окрім збитків, нічого йому не давали.

— Просто подвижник цей Баклага,— говорив Валерик з глибокою пошаною про кошикаря.— Все віддає для науки... Жаль тільки, що пани з Олешківського земства знати цього не хочуть, не дають йому допомоги... Б'ється, як риба об лід.

Мешкав Баклагов на східній околиці Каховки, на пісках, що підступали до самого містечка. Пробираючись до Дмитра Никифоровича, хлопці натрапили біля міського цвинтаря на так званий ярмарковий лазарет.

Було то страшне видовище. Край кладовища попід хрестами, попід чахлими кущами, в кучугурах, в ровах валялись численні хворі, ті, що занедужали по дорозі сюди або захопили малярії чи шлункових хворобдесь уже в самій Каховці. Той лежав скоцюрблений, підігнувши коліна до грудей, той намагався звестися, спинаючись навкарачки, той натужно стогнав, дивлячись у небо спустошеним поглядом... З усіх жертв нещадного ярмарку становище лазаретників було найжахливішим. Велелюдний ярмарок шумів біля них з рання й до вечора, але нікому було їх зарятувати, ніхто не спішив їм допомогти. З усього ярмарку стягували їх сюди, поближче до кладовища, і дорога їм залишалася звідси хіба що під оті похилені хрести, на які декотрі з них уже дивилися обайдужіло, поглядом приречених. Зелені мухи роїлись над лазаретом, важкий сморід стояв навкруги.

Лежали скрізь покотом, валялися в ровах, виснажені, заструплені, нещасні, знаючи, що все втрачено, що для ярмарку вони тепер уже нічого не варті: хто їх найме таких? Кому вони потрібні, коли ні рідних, ні близьких немає за сотні верст? Зоставалось лежати й конати, битися в корчах під безкрай гул страшного в своїй байдужості ярмарку, що крутився, веселився навкруги, гримів бубнами, завивав шарманками, мерехтів перед очима, як у маренні, розмаїтим божевіллям найяскравіших барв.

Жалісливіші з заробітчан, чим могли, помагали хворим — підносили їм напиться, клали біля них окрайці хліба... Але хіба це могло врятувати? "Найнятись би! — ось чого благали хворі.— Вибратися б як-небудь звідси!..."

Ніхто з наймачів, звісно, й гадки не мав, щоб наймати лазаретників, прикажчики сюди й не потикались. Ярмарок, відкинувши їх, більше не хотів їх знати.

З гнітючим почуттям пробирались хлоп'ята вдовж кладовищенського рову, заповненого конаючими людьми. Вперше в Каховці Данькові стало по-справжньому страшно якраз тепер, коли він

уявив собі, що й сам міг би опинитись в такому ж становищі... Хіба довго до того? Це ж добре, що в нього тут сестра, що всі вони тримаються гуртом, а якби він прийшов одинцем та захопив собі десь трясучки? Куди тоді? Лягай і вмирай!

В кінці рову, під кучугурою піску, на самій спеці, лежала прикрита сіряком жінка, суха, аж чорна, з глибоко запалими очима. Над нею, схилившись, сиділа дівчинка років дванадцяти, з руденькими косичками, з глиняним кухлем у тоненькій руці. Вона, видно, щойно давала матері пити.

Коли хлопці, проходячи мимо, пристояли трохи поблизу, дівчинка, підвівши голову, глянула на них з таким розпачем, з таким безмежним диким горем у вічу, що воно вже, здавалось, переходило в ненависть до всіх. "Мов навіжена!" — подумав Данько, мимоволі відступаючись.

Мати її час від часу зводилася на лікоть і, стримуючи стогін, приклацуючи, як від холоду, зубами, зачіпала прохожих, просила найняти доньку хоч за харчі.

— Вона в мене така робітниця,— ніжно вихваляла вона дівчинку.— Чи пасти, чи дітей бавити, чи й латку прилатати — все вміє... Не дивіться, що вона така худенька та ніби квола,— погладжувала мати дівчинку по голові.— Вона в мене жвавенька, слухняна, найміть, люди добрі...

І падала в знемозі горілиць, а за, хвилину знову силкувалась підвестись.

— Мені вже недовго, скоро відмучусь, а її найміть, люди добрі, згляньтесь на сироту, що воно винне? Вже вона й величенька і все вміє робити... Найміть, богом прошу, людоньки добрі.

Здається, і камінь міг би почути оті материнські передсмертні благання. Краялись душі хлоп'ятам від жалю, від безсилля чимось їй

допомогти. Якась літня заробітчанка, проходячи, кинула дівчинці в кухлик мідяка. Хлопці, пригадавши відразу, що й у них дещо є, жменями сипнули в той кухлик важкої міді та срібла і кинулись чимдуж тікати геть, соромлячись своєї малої пожертви, затуманені обидва гарячими слізьми... Зціпивши зуби, брели кудись поміж кучугур, шугаючи в пісках, як у білім сипучім вогні. Не хотілось ні про що говорити. Тільки боліло обом, тільки палило обох сліпим, здушеним болем...

Х

Баклагова вони застали за роботою. Сидячи під хатою в холодку, він саме заготовляв пруття для своїх виробів. Уміло, впевнено зблискував ніж у його руці. Здавалось, руки його роблять роботу самі собою, незалежно від волі хазяїна, який у цей час, видно, витав думками десь поза ярмарком, далеко від свого пруття, від мазанки, від усього, що тут його оточувало.

Данько уявляв собі Баклагова не таким, сподівався побачити його значно привітнішим і молодшим. Спочатку хлопцеві було навіть незрозуміло, що міг Ва-лерик мати спільного з оцим булькатим, суворим на вигляд чоловіком, геть лисим уже, з вусами Тараса Бульби, з кошлатими бровами якоїсь мурої масті. Коли Баклагов насуплював їх, щось думаючи, то здавалось, що весь череп його рухається, насувається наперед.

Пруття в руках мелькало й мелькало... Тут же під хатою-мазанкою красувались уже й готові вироби, виставлені на продаж,— чепурні кошики, сапетки і навіть сплетені вази та велике тарілля.

Однаке торгувати Баклагов, видно, був не мастак чи, може, просто не мав до цього охоти. З випадковими покупцями, що підходили оглядати його товар, він розмовляв таким незалежним тоном, наче хотів їх швидше здихатися, щоб зостатися знову на самоті. Складалося

враження, що плете він свої кошики не стільки для ярмарку, скільки для власної втіхи.

Валерика Баклагов теж зустрів без ентузіазму, але дещо люб'язніше, ніж інших. Запитав, чого не приходив ночувати та чи найнявся, поцікавився потім долею двох інших вовчобілетників, з якими Валерик заходив до нього напередодні.

— Синицин влаштувався кухарчуком на пароплав, а Чирві родичі зустрілись,—розповідав Валерик,—до них на літо став... Тепер ми з ним ось,—вказав він на Данька.

Баклагов, не відриваючись від роботи, покосився на хлопця.

— Звідки такий?

— Полтавець...

— По штанях бачу, що полтавець,— бузиною крашені... А звідки саме: з Ворскли, з Орелі?

— З-над Псла я...

— Ага.

Так перемовившись, вони помовчали деякий час. Данько оглядав місцевість. Піски і піски... Руда, облуплена вітром мазанка, прилита зверху глиною, поставлена на самому белебні — лицем до Дніпра, плечима до пісків... Ні віконниць, ні паркана, ні колодязя з журавлем на подвір'ї... Три молоденькі акації на причілку, піщані замети попід самими вікнами... Не розкішно живе чоловік!

— Понаймались, кажете,— заговорив Баклагов після мовчанки.—
Куди ж саме?

— До Фальцфейнів,— відповів Валерик,—в Асканію.

— Що ж... ні пуху вам, ні пера. До речі, там приятель мій садівникує.
Мурашко Іван Тимофійович. Зустрінеш — кланяйся.

— Дякую,— сказав Валерик і задумався. Вони знову помовчали, проте
їхня мовчанка була якоюсь природною, не обтяжливою ні для кого і
навіть ніби зближувала всіх трьох.

Згодом, помітивши, що Данько зацікавлено стежить за роботою,
Баклагов пожвавив, покосився на хлопця з несподівано доброю
посмішкою.

— На вус мотаєш? Навчитися хочеш? Це діло нехитре... А у вас там,
понад Пслон, шелюги до дідька, там їй легше доводиться, не те що в нас
тут. Бачиш, яку силу мусить стримувати,— кивнув Баклагов під хату на
кучугури наметеного піску.— До самої Каховки вже дійшли.

— Хто? — не второпав спочатку Данько.

— Піски. Піски, хлопче, на нас ідуть.

Досі Данько ніколи не чув, щоб піски ішли кудись замість того, щоб
лежати на місці, як лежать вони з правіку в Криничках понад Пслон.

— Хіба піски ходять?

Простодушна хлопчава зацікавленість справою, видно, сподобалась
Баклагову.

— У тім-то й річ, друже,— заговорив він, взявшись натоптувати люльку тютюном,— що піски бувають різні. У вас лежать, бо у вас ліси, а в наших краях вони ходять, літають, хмарами пересуваються з місця на місце. Звідки оці кучугуристі пустирі перед нами, де ото ярмаркові своїми возами тирлюються? Безплід-дя, пустеля, але це пустеля молода, під пластами наносного піску тут родюча земля похована. Колись на цьому місці, може, хліба шуміли, виноград наливався, а зараз і молочай не витримує, все скручується, горить...

— А в ноги пече, витерпіти не можна! — зізнався Данько.

— Ще б не пекти... В таку спеку, як сьогодні, коли пісок голий, він розпікається градусів до шістдесяти, стає вдвічі гарячішим за повітря. В цьому піску зараз яйце можна накруто запекти. Звісно, що існування рослини при такій температурі — неможливе. І зважте, що це перед вами тільки один шматок, крайній зализень так званої Каховської арени летючих пісків, а таких арен кілька, стеляться вони одна за одною до самого моря. Півгубернії замело, а ми собі ярмаркуємо...

— В Чолбасах, кажуть, знову якась комісія з'явилася,— вкинув Валерик насмішкувато.

— А, ті комісії,— зітхнув Баклагов,— вони приїдуть та й поїдуть, а піски напливають день у день, розливаються все далі, замітають поля та колодязі, заносять села, загрожують містам...

— Що ж робити? — вражено вигукнув Данько" який до цього навіть і гадки не мав, що піски можуть бути такими небезпечними.— За Дніпро від них тікати, чи що?

Баклагов гірко посміхнувся з-під вусів:

— Нікуди від них не треба тікати. Треба помірятися з ними силою, спробувати приборкати їх.

— Приборкати? Таке страховисько?

— Пісок страшний, доки він рухається,— пояснив Баклагов,— доки тече, як вода. Отже, все діло в тому, щоб зупинити, закріпити чимось наші піски.

— Ай справді! — підхопив Данько, дивуючись, як така проста і ясна думка не стукнула йому самому в голову.— Так чому ж їх не зупинять?

— Пробують, сину, але це нелегка річ...

— Дмитро Никифорович роками вже займається шелюгуванням,— з гордістю пояснив Валерик Данькові.— Сам на сам воює проти всієї Каховської арени.

Баклагов нахмурився:

— Нелегко мені самому, Валерику... Але я двожилий... тягтиму... Життя покладу, а зупиню!

Хлоп'ята дивились на нього, сяючи від захоплення. Тепер від першого Данькового враження про кошикаря не залишилося й сліду. За цей час Баклагов наче наяву роздався у плечах, налився силою, і Данько з радістю помітив тепер, яка в нього шия крута, які руки м'язисті. В якогось незвичайного богатиря обертався зараз перед ним цей лисий, булькатий чоловік з упертим великим черепом. Живе в рудій своїй мазанці, занесеній мало не по самі вікна сипучими пісками, заробляє собі на прожиток шелюговими кошиками, а все-таки не відступає від свого, б'ється, мов лицар, сам на сам проти стихії, один проти цілої армії грізних летючих пісків!

Одним з найзапекліших своїх противників Баклагов вважав Гришу-семінариста — юродивого з Олешок, якого в Каховці знало старе й мале. Давно, в роки своєї молодості, Гриша-семінарист теж нібито ламав собі

голову над оleshківською проблемою, насіяв було у пісках жолудів, діждався нібито навіть сходів, а коли при першій бурі, незважаючи на щити, Гришині посіви зарівняло, замело піском так, що й признаку від них не залишилося,— після того нещастя та зв'язаного з ним потрясіння Гриша, за висловом оleshківських молодниць, "звихнувся умом". Відпустив бороду, завів патли до плечей і пішов топтати Таврійські степи своїми чорними, мовби чавунними, ногами, проповідуючи на папертях церков, кружляючи по південних ярмарках, піняво шельмуючи кожного, хто пробував змагатись з летючими пісками. З маніакальною впертістю сів він серед людей відчай та зневіру, страхаючи їх похмурими апокаліптичними картинами, привиддям кінєцьсвітнього загасання природи, а те, що він сам також пробував колись змагатися з пісками, надавало тепер його віщуванням особливої переконливості й зловісної сили.

— Це чорний крук каховського ярмарку,— презирливо кинув Баклагов, коли Валерик почав був мову про Гришу-семінариста.— Якби він проповідував лише проти мене, з цим можна було б не рахуватися. Але він проповідує... і проти всіх вас

З Гришею-семінаристом хлопцям довелося незабаром зіткнутися на цій же самій Каховській арені, коли вже, розпрощавшись з Баклаговим і захопивши Валерикове хазяйство, яке складалось в основному з вузлика книжечок, вони пробиралися поміж возами, щоб вийти навпростець через піски до Дніпра.

Сонце вже звернуло з обіду, відкриті кучугури були ще повні в'язкої спеки, худоба спливала потом, сіно, збруя, шини коліс — все було гарячим, гарячими були навіть дерев'яні полудрабки возів. Це був час тієї загальної післяобідньої розімлілості, коли ярмарок, паралізований спекою, дещо стишував свою шалену круговерть, коли люди, знеможені вкрай, ховалися по холодках, рятуючись від сонячних ударів. В цей час на пригородніх пісках, незважаючи на вбивчу спеку, натовп похмурих степовиків у брилях, закам'янівши поміж возами, жадібно й терпляче

слухав свого юродивого віщуна, що саме вітійствував над ними, притупцюючи на чийсь тачанці своїми чавунними ногами.

Страшний був семінарист у ці хвилини. Чорні патли тряслися йому, гривово розсипавшись по плечах, очі горіли фанатичним вогнем. Мова його, що лилася звично і владно, підсилювалась всім його виглядом, кожним порухом розчепіrenих рук, жовтим вискалом зубів, землистим кістлявим обличчям, що раз у раз жмакалося в судорожних, болісних гримасах.

— Якось я проходив вулицею старовинного і дуже багатого міста,— розповідав семінарист.— "Чи давно засноване це велике місто?" — запитав я одного з городян. "Справді, наша столиця величезна,— відповів мені городянин,— але ми не знаємо, з якого часу вона існує". Через п'ятсот років я знову там проходив, але на цей раз від квітучої столиці вже не зосталось ніяких слідів. На її місці лежали кучугури піску і пастух пас верблюдів. "Чи давно зруйнована ваша столиця?" — запитав я в пастуха. "Ти, певно, п'яний,— відповів він мені,— Про яку столицю питаєш? Ні діди наші, ні прадіди не пам'ятають її. Тут завжди була пустеля".

Шелест пройшов поміж возами. Потемніли ще дужче степовики, вбираючи похмуру семінаристову притчу... Всяко буває на світі... Все — тлін і суєта.

— Через п'ятсот років я знову пройду тут,— трубним голосом віщував семінарист,— і не знайду вже слідів цього велелюдного ярмарку... Жовта пустеля, суцільна арена мертвих пісків лежатиме тут навкруги. Сліду кїв буде ні вашого, ні вашої сатанинської Каховки!

Якась тітка голосно схлипнула при цьому з-за воза:

— О лишенько, о боже! — І висякалась у фартух.

— Позамітає дерева, позарівнює плавні... Не буде дощів з неба, сухі чорні бурі вічно гасатимуть над цим краєм. Дніпро? Шукатиму Дніпра — не знайду. О, нещасний у віках, побачу я порожнє ложе дніпрове! Побачу, як на самій його середині нащадки ваші кайлами битимуть криниці!

Мороз перебіг Данькові поза шкірою. Криниці посеред Дніпра?
Болячка тобі на язик!

— Крук... крук і є,— шепотів Валерик зблідлими вустами.— Заціпило б йому!..

Як від чорної напасті, кинулись звідси хлоп'ята, шугаючи пісками, поспішаючи до своїх у бік Дніпра. Під гнітючим враженням семінаристового каркання їм, вкрай збентеженим, в цей час здавалося, що над їхнім Славутичем і справді нависає якась небезпека. Лише опинившись нарешті на одній з берегових круч, хлопці знов посвітлили, полегшено зітхнули: Дніпро сяяв перед ними, як і перше, живий, могутній, вільно розкинувшись між берегів у всій красі свого весняного повноводдя.

XI

Наступного дня в тихий досвіт кринича-ни збиралися далі в дорогу. Востаннє вмивалися дніпровою, розбирали курені, вкладали свої пожитки в клунки.

Заграв, зарум'янився Дніпро, злегка повитий свіжим серпанковим туманцем: сходило сонце. Прощально кували зозулі в далеких плавнях. Меншало на березі куренів, просторішало біля води. Гурт за гуртом заробітчани підіймались стежками на гору, на шляхи.

За Каховкою на шляху вже стояла наготові — ярмами в степ — довжелезна валка асканійських мажар. Кілька прикажчиків, в тім числі й Гаркуша, гарцюючи вподовж неї верхи на конях, давали розпорядження:

— Торби на гарби, а самі — маєте ноги... Хутчій, поки спека не вдарила! Розбирайся, рушай!..

Зарипіли одна по одній мажари, плавно загойдалися в повітрі волячі роги.

Проскакуючи мимо криничан, Гаркуша ковзнув по них таким очужілим поглядом, наче бачив їх уперше. Данька, що не встиг посторонитися, мало не притоптав конем,— з-під коня вихопив хлопця отаман орловських Мокеїч.

— Бандюга! Просто на людей жене,— лайнулася Вустя вслід прикажчикові.— А вчора, як блазень, кривлявся, через плече тьхукав...

Орловці з криничанами, склавшись в одну гарбу, ішли тепер разом, вперемішку, коротаючи дорогу дружніми розмовами. Прокошка, завзятий гармоніст без гармонії, смішив дівчат оповідками про те, як вони промишляли вчора з Федором Андріякою в гармонійних рядах, шукаючи таких, ще не існуючих на світі, гармоній, ~що були б їм до плечу. Цілий день вони вибирали, перепробували всі гармонії, які тільки були на ярмарку, але так нічого й не вибрали.

— Всі не по плечу? Чи не по кишені? — сміялися дівчата.— Ні одної підходящої не знайшлось?

— Зрідка попадалися,— відповідав Прокошка.

— То чого ж не купили?

— Через дрібницю: купила не хватило... Зате напро-бувались досхочу, нагналися в душу!

— Тепер постити доведеться,— сумовито промовила Олена Персиста.
— Мабуть, уже до самої осені гармошки не почуємо.

— Почуємо,— підбадьорив дівчину орловець.— Ми там в гармонійних рядах з одним матросом познайомились... Він теж в Ісканіях, машиністом у них працює... Якраз приїздив на ярмарку трирядку собі вибирати. Буде, каже, музика!..

— Може, це той, що ми в березі бачили? — насторожилась Вустя, як птиця.— У нього була новісінька...

— Може, й той,— не став заперечувати орловець.— Який він собою?

Вустя просяяла:

— Та як тобі сказати... Хлопець як сонце!

— Ну, коли — як сонце, то це він! — вигукнув Про-кошка, і молодь на його жарт дружно засміялась.

За кілька верстов від Каховки сивіла неподалік шляху висока могила, поросла сріблястою нехворощею. Порівнявшись з могилою, Данько підморгнув Валериков і:

— Гайнем!

За хвилину хлоп'ят уже вітром винесло на самий вершечок могили.

Що за картина відкрилася звідси! Всіма шляхами, в усіх напрямках від Каховки розлітались тачанки, повзли мажари, брели незліченні валки строковиків... Тільки тепер по-справжньому стало видно, чим була Каховка для цих безкраїх, залитих вранішнім сонцем степів, для ненаситних владарів рабовласницького Півдня. Що б вони робили, якби Каховка раптом стала дибки та не дала їм людей? Що цей степ, оці простори без людини? На цілі версти розтяглися шляхами батрацькі валки, збиваючи куряву. Грають обіч них пригінчі на конях, наче женуть після страшного побоїща тисячі бранців у полон, розсотується потрохи

ярмарок, оголяються каховські майдани та прикаховські пустища-піски. Кінчається торжище. Одні — в степи, розчовгуючи босими п'ятами тракти, інші,— хто понаймався за Дніпро,— поронами, пароплавами туди, на бериславські голі висоти. Притихне, спустіє незабаром Каховка, ціле літо кунятиме над Дніпром, ждучи осені, ждучи нового розгульного ярмарку...

— Колись оцими шляхами,— промовив Валерик,— тільки татарва гонила в неволю наших людей, а тепер...

Він не доказав. Прикажчик, окликнувши їх знизу, насварився на них нагайкою, щоб не затримувались, не відставали. Догнавши своїх, хлоп'ята понуро побрели за гарбами.

Спека швидко розгорялася, вже припікало в ноги. Данько спробував був почепитися ззаду на гарбу, але погонич, виконуючи Гаркушин наказ, зігнав його пугою.

Зустрічний вітер сушив людей, безкраї степи втомлювали зір.

— Стільки землі гуляє,— перемовлялися, йдучи, заробітчани.— Якби на ці перелоги та води вдосталь... Зацвіло б!

Данькові пригадалась учорашня зустріч з семінаристом на пісках.

— Валерику, як ти гадаєш, може таке бути коли-небудь, як він ото прорікав?

— Ні, Даньку... Не пересохне Дніпро, поки світ сонця, ніколи не копатимуть люди на ньому криниці... Тарас Шевченко інакше прорікав...

І, наче крізь сон, несподівано м'яким, замріяним голосом Валерик заговорив у бік неосяжного степу:

І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмиа, Прокинеться; і потечуть Веселі ріки, а озёра Кругом гаями поростуть, Веселим птаством оживуть...

— Святі слова...— почувся поблизу задуманий голос Мокеїча.

Все дужче нагрівалось сухе повітря. Все більше заробітчан позирало вперед, виглядаючи водопою. Марево потекло степом.

За якусь годину з-за пагорба виринула велика біла будівля з різними господарськими прибудовами, що здіймались над зеленню ще молодого, акуратно розпланованого парку.

— Школа!

Це була та сама земська школа, в якій ще недавно вчився Валерик. Мов недоступні поміщицькі палати, біліла вона самотою серед відкритого степу. Стояла неподалік шляху, оточивши себе парком та прилеглими до нього лісорозсадниками, обнесена невідомо проти кого кам'яним муром з білою капітальною аркою, що виходила просто на шлях.

Просаяв, загледівши знайоме подвір'я, Валерик, просаяв, але одразу й спохмурнів... Солодкими radoщами і гіркими полинами хлюпнуло на нього звідти, від рідної школи! Світлом перших дитячих сяєв, болем перших незаслужених кривд, щемливою тугою безповоротності розбентежила вона зараз його вразливу душу. Чи матір'ю була, чи мачухою — хіба це зараз важливо? Щедрою була на все, і на тому — спасибі... Отой молоденький парк він сам позаторік насаджував з хлопцями, в отих розсадниках ще недавно окулірував молоді абрикоси, попід отією аркою стільки разів вільно проходив... Тепер йому туди, під рідну вигнуту арку, вхід заборонений, шкільний дзвоник дзвонить уже не для нього. Чому? За віщо? За один тільки намір іти у плавні, за огиду до фіскальства, за оті "крамольні" читання, які тільки й могли освітити перед ним дрімучі нетрі життя?!

З байдужістю, мов на чужого, дивилася школа на свого опального пасинка. Наближався до неї в новому товаристві, в гурті обшарпаних невільників, із запо-рошілою шкільною кокардою на лобі... Коса та граблі навперехрест — коси та греби тепер, хлопче, до самого обрію!..

Валерик сподівався, що біля школи буде водопій,— шкільне начальство теж не гребувало промишляти водою. Однак Гаркуша дав наказ: не зупинятись, рухатись далі до хуторів, бо в школі, мовляв, вода тухла, розбовтками тхне. Якусь заробітчанку, що метнулась була під арку до колодязя, прикажчик перейняв конем з півдороги, завернув, нагрозив канчуком:

— Хочеш, щоб різачка напала? Не для того я вас наймав!

— Бач, все-таки вболіває за нас прикажчик,— говорив дехто здивовано,— дбає про заробітчанське здоров'я...

Але буваліші із строковиків пояснювали Гаркушину дбайливість зовсім інакше:

— До батькового хутора без продику гнатиме, щоб папаша міг більше вторгувати на воді...

В школі саме була перерва. Школярі, висипавши на подвір'я, юрмлячись під аркою, зацікавлено оглядали заробітчан, що кушпелили й кушпелили мимо.

— О! Гляньте! — раптом вигукнув котрийсь із школярів.— Задонцев наш там! Агов, Валерику! Ти куди?

Валерик, гірко усміхнувшись, помахав одйхжашникам на прощання рукою і відповів уже по-заробітчанському:

— В Нові Ісканія!

В білій атласній сукні сидить Софія Фальцфейн у парку, в альтанці, приймає гостей.

Альтанка влаштована на високій гірці, насипаній строковиками в одному з наймальовничіших закутків ботанічного саду, поблизу чималого ставка, обрамленого по берегах штучними гротами та заростями м'ясистої, по-тропічному листатої зелені. Дикі качки, магелланові гуси спокійно плавають на водах ставка. Граціозною групою застигли на острівку рожевокрилі фламінго. Віддзеркалені водою, вони немов замилювались своїми гнучкими шиями, високими, стрункими ногами. На стежках парку походжають, як дома, набундючені фазани, виблискуючи на сонці важким пурпуром, алмазами, гарячим золотом свого оперення, накладаючи на все довколишнє колорит фантастичності.

Звідси, з високої Софіїної альтанки, видно майже весь асканійський парк. В бік сходу над парком, як зубчатий бастион, могутньо здіймається цегляна водонапірна башта, збудована в стилі середньовічних рицарських замків. Осторонь, потопаючи в зелені, біліє панський будинок з повідчиняними вікнами в сад, за ним, мов величезні черепахи, блищать черепицею інші будівлі економії: контора, флігелі для гостей, екіпажні сараї... В протилежний бік, крізь гіллясті дерева парку, просвічує під сонцем білясто-кремове на колір, злегка схвильоване вітром, неосяжне море степових ковилів.

У степу ще повна весна. Цвіте ковила, або калдан, як її називають чабани, дзвенять, переливаються в піднебессі невидимі жайворонки. Над Асканією пливе запашний дух степу, квітів, трав, нагрітих щедрим південним сонцем.

Сьогодні в Софії Карлівни гостюють мадам Шило — дружина бериславського міського голови та преподобна Лукерія — ігуменша задніпрянського монастиря. Обидві ярмаркували в Каховці, і звідти занесло їх в Асканію — прибули провідати свого кумира, Софію Карлівну.

Поблизу альтанки монотонно шумить над гротом штучний водопад. Дзюркочуть фонтани. Гості, пригощаючись смаженим мигдалем та справжнім цейлонським чаєм, добропристойно бесіднують з господинею, головним чином на духовні теми.

— Хотіла б я вам оце, Софіє Карлівно, одну річ присовітувати,— смачно балакає огрядна, рясно вбрана мадам Шило.— Замість того щоб жертвувати їм тисячі на дзвони, краще придбали б ви собі нашу бериславську церкву Вознесенія. Старовинна, гарно оздоблена, історична...

— Не така вже вона й історична, сестро,— невдоволено кинула на це ігуменша. Суворя, з дзьобатим носом, вона була схожа більше на півня, аніж на жінку.

— Кому ж уже краще знати — історична вона чи ні,— злегка образилась мадам Шило.— Вам, здається, добре відомо, що й чоловік мій походить від запорозької старшини, і сама я з роду Скоропадських... Історична, як ви собі не хочете! Без єдиного цвяха! Ще за часів матінки Катерини перевезли ту церкву на плотах по Дніпру десь аж із Переволошиної, з-під Кременчука, і поставили в Бериславі, там, де цариця звеліла. Відтоді й стоїть собі поруч з вітряками, на горбах. А чого їй там стояти? Хіба в нашому Бериславі хто-небудь розуміється по-справжньому на старовинній українській дерев'яній архітектурі? їй-богу, придбайте, Софіє Карлівно! Для вашої чарівної Асканії така церковця була б тільки окрасою.

— А як же її перевозити по степу? — промовила після паузи Софія Карлівна, обмахуючись віялом.

— Волами,— жваво пояснила мадам Шило,— в розібраному вигляді!..

— Розтрясуть, переламають,— сумно відповіла Софія Карлівна.— Хіба за ними догледеш? Такий народ настав, що тільки й шукає, чим би тобі дошкулити.

— Істинно так, сестро,— підхопила ігуменша з хижуватим виразом на обличчі.— Не бояться ні гріха,, ні кари... Суцці антихристи... На вербному тижні приходить до нас у монастир молодий прочанин, такий поштивий на вигляд, сумирний. "Я маляр-художник, чи" немає у вас роботи?" Треба було дещо підфарбувати перед Великоднем — взяла, хай попрацює... Просить ще дати когось йому — для підсобної роботи, мовляв... І затьмарив же мене в ту мить нечестивий! Сама ще й направила йому послушницю Наталію, молоденьку, дикувату, вродливу з лиця. Минає день, і два, і три — нібито нічого, малюють... Потім раптом доносять меці: согрішила Наталія з художником! Ми всі у гнів, у крик: негайно вигнати негідницю геть з обителі! Вигнати, але на прощання покарати своїм монастирським судом!.. Ну, звісно, як ми караємо: кладемо грішницю, як у сільській розправі, на лаву ницьма, одна з сестер сідає їй на шию, а друга на ноги, а інші, проходячи з різками, мусять шмагонути кожна безсоромницю по заголеному тілу... Цього разу сестри мої особливо яріли. Де ж пак, не розговівшись навіть, у великий піст, перед самим Великоднем посміла! Бризкала б вона, гріховниця, кров'ю, шматтям би рвали з неї біле тіло,— я вже їх знаю. Старі дівственниці, вони найпаче люті на гріх, їх і не посилай — самі ходили в плавні різати пруття. Нарізали, приготувалися, мене ждуть. Приходжу, наказую: "Заголяйте!" Заголили — ах, мати божя! Якраз на тому місці, де треба сікти, в неї два святих угодники намальовано... Опустилися різки наші, не сміємо бити. "Що ж, відпустіть,— кажу,— щоб не брати гріха на душу..."

А він, халамидник, стоїть під брамою, регоче, що вигадав спосіб, як свою коханку врятувати від кари. І вона теж — ні страху в ній, ні сорому. Встала, обтрусилась і пішла, посміхаючись, до нього, як нічого й не сталося. Ще й обернулась на ходу, у вічі, бісовка, сміється: "Оце,— каже, — любов!.."

Мадам Шило, не витримавши, ласо засміялась при цьому. Софія теж розвеселилася. Тільки ігуменша дивилася на них докірливо, видно, не розуміючи причини їхнього пожвавлення.

— Це варварський спосіб отак карати,— промовила згодом Софія.— До того ж ви самі й винні: навіщо було молоду дівчину піддавати таким спокусам? Адже не кожна в її літа може встояти проти спокуси справжнього кохання... По-моєму, треба було когось із старших приставити до того художника.

— Вгадай же, що він за один,— буркнула ігуменша.— Такий поштивий... Ні, сікти їх треба, сікти,— закінчила вона рішуче.

— Та що ви хочете з художника,— сказала мадам Шило.— На те він і художник... Ви краще гляньте на своїх он ченців, з мужеського монастиря: ходять напідпитку по Каховці та заробітчанок за пазухи щупають...

— Мадам Шило! — вигукнула Софія.— Як ви висловлюєтесь...

— Пробачте...

— Прошу, продовжуйте...

— Ах, я вже забула!

— Про ченців, про заробітчанок...

— Ага: найвродливіших намагаються наймати. За вроду — червінець надбавки...

— Жах,— сказала Софія, задумавшись.— Що там тільки робиться по тих ярмарках...

— Вакханалія, Софіє Карлівно, справжня вакханалія,— притишивши голос, швидко заговорила мадам Шило, стаючи раптом схожою на пащекувату перекупку.— Берег бунтує, поліція з ніг збилася: агітаторів розвелось, як не перед добром... А в балаганах тим часом вино ллється ніч крізь ніч, троїсті музики не змовкають, прасоли та кримські мурзи гопака вибивають з портовими повіями... На що вже — статечні люди і ті ніби з глузду поз'їжджали... Про Лук'яна Кабашного чули?

— Це той, що в трубу вилетів?

— Еге ж... Напився, найняв собі ватагу дітлашні, наказав, щоб дурнем його принародно дражнили... І сміх і гріх. Начепив через плече торбу з ласощами, іде по ярмарку, як проводир, а каховська малеча з усіх боків на нього: "Дурний Лук'ян, що цурався банків!", "Дурний Лук'ян, що ховав гроші в димарі!" А йому це, як холодне до рани, сам підохочує крикунів: "Кричіть, кричіть дужче, глуміться з старого невдахи!" І жменями сипле-посіває крикунам горіхи та цукерки...

— Спасенний,— пустила очі під лоба ігуменша,— хто тримається далі від того зборища нечестивих... Хай не проникне поганський дух каховського торжища у вашу благословенну Асканію. За це молюсь.

— Недаром, Софіє Карлівно, вашу Асканію називають земним раєм,— підхопила мадам' Шило.— Після каховської бурі, після ярмаркової суєти тут справді відпочиваєш душею, забуваєш про всі мирські тривоги... Не розумію тих святих пустельниць, що обирали для своїх молитов дикі печери та пустині... По-моєму, оця буйна зелень, таємничі гроти та дзюркотливі фонтани вашої милої Асканії не менше схиляють до божественності...

Підносячи хазяйку над святими пустельницями, ма дам Шило біла просто в ціль: їй було добре відомо, що Софія Карлівна теж мріє стати святою. З деякого часу про цей дивний намір Софії Фальцфейн гомоніла вся поміщицька Таврія. Бажання стати святою зародилось у Софії після

того, як вона відсвяткувала своє п'ятдесятиріччя і переконалась, що найкращі паризькі білила вже не закриють поморщеної шиї, не повернуть молодість обабленому побуряковілому обличчю. Якось в засушливу пору Софія, подивившись на барометр, виїхала в степ. На очах в селян вона стала бити поклони, бажаючи дощу на таврійські землі. В той день справді випав дощ, і чутки про те, що його вимолила Софія, рознесли по всіх навколишніх селах і хуторах.

Монастирі Півдня, підхопивши ці чутки, охоче пішли назустріч Софії у здійсненні її незвичайної забаганки — стати святою. Кому ж уже й бути святою, як не їй? Лютеранка, прийняла православ'я, роздає наліво й направо пожертви... Владарка степової імперії, найбагатша й найрозпусніша у цих краях, вона, переборовши на схилі своїх літ численні земні спокуси, цілком віддалася нині ревній каятьбі і молитвам. Правда, злі язики подекували, що зовсім недавно Софія нажила собі з якимось іноземним туристом поганої хвороби і невдовзі заразила нею — одного за другим — кількох своїх кучерів. Діло темне, піди взнай, але якщо навіть і так, то хіба це може стати перепорою Софії Карлівні у досягненні її благоліпної мети? Навпаки! Виходить, ще й мучениця на додачу!.. Задніпрянський жіночий монастир, якому Софія подарувала горіховий, оздоблений щирим золотом іконостас, брався першим оголосити Софію Святою і вимурувати їй склеп під самим вівтарем.

Софії не дуже подобались розмови про монастирський склеп. Не хотіла б вона лежати і в асканійському фамільному склепі поруч із своїми предками-лютеранами. Воліла б вона бути похованою романтично, десь на високій могилі серед своїх володінь, серед шовкового заповідного степу. Щоб ішли тоді до неї, романтичної таврійської святої, вродливі молоді пілігрими десь із Рима та Парижа і щоб там, біля її могили, зазнавали вони різних метаморфоз, які в православ'ї зветься чудесами... А ще більше хотіла б Софія і взагалі не бути ніде похованою, якось обминути їхні ідіотські склепи і поносити лаври святої ще за життя.

Однак останнім часом переговори про прилучення Софії Фальцфейн до лику святих дещо зайшли в тупик. Уже не лише монастирі, але й

церкви претендували на її капітали, вимагали з майбутньої святої завдатку у вигляді все нових і нових пожертв, зокрема на церковні дзвони, що, поколовшись під час грізних на-батів у 1905 році, так і хрипотіли ще й досі в Чаплин-ці, в Каховці, в багатьох інших селах та містечках Таврії. З дзвонами Софія не квапилась, заявивши, що вона не в змозі замінити дзвони по всій Таврії, та й де, зрештою, гарантія, що невгамовні степові паливоди не поколють їх знов!

Десь у церковних верхах справа зустріла несподіваний опір, але бажання стати святою відтак не покинуло Софію, і сьогоднішні гості якраз і були з тих відданих їй зброєносців, які, будучи зацікавленими у майбутніх Софіїних святощах, всіляко підтримували її в зазіханнях на золотий німб.

— "Земний рай",— усміхнувшись, зітхнула Софія Карлівна.— Ви надто щедрі в своїх компліментах, мадам Шило... Для мене Асканія не стільки рай, скільки ноша, яка вимагає зусиль, нервів і справді християнського терпіння. На жаль, щодалі менше стає людей, на яких можна було б покластись... Уявіть собі, що навіть табунників ми змушені тепер набирати виключно з конокрадів. Парадоксально, але факт... Бо тільки бувалий конокрад, який уже добре знає хитрощі своєї братії, може надійно встерегти табун.

— Мудрий розрахунок,— зауважила ігуменша.

— А коли й не встереже, то зате швидко потім розшукає: знає, де ховають... У них один звичай ховати: зв'яжуть стригуна чи молоду лошицю і з усіх чотирьох у ковилу...

Гості знали Софіїну слабкість: здавна кохалася в конях. Ще й досі роз'їжджала здебільшого в ландо чи просто в тачанці, залишаючи новину техніки — автомобіль — на повну втіху синам.

— Але я далека від того, щоб нарікати на свій хрест,— смиренно вела далі Софія Карлівна.— Навіть за прикрощі, за муки, яких вона мені завдає, я люблю її, нашу ласкаву Асканію, нашу ковилеву столицю... Є в ній справді щось умиротворяюче, таке, що спрямовує думки у вічність... А якщо вже пристрасті, то вони тут бурхають на повну силу. Прості, може, навіть грубі, кочівницькі, але є в них своя приваба. Останній раз, будучи в Парижі, я чомусь особливо гостро відчула себе степовичкою... Вірите,— з Парижа, з набережної Сени, з Єлісейських Полів мене невідступно тягло сюди, в Присивашся, в наші українські прерії.

— Прерії! Як це романтично сказано! — застогнала в захопленні мадам Шило.— А то: степи та степи...

— В слові "степ" вчувається щось вульгарне, скіфське, чабанське... Але в Парижі я нудьгувала навіть за степом, за чабанською кашею... У великому місті не відчуваєш природи, не бачиш, як заходить сонце. А що може бути чарівнішого, ніж захід сонця в наших безкраїх степах!

— Це зворушливо, оте, що бачиш у вашім, гм... степу, сестро,— сказала ігуменша.— Дика антилопа, полохлива лань довірливо пасуться в сусідстві з могутнім бізоном та зубром... Вашою волею воістину немов здійснюється оте євангельське примирення різних створінь природи, що вже без усякої ворожнечі пасуться рядком...

— Гляньте, ось ведуть нашого Чарлі на прогулянку,— вказала Софія Карлівна вниз, де саме проходив молодий слуга з прирученим леопардом.— Іване, веді його сюди, покажи гостям.

Іван, білявий добродушний хлопець, не забарився ввести звіра в альтанку. Занепокоєна ігуменша про всяк випадок відсунулась подалі в куток, мадам Шило помітно змінилась з лиця.

— А він... і... і... не кусається?

— Що ви,— заспокоїла гостей Софія Карлівна.— Наш Чарлі такий розумник... Погладьте його!

Але гості, видно, не збиралися гладити. Лише після того, як це проробила сама Софія, вони теж почали по черзі гладити леопардову шерсть, далеко витягуючи руки, внутрішньо мертвіючи перед звіром. Чарлі вигинав перед ними свою плямисту спину, мружився, а мадам Шило та ігуменша улесливо осміхались до нього покривленими, потерпими з переляку губами.

Іван спостерігав цю сцену з явною насолодою. Наприкінці він злегка придавив Чарлі за шию, і звір глухо загарчав до гостей. Жінки злякано відсахнулись.

— Припини свої жарти! — крикнула пані на Івана.— Ти не можеш без цього... Чого смієшся? Виведи його геть!

— Ходім. Рябко,— добродушно звернувся Іван до леопарда.

— Не смій називати його Рябком!

— Таж він рябий...

— Не смій, кажу! Скільки тебе вчити?.. Отак вони всі,— втомлено проговорила хазяйка, коли Іван, витягти звіра з альтанки, вже загомонів з ним десь унизу.— Що у вихованця, що у вихователя — один норів. Ти його гладиш, привчаєш, а в нього своє на думці...

— В мене аж отут похолело, коли він рикнув,— поклавши руку на живіт, зізналась мадам Шило і заодно тут же пустила жало в ігуменшу: — Оце вам і євангельська пастьба рядочком... Дружба вовка з ягницею!..

Ігуменша засопіла.

— Скажіть, мадам Шило,— промовила Софія Кар-лівна, замріяно злігши на руку.— Вам доводилося читати твір Гоголя "Тарас Бульба"?

— Це отам, де запорозький лицар закохується в шляхтянку? Пам'ятаю, проходила колись у гімназії.

— Як він незрівнянно оспівав наші степи, наші українські прерії,— томно сказала Софія.— Але мені чомусь не віриться, що тут було колись так... Важко взагалі уявити собі, що тут що-небудь було раніше, до нас... Тисячний тупіт коней, зблиски шабель у повітрі, хоробре козацтво в яскравих своїх мундирах... Ні, не було, не було цього, мадам Шило! Не могло цього бути!

— Чому? — оторопіла мадам.— В нас ще й досі зберігається прадідів жупан... тільки міль переїла.

— Бойові корогви, величні походи,— повільно говорила Софія, не слухаючи гостю.— Могутні прекрасні лицарі з дивними мужицькими іменами... Ха-ха!.. Де вони могли взятись тут ще до приходу сюди перших Фальца і Фейна? Що їм було тоді робити в цьому забутому, безлюдному і безводному краю?.. Одна фантазія. По-моєму, якби були тоді — то були б і нині, zostалися б хоч у вигляді резервації, як зостався оцей шматок первісного заповідного степу в нас... А де вони? Замість них сама мужичня навкруги, обшарпана, темна, груба... Згодьтеся, мадам Шило, що таке середовище не могло породити стільки прекрасних лицарів та героїв... А коли не воно, тоді логічно буде запитати: хто ж їх міг породити? Звідкіля вони могли прийти?

Мовчала мадам Шило, не знаходячи відповіді. Мовчала й ігуменша, час від часу пожевуючи омертвілими губами.

В цей час крізь гущавінь парку зненацька пролунав десь з окраїни, з узлісся, дзвінкий дівочий голосок:

— Ідуть!

Степом, з-під сонця, в напрямі від Каховки хмарою йшли строковики.

XIII

Мружачись, Софія взяла із стола маленький срібний дзвоник, теж десь трохи надколений, і подзвонила. Молода покоївка, що чергувала внизу біля ставу, зайнята вишиванням, зметнувшись на ноги, розігналась була до альтанки.

— Принеси бінокль,— перепинила її пані.— Та мерщій!

— Швидко вони дійшли,— зауважила мадам Шило, мружачись і собі — на хазяйчин манір — у степ на заробітчан. Коли ми їх обігнали, вони кушпелили ще біля Титаревих хуторів...

— До води поспішають,— сказала Софія.— Це для них зараз єдиний стимул... Боже, як вони п'ють! Як коні!

— Даремно ви їх у цьому не обмежуєте,— з легким осудом сказала ігуменша.— Вони зловживають вашою м'якістю, Софіє Карлівно... Допадеться зопалу до холодної, надудлиться, а потім — який з нього робітник?

— Хвороби їх не беруть,— відповіла Софія.— Дивишся часом, підійде такий розпалений, мов щойно з пекла, нап'ється артезіанської, хай хоч крига в ній плаває... втерся й пішов.

Принесли бінокль. Приклавши його до очей, Софія стала розглядати валку сьогорічних батраків. Спочатку в панорамі бінокля виріс згорблений Гаркуша на коні, потім з'явилися пари круторогих красенів волів, що йшли шляхом просто на неї, на Софію, сірі, грудасті, важко переступаючи з ноги на ногу, поводячи час від часу головами в ярмах.

Обіч гарб брели і брели темні юрмища строковиків. Чимось недобрим, грізним війнуло від них на поміщицю. Он ступає попереду якийсь бородань гренадерського зросту, із зухвало розхристаними грудьми... З такими буває особливо важко говорити... Ідуть лавою парубки, дівчата... Якись дітлахи, забравшись далеко в степ, бредуть, ледве помітні, ковилою, що шумує навколо них, мов шовк, сягаючи їм по плечі... І навіщо той Гаркуша набирає дітей? З ними одні неприємності. Ставить їх на важкі роботи, а вони потім хникають, надриваються, аж перед гостями буває незручно, подумують, що тут у Фальцфейнів яка-небудь Індія... І взагалі Софія недолюблювала дітей, інтуїтивно почуваючи в них якихось потенціальних недругів. Адже дитина — це загадка, живий сфінкс, ніколи не можеш сказати напевне, що з неї виросте!..

Прийшов головний управитель маєтків Густав Августович, високий, сутулуватий німець, запитав, чи буде пані хазяйка присутня при огляді першої партії.

— Густав Августович! — удавано розгнівалась Софія, виказуючи перед гістьми свою господарську ревність.— Я ж, здається, ще тут хазяйка, чи не так?

Управитель мовчки вклонився. Софія, попрохавши в гостей пробачення і пообіцявши невдовзі повернутися, стала спускатися по східцях униз. Густав Августович, збігаючи попереду, запропонував був їй руку, але Софія відмовилась. Цей Густав Августович був незамінимим служакою, але мав неприємну звичку, розмовляючи, забуватися і бризкати слиною на співбесідника. Тому пані воліла розмовляти з управителем на відстані, не підпускаючи близько.

— Ви коли думаєте розводити їх по таборах? — запитала Софія по-німецьки, прямуючи з управителем в бік казарми.

— Завтра вранці почнемо... А втім, як ви зволите, Frau Wirtin (Пані хазяйка (нім.).)

— По-моєму, це краще буде зробити ще сьогодні...

Звечора, холодком... Бо за ніч вони так засмердять нам подвір'я, що потім тиждень буде чути. — Гаразд, почнемо звечора...

В маєтках Фальцфейнів здавна було заведено, що оглядати свіжих строковиків виходять не лише управителі, але й сам господар, якому належить пройтись, показатися в цей день новим людям, щоб знали, перед ким їм все літо знімати шапки. Такий існував порядок, і не Софії Карлівні було порушувати його, хоча зустрічі з строковиками ставали для неї дедалі обтяжливіші. Чи тому, що постаріла і не має вже чим хизуватись перед зайшлою каховською паруботою, чи, може, тому, що з року в рік контингент новоприбулих стає все гіршим, непокірливішим... Який жаль, що не можна взагалі обійтись в житті без строковиків! То було б найкраще, то був би справді рай!

Глибоке презирство і вічний страх викликало в Софії це строкове тубільне плем'я. Скільки живе — ніяк не може з ним порозумітись. Таке уперте, таке лукаве та підступне!

Ах, якби знали її закордонні приятельки, серед кого доводиться їй тут жити... В своїх листах вони називають Софію королевою українських прерій, а численні асканійські строковики ввижаються їм покірними, чемними, мальовничими ковбоями... Наївні уявлення! Звичайно, вона, Софія, не шкодувала сил, щоб якось повернути своїх упертих тубільців до культури, перелицювати їх під своєрідних українських ковбоїв, але все те марно. Доки повчаєш його при чеченцях, доти й слухає, а пішов з-перед очей, уже, чуєш, десь насміхається з тебе, дає тобі всякі глумливі прізвиська, з якими мусиш потім ходити весь вік. Дай такому ласо в руки, так він зашморгне його тобі ж на шиї!

Найвульгарніших насмішок, чого завгодно можеш чекати від них, але тільки не вдячності, не джентльменського ставлення... Понастроювали проти хазяйки навіть своїх цапів, що водять на пасовиськах отари.

Досить з'явитися перед таким цапом у костюмі, приміром, амазонки, як він уже мчить на тебе звіром, не знаєш, куди діватися...

А їхні вислови: "Скубни цапа за хвіст — буде рукавиця!.."

Однак, незважаючи на різні прикросі котрих Софії завдавала іноді її степова імперія, вона не згодилась би проміняти свої володіння ні на які інші. Цей край, певно, мав протекцію від самого Всевишнього. Ніде в світі не можна було так швидко й легко багатіти, як тут. Що той американський Клондайк порівняно з її українськими преріями! Тут буквально все само пливе тобі в руки, багатства твої ростуть, мов на дріжджах, уже, здається, навіть без твоєї участі, без будь-яких зусиль з твого боку. Розуміється, все це прийшло як наслідок енергії, кмітливості, культури, ну, і, звичайно... щастя трьох поколінь Фальцфейнів. Так, саме щастя, це безсумнівно.

Кошавими колоністами, без дворянських гербів прибули сюди, в Присивашся, перші Фальц і Фейн. Породичавшись між собою, вони стали' Фальцфейнами, а наплодивши хмари овець, стали благородними, а ще більше розбагатівши, стали могутніми степовими крезами, перед якими тепер запобігають ласки навіть губернатори. Фортуна! Блискуча фортуна плюс до неї господарська чіпкість, родючі землі, незрівнянні пасовиська, породисті вівці — все це в сукупності принесло Фальцфейнам їхні мільйони.

Правда, останнім часом по економіях все частіше лунають голоси різних крамольників, нібито фальцфейнівські мільйони походять зовсім не від овець, а що нажиті вони ганебним плантаторським способом, кров'ю та потом строкових рабів, єгипетською працею кількох поколінь каховського батрацтва, най-витривалішого і найдешевшого в світі... Дивні претензії! Самі ж наймаються і самі ж потім ремствують! І взагалі, до чого тут плантатори, до чого раби? Можна подумати, що їх тут лінчують або що! Тим часом кожному відомо, що в Асканії вже третій рік живе молодий негр із Сенегалу, спокійнісінько працює кухарем, і ніхто його досі не лінчував і не збирається лінчувати.

Найприкрішим для Софії було те, що найбільше горланів якраз і виходило з її власних економій, з численних скотних дворів, чабанських сараїв, таборів та батрацьких казарм, з темних надр вічно йевдоволеного заробітчанського племені... Лукаве, варварське поріддя! Таврує, осміює, компрометує на всі лади своїх благодійників... І це замість того, щоб довіку дякувати великодушним Фальцфейнам, які, мов відважні конквістадори, ступивши на цю незайману землю, посіяли на ній зерна прогресу, завели англійських скакунів та французьку кухню, ввели лакеїв у фраках та американський спосіб стриження овець.

З американцями Фальцфейни здавна підтримували досить тісні зв'язки. Звідти виписували баранів-плід-ників, звідти ж завезли в Асканію останніх на землі велетнів бізонів, майже цілком винищених за півстоліття на американському континенті. Молодший син Софії, Вольдемар, і зараз вояжував десь у Сполучених Штатах, поїхавши на світову виставку вовни в Чикаго. З-за океану теж іноді навідувались в Асканію різні закупники, професіональні туристи та пронозливі кореспонденти газет, для яких Фальцфейни не шкодували подарунків і які потім розносили славу про владарів українських прерій по всьому світу. Захлинаючись від захоплення, вони наввипередки описували розкішні степові пікніки, катання на тройках, ночівлі під відкритим небом у цілині степу "з усіма аксесуарами життя циганського, таборового..." В їхніх щедро оплачених дифірамбах Асканія виступала романтичним островом, твердинею західної культури серед розбурханого варварського моря, а хазяйка Ас-канії була "чудесною амальгамою паризького виховання й бурхливого скіфського (бог з ним — хай навіть скіфського!) темпераменту".

Про тисячі тих, що випасали Фальцфейнам отари, молотили хліб на токах, насаджували парки, будували в Асканії басейни, копали штучні озера, перевертаючи гори землі,— про цих людей розбитні вояжери-зюреспонденти подавали значно скупіші відомості. Про строкових вони знали тільки те, що приходять вони десь з півночі через якусь свою екзотичну Каховку, що люблять вони ходити завжди босими, що можуть випивати одним духом по відру води і що там, де вони працюють влітку,

дуже жарко. Там уже кінчається цивілізований рай асканійських вольєр і починається справжня українська Сахара!

Старанно зберігала Софія пожовклі вирізки з американських газет, як і листи від своїх ексцентричних заморських приятельок, з якими вона колись розтринькувала життя по паризьких пансіонах та вар'єте. В них ще й досі вчувалося їй далеке відлуння молодості, тієї, що й справді дзвеніла шаленими тройками в степу, пінилась при місяці шампанським десь на копицях сіна, мліла розгульною ненаситною мlostю в духмяні таврійські ночі... Тяжко зізнатись, але за одну таку ніч, гріховну ніч молодості, все б віддала зараз Софія — землі, маєтки, рабів!..

Мала вона законного чоловіка, але не почувала себе з ним дружиною, має дітей, але не дочуває себе матір'ю. Почувала й почувала себе куртизанкою, потайно хтивою навіть і зараз, у своєму солідному віці.

Це, мабуть, кара їй за оті хмільні молоді гріхи! Не в силі примиритися із своєю старістю, не має радості в дітях... Старший син, найрозумніший, що вважається засновником асканійського зоопарку, лікується зараз десь у Швейцарії і цікавиться в листах не стільки материним самопочуттям, скільки своїми любимими звірами, середульший вродився дефективним і, засівши після скандальної історії з вибухом у Дорен-бурзі, погрожує звідти матері та братам новими дебошами, а менший, цей теж... байдикує десь в Америці. Сама залилася цього року на всю Асканію, весь тягар влади на ній.

І вже розміняла шостий десяток... Поморщилась шия, побабіло підборіддя, не допомагають паризькі креми... Тільки тіло ще досить гнучке та прудке, по-гадючому звивисте та податливе, наче весь час почувала себе в чийось обіймах...

— Може, тачанкою скористуєтесь? — перебивши Софіїну меланхолію, запропонував управитель, коли вони проходили мимо екіпажного сарая.

Софія Карлівна сприйняла це як образу:

— Ви вважаєте мене такою вже кволою та постарілою, що й через маєток не перейду?

— Що ви! Даруйте, Frau Wirtin! Я зовсім не хотів...

— Годі, годі... Пройдуся пішки. Я так рідко бачу нашу Асканію з цього боку...

З цього, південного, боку економія мала не зовсім привабливий вигляд. Кінчились сади та вольєри, потяглося голе, витоптане пустирище, за яким збилися похмурою групою винесені якомога далі в степ обдерті батрацькі казарми. Пануючи над цілим районом казарм та робітничих халуп, густим чорним димом курила в небо цегельня, якась зловісна на тлі чистого, відкритого степу.

— Як тут незатишно,— поморщилась Софія Карлівна.— Діти, кози, пилюка, дим!..

Неподалік від казарм, біля так званого "чорного водопою" (яким, на відміну від "білого", панського, користувались тільки батраки та худоба), вже смачно пахло їжею, варилося, клекотіло у величезних казанах страва для строкових. Тридцять вибракуваних ветеринаром баранів було зарізано ради їхнього приходу! Баранячі шкури та роги так і лежали тут неприбраними, на видному місці, щоб кожен міг, оглянувши їх, на власні очі пересвідчитись у щедрості асканійської хазяйки, щоб потім і влітку, коли звичайно починаються ремствування на харчі, на протухлу солонину, можна було б заткнути невдоволенням пельку нагадуванням про оцих тридцять нагуляних баранів, без жалю забитих одним замахом в день прибуття першої партії.

Потягло пилюкою, потом, зарипіло, затупотіло... Передні мажари, огинаючи Асканію, вже втягувались на вигін. Закушпелені натовпи

заробітчан, заглядевши колодязь, з ходу кинулись до нього (окрім води, для них зараз ніщо не існувало). Гаркуша, сплигнувши з коня, підбіг до хазяйки, став доповідати. Софія, перебивши його, наказала вистроїти прибулих для огляду.

Нелегка це була справа — вистроїти в ряд оцей різношерстий, ще не прибраний до рук натовп. Одні товпилися біля водопою, інші розбирали з мажар торби, декотрі ж, понапивавшись, навіть порозлягалися, як пани, і не хотіли вставати. Однак Гаркуша разом з іншими пригінчими, пустивши в хід увесь свій намушт-рований досвід, незабаром сяк-так вибудував із заробітчан величезну шеренгу, яку він намагався навіть вирівняти по-солдатському, але яка так і залишилась напівстихійною, кривулястою, вигнутою, мов піднята хвиля.

Софія в супроводі управителів та прикажчиків рушила оглядати людей. У шелестливій сукні, у білій панамі йшла вона вихлястою ходою королеви понад рядами, милостиво посміхаючись до закіптюжених, пропотілих істот. Заробітчанки не вміли так посміхатися, як вона. Посмішка хазяйки була для них наче якийсь мистецький фокус: доки дивиться на тебе — посміхається, а тільки відвихнулась поглядом до управителя, вже нема на обличчі усмішки, злетіла, згасла і замість неї з'являється вираз нудьги або сторожкої напруги, витонченої жіночої хижуватості. За якусь мить і це згасне так само швидко, як і з'явилося, бо вже пані обертається до людей, вже знов уста їй складаються у звичному, наче наліпленому, усміху. З подивом помічало ці зміни зірке заробітчанське око!

Біля декотрих Софія зупинялась, заговорювала, питала, чи вдоволені, що попали в Асканію.

— Хоч у пекло, аби тепло!

— А чи баня нам буде?

— А в звіринець нас пустять?

— А в сад? Хазяйка обіцяла все.

Навпроти Данька та Валерика вона теж затрималась і ніби навіть зраділа зустрічі з ними.

— Які милі хлопчики!..— млосно мовила вона.— Густав Августович, зверніть увагу, які в них розумні, інтелектуальні обличчя!.. Я завжди відчуваю в собі якийсь підсвідомий потяг до дітей, до їхньої чистоти та безпосередності... Ви їх призначте, будь ласка, на легку і приємну роботу. Взагалі, я наказую всіх дітей і підлітків призначати тільки на легкі, посильні для них роботи... Залиште їх,—додала вона по-німецькому,— хоча б при складах... вовну перебирати.

Вираз удаваної піснуватості, святенницької стриманості, що лежав на Софіїному обличчі, дівчатам-заробітчанкам з першого ж погляду не сподобався. Правду кажучи, боялися вони всіляких святенниць, які потім, у буденному житті, найчастіше виявляються особливо жорстокими та в'їдливими тиранками.

— Злюка, мабуть,— перешіптувались заробітчанки Софії вслід.— Яга!

— Мружиться, скалить на тебе око, наче недобачає!

— А духами якими напахчена... Несе від неї, наче кінським потом...

— Та ще й стрижена до того... Чи не парубки їй часом коси відтяли?

Однак Софія не чула цих зауважень на свою адресу і посувалась понад рядами далі, обділяючи строковиків усмішками, які їй здавались бездоганними.

Після оглядин дозволено було пити і їсти. Криничанські Сердюки, заглядивши баранячі шкури, по-змовницькому підморгнули один одному і разом розреготались: отут накладемось!

— Яка ваша думка буде, Софіє Карлівно, про сьогорічний набір? — запитав Густав Августович, коли Софія, зоставшись з ним посеред вигону, вже перестала посміхатись.

— Не знаю, що там завтра інші приведуть, а від цих враження не дуже втішне,— призналася пані.— Порівняно з торішніми, серед цих, по-моєму, значно більше зустрічається зухвалих, розбійницьких фізіономій... Чи не так?.. А потім, з-поміж дівчат занадто вже багато писаних красунь. Я, до речі, помітила це за Гаркушею: завжди він таких наведе, що хоч виставку красунь з них влаштовуй... Хотіла б я знати, чию в таких випадках волю він виконує? Розтлумачте, будь ласка, йому, Густав Августович, що мені потрібні насамперед скотарки, доярки, в'язальниці з дебелими хребтами, а не яскраві полтавські красуні, які все літо крутитимуть з заробітчанами романи, відволікаючи їх від роботи.

Густаву Августовичу було досконально відомо, чию волю виконує Гаркуша. Цей хитрий і підступний прикажчик знає, на кого йому робити ставку. Перед Софією він гнеться лише для ока, а весь розрахунок його на панича Вольдемара. Дбає про його майбутній гарем! І хоча управитель ненавидів Гаркушу всією своєю прусською ненавистю, але викрити перед хазяйкою паничевого фаворита не міг і не хотів, тим паче, що й сам Густав Августович у справі з красунями почував себе в якійсь мірі Гаркушиним співучасником. Управитель, певна річ, не міг все це викласти зараз Софії. Одначе, хоча б для проформи, треба було нагримати на Гаркушу, провчити його негайно, щоб бачила пані.

— Алло, Гаркуш! Ком гір!..

Покликавши прикажчика, Густав Августович взяв його за лікоть і, відвівши вбік від Софії, став енергійно читати йому нотацію.

— Донерветер,— бризкав слиною на Гаркушу Густав Августович,— через тебе мені нагінка... Нащо стільки вродливих набрав?

— Ану їх к чорту,— лайнувся у відповідь Гаркуша, тримаючись перед управителем досить нахабно.— Вони всі там вродливі!

— То не є резон... Я знаю: природа й порода... Але пані невдоволена!

— Краще б вона не совалась у ці справи, ваша пані...

— Що за тон, Гаркуш? Ну-ну, обережніш на поворот... Доки панич вояжує, вона тобі може... е-е... роги скрутити!

— Вікинштейн, може? — ошкірився раптом прикажчик.— Не дуже ви мене цим лякайте! Що я — собі їх набирав, гареми у мене потайні, чи що? Самі ви добре знаєте, куди і кому відбирається товар!

Доки вони так перегиркувались, Софія Карлівна стояла сама собі серед вигону, стежачи з-під крилатої панамы за штовханиною біля колодязя.

Розкошували заробітчани водою. Пили, віддихавшись, знову пили, як найкращий, найсолодший у світі напій. Дівчата тут же вмивалися, чепурилися, розчісували свої врунасті коси, не звертаючи уваги на панію.

О, як їх зараз ненавиділа Софія! Молоді, розпашілі здоров'ям, налиті гарячою соковитою силою... Золоті від смаги, насунули звідкись, заволодівши її подвір'ям, її водою, затьмаривши без найменших зусиль її саму. Щойно прийшли десь з-під сонця, з Каховки, мов древні рабині із східних невольничих ринків, а тим часом уже не почувають себе рабинями, тримаються тут, наче вдома. Боже, які в них постави, які пишні, тугі бюсти, скільки природної неусвідомленої грації в кожному русі... Плавню, мов русалки, чешуть коси, поставали в ряд понад коритами і миють ноги, високо підбираючи спідниці, не соромлячись своїх

білих, незагорілих стегон, свого пружкого, молодого, класично прекрасного тіла...

Глибоко зітхнула Софія.

Ні, не хотіла б вона бути святою, хотіла б бути молодою!

XIV

Гаряча задуха стоїть у сараях. Пашить над головою розпечена черепиця. Смердить вовна. Повітря важке, густо насичене духом овечої сірки, скипидару, дьогтю, яким заливають уражені коростою" місця шкіри та свіжі закривавлені порізи на щойно острижених вівцях.

Сидять хлоп'ята півколом у задушливім закутку, перебирають вовну. Немудра це річ — перебирати брудні колючі "обніжки" — забиті реп'ягами та бібряхами відходи, що попадають під сортувальний стіл... Швидко опанували Данько та Валерик нове своє ремесло. Пожаліла їх пані, наказала поставити на легку роботу... А було б ще так дихати легко, як оце їм! Саму б її засадити, руду відьму, в оце смердюче, задушливе пекло, де чадієш від сірки, де від овечого мекання туманіє голова... Так умекаються тут хлопцям за день, що потім і в казармах увісні всю ніч мекають.

Стриже овець спеціальна артіль стрижіїв-маячан, що прибули сюди, як цигани, цілими сім'ями. Розкинули біля амбарів шатра для дітей, пустили коней на пашу (виговорили собі таке право на час сезону), а самі з ранку й до ночі в сараях, не розгинаючись, знімають важкі руна з мериносів, цигаїв та Лінкольнів. Отаманує над стрижіями тітка Варвара, дебела, напориста, горлата, слово якої для артілі — закон: "Кидай роботу!" — і всі кинули. "Починаймо!" і всі почали.

Тітки Варвари побоюється навіть довготелесий німець-наглядач, якого звати Фрідріх Фрідріхович і якого вона уперто величає Фидрик

Фидрикович або просто Фидриком. Фидрикові, видно, вперше доводиться мати справу з жінкою-отаманом, і він, неборака, ще не завжди може второпати, як йому з нею поводитись в тому чи іншому випадку.

В обов'язки наглядча входить погейкувати на людей, важити вовну, а також видавати стрижіям мідні маленькі бирки на кожну острижену вівцю. Коли на виході, де Фидрик переглядає овець, між ним і котримсь із молодих стрижіїв виникає сварка, то завжди в таких випадках кличуть тітку Варвару, щоб розсудила. Грудаста, розшаріла на виду, з ножицями в руці, в своїх робочих парусинових штанях, підходить вона до німця спокійною отаманською ходою.

— Що тут у вас? Знов не дає бирки?

— Та не дає... Порізав, каже. А хіба це порізав? Удряпнув!

Оглянувши удряпнуту вівцю, отаманка деякий час дивиться на німця, що стовбичить перед нею напівголий, у самих трусах, з торбою бирок на жилавій шії.

— Ти... Фидрик,— нарешті каже отаманка, погрозово беручись у боки.— Чи доводилось тобі остригти в своєму житті хоч якого-небудь дурного барана? Чи зняв ти руно хоч з однієї вівці? А через мої руки їх тисячі перейшло, і від такої, подряпини ще ні одна не загинула.

— Але ж, фрау Барбаро...

— Яка я тобі фрау? Що дітей з тобою хрестила? Видай бирку і не мороч голову хлопцеві...

— Але ж...

— Видай, бо зараз кинемо роботу!

Загнаний на слизьке, німець нарешті добуває з своєї торби нещасну копійчану бирку, без якої робота стрижіям не зараховується.

На вівцях, що виходили з-під рук самої тітки Варвари, порізів майже ніколи не траплялось, хоча за день вона остригала овець найбільше. Її робоче місце в сараї було навпроти Данька, і хлопець не раз у захваті задивлявся на її роботу.

— Глянь, Валерику, як ловко у неї виходить... Немов само відгортається руно від тіла...

— Вона, мабуть, знає до овець якесь слово,— перемовлялись поблизу жінки, шиючи лантухи на вовну.— Іншим доводиться путати, тримати, а під нею вівця лежить собі розв'язана, як дитина в купелі...

— Тітко Варко, чим ви її приворожуєте, що вона під вами ані мекне, ані брикнеться?

— Ласкою,— коротко відповідала отаманка. Справді, хоча роботу свою вона виконувала немов

з принуки, з майже сердитим виразом напруженого, набряклого кров'ю обличчя, але в кожному русі її було стільки красивої лагідності, точності, стільки вправної ласки було в її руках, що вівця аж заплющувалась від вдовolenня, почувавши на собі цю ласку, що текла й текла на неї з умілих Варвариних рук. Німа, безсловесна твар, лежачи на боку, вже мовби розуміла, що тітка Варвара, обережно знімаючи з неї важкий і жаркий кожух, не замишляє над нею ніякого лиха, а, навпаки, хоче вивільнити її від зайвого тягара, без якого їй буде зручніше й легше ходити в степу.

М'які суцільні руна (заброджені, сірі зверху, вони були знизу як вершкове масло!) одне за одним летіли з Варвариних рук на сортувальний стіл. Там їх сортували на перший та на другий класи, тоді

важили, і німець, вийнявши з-за вуха олівець, робив собі запис у книгу; потім білими рунами натоптували величезні лантухи, що погойдувались по всьому сараю, підвішені канатами до бантин. Топчіями ставили тільки важких, шестипудових дядьків, але іноді й Данькові з його пташиною вагою вдавалося спробувати цього, схожого на розвагу, заняття — погойдатися в лантусі, пірнувши у вовну по плечі.

Скільки тут громадилось тієї вовни! Горами лежать уже біля дверей наглухо позашивані лантухи, наготовані кудись, позначені чорними таврами.

Цікавість розбирає Данька:

— Тітко Варваро!

— Що таке, племіннику?

— Де її діватимуть, всю оцю вовну?

— На мажари та в Каховку...

— А тоді?

— А тоді натчуть із неї дорогих, тонких сукон, та будемо ми з тобою носити з тих сукон красиву святкову одягу...

— О, якби-то!.. Тітко Варваро, коли це буде?

В задумі стоїть біля лантухів отаманка, поправляючи на шиї важку, вже сивіючу косу, що роз'їхалась під час роботи.

— Не буде цього тут... Це я сміюсь,— похмуро, без тіні усмішки каже вона.— Повезуть вовну в Каховку або в Хорли, звідти кораблями за море

— на фабрики загранишні... Там, далеко, перепрядуть-перетчуть її в тонкі сукна, і тамтешні багачі носитимуть з неї напрасовані костюми, нагуляні в Таврійських степах...

— А нам?

— А нам з тобою, хлопче,— світити дірками в перетлілих ситчиках, круглий рік ходити в грубих сирових полотнах та в парусині оцій...

Отаманка вдарила долонею по коліну своїх парусинових штанів і знову пішла до станка...

Отари вовнистих, ще не стрижених овець підганяють до сараїв просто зі степу. Минуло вже кілька днів, як Данько та Валерик опинились в Асканії, в самому серці Таврійських буйних степів, а самого степу вони ще по-справжньому й не бачили. Де тут його побачити крізь занудливе труєво сірки, крізь брудні, потемнілі Бід часу стіни сараїв, у яких вони чадіють, немов у величезній глухій клітці?..

Подих широкого степового царства приносили з собою чабани. Підігнавши отари, вони заходили в амбари, і від них пахло вітром, сонцем, травами, духмяним степовим зіллям. Хай були вони в шкарубких постелах, з бурдюками води за спинами, хай смушеві їхні шапки були вже посічені негодою, але як уміли ці корінні обвітрені степовики триматись, як уміли вони незалежно поводитись, викликаючи в Данька щиру шанобу й захоплення! З людьми розмовляли привітно, хлоп'ят розпитували про домівку, на німця-наглядача вони й вухом не вели, сміливо пересміхалися, стоячи з своїми ґирлиґами перед його заткнутим за хрящаве вухо олівцем. Статечні, неквапливі, як справжні володарі степу, збирались гуртами, відмітні на око в пропотілих своїх сорочках із цупкого домотканого полотна, хто в шапці кудлатій, хто в крилатім брилі із пшеничної соломи, та найвідмітніше на чабанові — взуття: шкурятяні постели з так званими "паволоками" — широкими ремінними тясьмами, що ними чабан щільно — ремінь до ремня — обмотує собі литки (мабуть,

так легше ходити). Паволоки в доброго чабана ще й мідними ґудзиками рясно оздоблені для краси та шику! Ніхто, лише справжній корінний чабан має право носити паволоки з міддю — блискучою гордовитою оздобою, від якої Данько просто очей не міг відвести... Та ще ці гирлиги-патериці — одвічні знаки чабанської влади...

Гирлигами (по-їхньому — гайдарками) чабани орудували майстерно.

— Без гайдарки,— жартували вони,— чабан, як без коня.

Найверткішу вівцю можна підчепити карлючкою-гирлигою, вихопити з гурту, підтягнути до себе. Ніяка, хай найхитріша, не перехитрить чабана, не сховається в тисняві від його меткого знаряддя. Ось, наче вправний стрілець, цілиться він між безлічі однаковісінських овечих ніг, раз! шугнув низом гирлигою — і вже тягне-витагує саме ту, яку йому треба.

Були в чабанів свої, тільки їм властиві, повадки, звичаї, свої жарти і навіть лайка своя. І все те подобалось Данькові. Деколи, попросивши в котрогось із чабанів гирлигу, хлопець і сам пробував орудувати нею, переймаючи чабанські замашки, але в нього поки що нічого не виходило.

— Не густо, видно, дома овець маєш,— весело сміялись чабани, потішаючись з Данькових промахів.— Признайся по правді, чоловіче добрий: більше горобцями займався, аніж мериносами?

— Для нього ще всі вівці однакові: не ту тягне, яку хоче, а яку може...

— Нічого, буде бонітьор*!

Хлопець на їхні жарти відповідав тільки тим, що ще більше впрівав, намагаючись опанувати мудре майстерство гирлиги. Уперта Данькова запопадливість у цьому ділі була чабанам явно по душі.

— Не перевівся чабанський рід!

Якось один з атагасів, кряжистий старий солдат з георгіївським хрестом на грудях, розпитуючи Данька, з яких він країв сюди забився, несподівано витріщився на хлопця у великому подиві:

*Спеціаліст, який робить оцінку якості та класифікує овець

— О! Та це ж турбаївська поросль! Кринички, Остап'є, Говтва!..— І, зірвавши з себе шапку, радісно вдарив нею об землю.— Ви чуєте, чабани? Казали, нема Турбаїв, казали, що й місця ті розорано... Брехня!! Турбаї були й будуть!

Вхопивши Данька за руки, атагас у захваті обкрутнув його перед собою, жадібно оглядаючи з усіх боків, потім притяг, пригорнув до грудей, як рідного, і на мить застиг так, занімів, схилившись над вихростою хлопцевою головою. Великі, наче алмази, сльози повільно покотились одна за одною по широких, запечених сонцем щоках атагаса.

— Внука зустріли, Мануйле, чи що? — дивувалися чабани, підходячи.

— Більше ніж внука...— задумався атагас.— Турбаївця.

Сам він був теж турбаївець, нащадок тих славних повстанців, яких переселив колись пан Каховський — за наказом цариці — з Хоролу в безводні Таврійські степи...

Німець, з'явившись на порозі сарая, все строжив на Данька, погрожуючи штрафом за те, що відлучається без дозволу від роботи. Треба було йти сідати знову до вовни.

— Отак у неволі довелося зустрітись. А були ж ми вільні козаки.

Відпустивши хлопця, атагас провів його до самого сарая пильним, стуженим поглядом.

Через деякий час Мануйло з'явився в сараї уже вдовоєний і чимось уже рідніший Данькові за всіх інших чабанів. Ставний, високий, він повільно рухався понад станками, поблискуючи своїм "Георгієм" на полотняній пропотілій сорочці. Біля Варвариного станка пристояв, задивившись, як отаманка стриже.

— Хист у тебе, Варваро, до цього діла... Недаром на світову виставку руна твої повезли.

— Може, хоч на цей раз Фальцфейни могорича поставлять,— насмішкувато промовила Варвара.— Вам за те, що напасли, мені — що настригла...

— Е, мабуть, без нас могоричі поп'ють... Хто пас, хто стриг, а хвалитись гіанич і сам зуміє...

— Кажуть, нібито ще дві медалі за вовну насудже-но... за миту — малу, за немиту — велику...

— За вовну, та й тільки? За руки твої, Варваро, медаль би тобі золоту!..

Отаманка стрижіїв не сказала на це нічого. Ще нижче схилилася над напівроздягнутою вівцею, що нерухомо світила знизу на неї своїм здивованим оком, райдужним, випуклим, як самоцвіт.

Мануйло тим часом підійшов до гуртка підлітків, що, розсівшись кружком, перебирали відходи.

— Ще не вчадів, земляче? — звернувся він до Данька.

— Та тут недовго,— похнюпився хлопець.

— Слухай лишень, що я тобі скажу... Чого тобі скніти отут, мов на губвахті, серед смердючих оцих обніжків?.. Чи не пішов би ти, гей, до мене гарбичем? У степ, на простір!..

В Данька від радощів похололо в серці.

— А що таке гарбич?

— Біля гарби бути... За провізією по п'ятницях їздити... Кашу нам чабанську варити.

— Так я ж не вмію!

— Була б охота: всіх артикулів навчимо... А там, дивись, і до вищого чину дослужишся... Чабаном лівої руки, чабаном правої руки, а як підростеш, то, може, й в атагаси проізведуть...

Атагасом! Найстаршим чабаном в паволоках з міддю, найдосвідченішим, упевненим, незалежним, з яким навіть пани мусять рахуватись!.. Про це Данько міг тільки мріяти.

Зрештою, що йому в цих сараях? Що він тут забув? Нікого з своїх поблизу не зосталось — сестра Вустя була тепер за кільканадцять верстов від Асканії, на таборі Кураєвому, куди після розподілу потрапила більшість криничан та орловців, яких у перший же вечір відправили, мов етапників, далі, не давши їм навіть переночувати в головному маєтку. Покушпели-ли хто на Бекир-сарай, хто на Джембек-сарай, хто на табір Кураєвий, хто на Комишевий... Недовго слухали в Асканії Гаркушиних райських птиць! Правда, в головній економії зачепився Нестір Цимбал, який, закривівши в дорозі, не міг далі йти, і його призначили кудись на страусятник. Але з Нестором Данько міг зустрічатися хіба що вночі в казармах, отже, із своїх зостався, власне, один Валерик. З ним Данько не хотів би розлучатись! Що, коли попросити атагаса, може, він згодиться й Валерика взяти?

Атагас привітно дивився на Данька своїми ясно-сірими, мовби від природи примруженими очима (це, мабуть, від того, що давно чабанує, що завжди йому доводиться бути серед степу, серед сонця та блиску!).

Його влада здавалася Данькові безмежною.

— Оце товариш мій, Задонцев,— почав Данько, вказавши на Валерика.— Візьміть і його гарбичем!

Чабан посміхнувся:

— Всіх я вас рад би, хлоп'ята, забрати звідси... Але ж несила моя! Гарбич при отарі один... Дружка твого, може, хто-небудь інший візьме... Попитайте.

Валерик почервонів, мов ягода, серед своєї вовни і поспішив покласти край цій невдалій Даньковій протекції.

— Чого ти за мене просиш,— може, я й зовсім до отари не хочу! — випалив він, схвильований.— А тебе коли беруть, то йди... Гіршої катівні, аніж тут, ніде не буде.

Гарячий клубок спер Данькові дихання. Безмежно жаль йому стало товариша.

— Я без тебе, Валерику, не піду...

— Іди, Даньку,— став уже м'якше вмовляти Валерик свого побратима.— Там хоч вітру надихаєшся, степу надивишся... А по п'ятницях будемо зустрічатись.

— Звісно,— підтримав Валерика атагас.— Щоп'ятниці приїздитимеш сюди верблюдами за пшоном... А в неділю він зможе провідати тебе на пасовиськах.

Як не гірко було Данькові розлучатися з товаришем, але нарешті, переконаний розважливими доводами, він змушений був згодитись, сподіваючись, що десь пізніше знайдеться й для Валерика робота біля отар... Тоді вони будуть сусідами в степу!

— Гаразд,— схопився Данько.— Але де ж мені ґирлиґу вирізати?

Він був готовий хоч зараз вирушати в степ.

— Чекай з ґирлиґою,— стримав його атагас.— Ще мені треба за тебе з управителем сторгуватись. Сьогодні в нас субота?.. От у понеділок тебе заберу. Прижену "шматок" достригати і заберу.

На тому вони й зійшлися. Став би цей день святом для Данька, якби не потьмарила його одна раптова подія. Незадовго до обідньої перерви до амбара ввели нову групу дітлахів, очевидно, відібраних з останньої заробітчанської партії, що прибула з Каховки напередодні. Серед новачків Данько відразу впізнав ту нещасну дівчинку, в якій помирала мати в Каховці на ярмарковому лазареті. Дівчинка відтоді ще начебто більше схудла й витягнулася — zostалися самі очі, великі, перелякані, та тоненькі хвостики косичок за плечима. Ступила до сарая, мов до пекла, і на мить отетеріла перед його високими темними стінами, перед незнайомими людьми, які, обливаючись потом, бабрались серед вовни та клопотались біля овець, що, жалібно, верескливо мекаючи, здригалися, напівоб-луплені, під страшними ножицями. Чадний дух сірки, лою, овечого поту стояв у приміщенні. Підступивши до тих, що працювали сидьма в кутку, і помітивши серед них Данька та Валерика, дівчинка раптом відсахнулась назад, мовби захищаючись від когось обома рученятами. Лице її перекошилось від жаху та болю.

— Чого ти дурна? — з ласкою в голосі сказав їй Данько.

А наглядач отямив дівчинку окриком:

— Ну? Чого ждеш?

Сполохана його окриком, дівчинка швидко опустилась навколішки перед кучугурою вовни, осторонь від інших, і стала слухати пояснення, що та як тут треба робити. Слухаючи пояснення, покійно кивала головою, але видно було по ній, що мало вона второпала з почутого і що все це їй глибоко байдуже.

Лише окрики її лякали, перешарпували, та за кожним пронизливим меканням вівці вона вся здригалася. Взявшись за роботу, працювала мляво, неухважно і була глуха до порад, які їй час від часу співчутливо подавали ровесники та ровесниці.

Якось Данько несподівано впіймав на собі її погляд — далекий, ясний і зіркий, як у птиці. Потім очі їй враз налилися слізьми, і вона мерщій похнюпилась над роботою. Данько в такий спосіб мовби поговорив з нею. Йому стало одразу зрозумілим, що вона прийшла сюди сама, без матері, що матір вона залишила в Каховці назавжди.

Невдовзі дівчинка вже змокрила, як курча, піт котився по ній рясними ручаями, навіть дивно було, звідки йому братися стільки на тому восковому, аж прозорому личку.

Заклопотані роботою, підлітки вже менше звертали на дівчинку уваги. І раптом вона, затиснувши шерсть в рученятах, якось чудно похилилась вперед, немов для поклону, і мовчки ткнулась обличчям у вовняну кучугуру.

— Та вона ж зомліла! — раптом скрикнула котрась із жінок, що шили поблизу лантухи.— На повітря її, мерщій!

Данько з Валериком, першими зірвавшись з місць, підхопили дівчинку за руки, за ноги і квапливо кинулися з нею на подвір'я. Вона, оця зомліла, була дивовижно легкою, легшою за оберемок вовни, була — як пір'їна!

На повітрі хлопці поклали її горілиць, хтось бризнув на неї з бурдюка водою. За хвилину дівчинка зітхнула, розплющила очі, і, хоча нічого ще ними не бачила, вони раптом виявились на сонці для Данька такими синіми, незвичайними, небесними,— дівчинка дивилась у небо.

Коло зомлілої зібрався натовп.

— У неї мати померла в Каховці,— грубувато пояснив Данько присутнім.— Біля кладовища, на ярмарковому лазареті.

Для присутніх Данькові слова були, здавалось, тією краплею, що переповнила чашу їхнього терпіння. Натовп гнівно загудів. Чабани, стрижії, жінки-робітниці загомоніли разом, грізно обступили наглядача:

— Відправте звідси дітей!

— Хай нас уже катуєте, а їх за віщо?

— Не будемо стригти овець! Хай бариня сама стриже!

Фидрик Фидрикович, добре-таки злякавшись, подався за управителем.

Тим часом дівчинка, прочунявшись, похапцем пробувала звестися на лікоть. Залякана, розгублена, вона, видно, більш за все боялась і соромилась своєї немічності. Тітка Варвара, нагнувшись, сердито підхопила її в оберемок:

— До шатра заберу, між свої, бо тут живцем доконають, людожери!..

І, широко ступаючи, понесла дівчинку за амбар, до свого шатра.

В супроводі двох чеченців незабаром з'явився жевжикуватий помічник управителя в суконних бриджах на англійський манір.

— Що тут скоїлось?

— Дівча он, нещасне, зомліло...

— Ну й що ж, що зомліло?.. Ви ж то не помілили? Ану, гайда до роботи!..

— Не станемо до роботи! — заколихався натовп.— Горіла б вона вам, сама оця робота!

— Дітей не катуйте, іроди!

— Що вони вам завинили?

Вгамувались робітники тільки після того, як помічник управителя пообіцяв розтикати з понеділка дітлашню по інших роботах, на свіжому повітрі.

В цей час ударив гонг на обід.

Була це перемога, хай невелика, але перемога, їхня, заробітчанська, і Данько з Валериком, почуваючи себе до певної міри її учасниками, йшли від сараїв, мовби напоєні хмелем войовничості, розпалені вогнем першої боротьби.

Насьорбавшись похапцем заробітчанського кандьору і маючи до початку роботи ще майже годину в запасі, хлопці стали знічев'я поникувати біля ботанічного саду, який зараз, в обідню спеку, особливо приваблював їх своєю неприступною забороненою зеленню, свіжістю й прохолодою.

Там, за високою металевою сіткою, що відділяла хлоп'ят від саду, буяло зелене царство. Могутні крислаті дерева нависали над огорою, як тучі, місцями аж розпирали її зсередини своїм гіллям. Соковита, рясна листва крізь гарячу від сонця сітку непокірно лізла назовні, лизала хлопцям шершавими зеленими язиками руки та обличчя, живою холодковою вільгістю несло звідти, справжнім лісовим духом, до якого Данько звик змалку і який тут, на межі гарячого, повитого маревом степу, здавався ще п'янкішим, ніж у лісах Запсілля.

Серед дерев, що тіснилися в парку, чимало було незнайомих Данькові, платани та кримська ялина викликали у нього щирий подив, але ще більше було тут рідних, клечальних, випробуваних друзів його дитинства.

— Оце дуби так дуби! — вигукував Данько в захваті.

А скільки веселого птаства жило, пурхало, перекликалося в гущавині! У верховіттях упевнено ярмаркували чорні граки, зграями лементуючи над своїми величезними гніздами. Нижче, ховаючись десь у листві, настроював голос соловей, озивалась славка, перестрибували з гілки на гілку синиці і навіть лісова невтомна дрібнота — корольки! Данькові й самому захотілося стати зараз отаким корольком, щоб не повертатися більше до панської смердючої вовни, щоб жити, стрибаючи отам у гіллі, серед свіжої, чистої зелені.

В парку було безлюдно. Низом вповдовж алеї виднілись подекуди лавки, на яких ніхто не сидів. Таємничий тінявий присмерк стояв біля густо обвитої плющем водонапірної башти з окутими залізом дверима, на

яких висіли плomba і замок, завбільшки з, добрий чоловічий кулак. Неподалік від башти на відкритому місці просвічувалась фігура юнака, вилита з темної бронзи.

— Глянь, який Геркулес! — звернув Валерик Данькову увагу на статую.

Темним полиском лиснілось м'язисте Геркулесове тіло, яке здалося було спочатку Данькові живим. Здіймаючись у богатирському русі над кущами підстриженого жасмину, юнак в радісному напруженні роздирав пащу якійсь потворній гідри. З пащеки гідри важким гнутим струменем вибивала вода. Така чиста, прозора, свіжа, що хлопцям одразу захотілося пити.

Вода з безперервним шумом обвалювалась униз між кущі, звідки брали початок зрошувальні канали, що розходились потім понад стежками кудись у глибіню парку.

— Ось воно, те, що всьому дає тут життя,— промовив у задумі Валерик, задивившись на сяйливий водопад.

Данько змріяв очима масивну цегляну башту. Вигнавшись з-поміж дерев, ішла вона до самого неба, обвита-перевита хмелястим плющем.

— А що там у ній всередині, Валерику?

— Вода... Сила води.

— А чому вона замкнута? Валерик здвигнув плечима.

Парк не переставав притягувати, вабити хлоп'ят,, як жива зелена казка.

— Слухай, як би туди нам перебратись,— злодійкувато озирнувшись, став пробувати Данько руками сітку.— Ніде ні душі, всі на обід порозходились...

— Незручно,— завагався Валерик.— Що, як попадемось у руки самому садівникові — Мурашкові? А я ще мушу йому привіт передати від Баклагова.

Раптом Данько, що вже був розіп'явся на сітці, стрибнув одним махом на землю, сторожко присів:

— Хтось іде!

За мить із-за кущів вийшов, прямуючи до фонтана, страшний, геть чорний, аж блискучий паруб'яга у білому кухарському ковпаку на голові. Не помічаючи хлопців, він наблизився до вигнутого струменя і, нахилившись, став пожадливо пити. Темне, спітніле, наче в дьогті, обличчя його лиснілось в цей час точнісінько, як оте тіло на металевому Геркулесі, що, стоячи над ним угорі, весело роздирав обома руками щелепи гідрі.

— Арап! — вражено прошепотів Данько.

— Це, мабуть, той Яшка-негр, що нам говорили про нього,— догадався Валерик.— Що кухарем на білій кухні служить...

— Чорний який, чорніший за всякого цигана! Наче в димарі побував, сажу трусив... А білками так і зблискує. Ну, арап як є!

Валерик стояв, уп'явшись поглядом у негра. Людину чорної шкіри він, як і Данько, бачив уперше. Правда, йому доводилось багато читати про знаменитих мандрівників, яким зустрічались цілі негритянські племена в тропічних лісах Африки... Все це зараз впливало йому в пам'яті, і могутній асканійський парк, що сам по собі вже був небаченим дивом у

степу, з появою в ньому живого негра ще більше вразив Валерика своєю пишною екзотичністю... За спиною пашіла степова сахара, а попереду, пронизані де-не-де сонцем, буяли зелені нетрі тропічної Африки!

— Чого вони такі чорні, оті арапи, Валерику?

— Мабуть, від сонця... У них там ще дужче пече, ніж у нас тут. А вони з дитинства працюють голими на плантаціях...

— Ото, видно, пече! Так позасмажувались, що смага уже й не сходить із них...

Напившись, негр випростався й, помітивши хлоп'ят, приязно блиснув до них своїми білосніжними зубами.

Данько, скориставшись нагодою, не забарився вступити з ним у переговори. Вважаючи чомусь, що з негром можна буде порозумітись лише на мигах та на кивах, він став тут же викаблчуватись перед сіткою на всі лади, досить красномовно показуючи, як їм обом хочеться зараз пити і як добре було б, якби кухар відщіпнув зсередини хвіртку, що була поблизу, та впустив їх у сад до води.

Негр, якого Данькові штуки щиро розвеселили, несподівано заговорив до хлоп'ят хоч і ламаною, але цілком для них зрозумілою мовою:

— Хочеш пий вода? Іди... Яшка вас пускай.— І, не перестаючи усміхатись, попрямував просто до хвіртки. Данько приймав усе це за жарт, хоча хвіртка була взята лише на засув і відчинити її з середини не складало ніяких труднощів. Але коли засув справді клацнув, і дверцята, що вели до раю, справді відчинились, і сад вільно відкрився перед хлоп'ятами уже в новій, дозволеній своїй красі, вони разом, відскочивши назад, застигли в нерішучості. "Чи не пастка тут яка-не-будь?" — застеріг Данько поглядом товариша. Але в усій мирній поставі негра, у виразі його

веселого обличчя було стільки добродушної, одвертої приязні, що вона мимоволі заспокоювала і викликала довіру до себе.

— Хелло... Не бойся мене,— м'яко і якось журливо промовив негр.

Це остаточно підкупило хлоп'ят. Вони зайшли в парк.

Опинившись біля фонтана, пили вже ту воду, пили, аж стогнали, аби тільки довести кухареві, що їх справді потягла сюди не пуста цікавість, а невтоленна жага.

За втамуванням цієї жаги і застав їх тут старший садівник ботанічного парку. Сухорлявий, енергійний, в сандалях на босу ногу, в легкій парусиновій тужурці, він підійшов до гурту швидко, майже нечутно, так, що хлопці побачили його, коли він зупинився вже біля них, здоровкаючись із негром. Валерик чомусь одразу вирішив, що це Мурашко. Очі повні темного гарячого блиску, обличчя смагляво-бліде, суворе, тонкі вуста стиснуті, майже прикушені. На голові — гривкою набік — купа чуба кучерявого, темного, ледь торкнутого сивизною...

— Гнізда руйнувати прийшли? — запитав садівник, пильно дивлячись на хлопців. Говорив він баском, дивився серйозно, але вуса його, чорні, з позолотинкою, якось так лежали, що надавали всьому обличчю — тонкому, інтелігентному — усміненого виразу.

— Ні, ми гнізд не руйнуємо,— поспішив запевнити Данько, відступаючи за негра.

— Не руйнуєте! Гм... А даремно. Хлопці насторожились: що він говорить?

— Руйнуйте, але тільки грачині,— попередив садівник.— Інших — боронь боже, а сорок та граків ганяйте. Скільки гілок обламали на

гнізда, яйця корисних птахів п'ють... Та вл, здається, свіжаки тут, не брали ще участі в наших грачиних війнах?

— З Каховки ми,— схвильовано промовив Валерик.— А ви... Мурашко?

— Він самий... Мурашко Іван Тимофійович, власною персоною.

— Вам Баклагов кланятись велів...

— А, Дмитро Никифорович! Ти що, знаєш його?.. Спасибі.— Мурашко відразу наче пом'якшав, посвітлішав.— Як же він там на своїй арені?

— Та нічого... Так собі... Кошки в'яже.

— Кошки,— замислився Мурашко і потім, звертаючись до негра, пояснив: — Це друг у мене є в Каховці... Золотий чоловік, Яшко! Гне його життя, крутить-викручу є, а зламати не може... Одні шелюги занесе йому піском, а він обтруситься, побурчить, дивись — інші вже насаджують...

Данько жадібно розглядався навколо. Ліс! Тільки й того, що нема ні байраків, ні бурелому та грибів... Стежки та стежини, природні, як у справжньому лісі, затінені зверху густим гіллям, розбіглися кудись у глиб парку, надаючи йому ще більшої таємничості. Куди вони ведуть, до яких нових див їх протоптано?

Яшка-негр незабаром, весело помахавши хлопцям на прощання своїм кухарським ковпаком, подався, насвистуючи, понад огорою в бік панських хоромів, а Мурашко, присівши навпочіпки біля водорозподільника, взявся уважно розглядати якісь лінійки, що стриміли в воді.

— Ні, ви вже свою порцію одержали,— заговорив він,— тепер напоїмо інших... їм теж хочеться.

І, засукавши рукава, садівник став витягувати каміння з одної канавки, яка була досі перекритою, і загачувати ним іншу, в яку потоком ішла вода.

Данька аж розсмішило, що садівник з серйозним виглядом будує якісь іграшкові гребельки, достоту, як дітлашня в Криничках після дощу.

— Для чого то він? — пошепки запитав Данько товариша.

Валерик, який дещо розумівся на іригації, став півголосом пояснювати веселому полтавцеві, в чім тут річ.

— Хоче перевести воду з одної ділянки парку на іншу... Бачиш — там гатить, а туди спрямовує...

— О, ти одразу впізнав у мені стрілочника,— зачувши розмову, весело глянув через плече на Валерика Мурашко.— Переведу на лісостеп та на розсадник... Там у мене все аж кричить зараз — води.

Обома руками, по-робочому, він бабрався у намулі, як у тісті. Хлопці взялися йому допомагати. Працювали охоче, дружно, наче бавилися.

— В земській вчився? — кивнув Мурашко через деякий час на Валерикову кокарду.— Вигнали? За що ж вони тебе?

Валерик не став критися перед ним, розповів усю правду.

— Так... Мітингуй, значить, усе життя,— пробурмотів Мурашко, у співчутливій задумі вислухавши хлопця.— Це тепер модно. А на кого ж вони там надії свої покладають? На своєкоштных? На управительських синків?

Вода незабаром ринула в новий арик, що був досі сухим. З милозвучним вуркотінням помчала далі й далі понад стежку, поспішаючи в тіняві хащі зелених Мурашкових володінь. Вдоволений наслідками роботи, садівник стежив з хлоп'ятами за нестримним бігом води.

— А що горить без полум'я, а що біжить без повода? — загадав Данько загадку Валерикові,

— В нас вода тут на поводку бігає,— посміхнувся Мурашко.— Біжить не куди захоче, а куди аричок її поведе...

— Ловко придумано,— похвалив Данько.— Але невже отакого рівчака вистачить, щоб весь ліс оцей напоїти?

— Дивно, правда? Маленька якась канавка, курка її переступить, а яку силу несе в собі!.. Десятки тисяч відер одержує парк за добу з отаких струмочків... Ось водонапірна башта над вами, хлоп'ята... Це серце нашого парку, а жили його — арики, весь парк перетканий ними... Пульсують день і ніч, разносять в різних напрямках справді життєдайну вологу... Перестане битися водокачка — і все тут замре, усе погорить...

— Якби по всьому степу розставити отакі башти та водокачки,— замріявся агрономчук.— Тоді й посуха не страшна...

— Водокачки по степу? — пильно подивився на хлопця Мурашко.— Ой, мабуть, штанів не вистачить. Іншого виходу треба шукати.

Ударив гонг, ошелешивши хлоп'ят своїм мідним погрозливим гуком. Кликав на роботу! Одразу війнуло на них важким сірчаним духом сараїв, замекали, мов недорізані, вівці, виринув перед очима плюгавий Фидрик-наглядач з олівцем за вухом...

— Нам пора йти,— промовив Валерик зніяковіло.

— Стривайте... Та ви де працюєте?

— Ми в сараях,— бадьоро сказав Данько.— Я, правда, з понеділка їду вже гарбичем у степ до отари, мене атагас Мануйло бере, а йому,— кивнув Данько на Валерика,— ще в сараях доведеться тягти лямку.

— Що ж ви там робите? — запитав Мурашко.

— Вовну перебираємо,— почервонів чомусь Валерик.

— Ми бастували сьогодні,— засміявся Данько.— Бо там одне дівча зомліло було!..

— Зомліло?

— Новеньке... З незвички вчаділо від сірки.

— Ах, нелюди,— вирвалось у Мурашка з самих грудей.— Я знаю ті сараї... Там не те, що дівча, там у спеку й дорослий очманіє.

— Обіцяють з неділі десь на інші робот? розтикати...

— Обіцянками годують,— задумався Мурашко.— Так от що, хлопці, не йдіть ви більше в оте Дантове пекло...

— Забастовщиками назвуть,— завагався Валерик.

— Хай називають, як хочуть,— спокійно промовив садівник.— Але туди ви більше не підете. На випадок чого, я візьму все це на себе. Ти,— звернувся він до Данька,— вже й так маєш право до понеділка гуляти, а тебе, вовчобілетнику, я візьму сюди, собі на поміч... Згода?

Валерикові навіть вуха спалахнули від щастя.

— Кокарду твою з кіссям та граблями я прийму замість диплома.

Відгук гонг. Кликав, гонив їх до вовни, а вони не пішли. Страшнувало і радісно якось було їм водночас, що чули й не пішли, zostалися собі в саду, де чисте й солодке повітря, де дзюркоче, співає вода, де зелень, як рута.

Блискучий, в плямах сонця Геркулес приязно усміхався зверху до хлопців і, здавалось, ще дужче взявся роздирати пащу своїй металевій гідрі.

— Татку! — задзвеніло раптом десь зовсім близько тоненьким срібним голосочком.

Іван Тимофійович, прояснівши, обернувся на оклик:

— Я тут, донечко... Що тобі?

З-поміж кущів жасмину легко випурхнула дівчинка років десяти. Данько витріщився на неї з щирим зацікавленням. До чого ж ніжне, тендітне створіння! Одразу видно, що виростає при матері: чисте, охайне, вимите, вичесане... З бантиком посеред голови, у витких кучериках до плечей, мов у золотому пшеничному колоссі... Легка була, як скрипочка, і Данько, який любив давати людям прізвиська, мимоволі охрестив її в думці Скрипочкою.

— Ну як тобі не соромно, татку,— сокоріло дівча, видно, з матиного голосу.— Знов забув обідати! І оце завжди в нього так,— звернулась дівчинка вже до хлопців, немов доросла.

— Чекай, Світланко, ти спершу познайомся з молодими людьми. Не бійся, не бійся, дай їм руку. Це колеги мої, ми разом тут відводку оце робили.

Першим познайомився Валерик, чемно назвавши себе, а потім труснув дівчинці руку й Данько, який на цей раз чомусь назвав себе Данилом.

— Поведи покажи тепер, хазяйко, парк гостям,— порадив Іван Тимофійович, коли церемонія знайомства була закінчена.— Можете сорок та граків наполохати, хай порозлітаються з половини... А я піду й справді, мабуть, пообідаю... Ти ж, Валерику, виходь післязавтра просто сюди — з управителем я сам домовлюсь.

Молоді люди zostалися самі. На деякий час ніяковість скувала обох кавалерів.

— Ви з першої партії, еге ж? — запитало згодом дівча, сміливо оглядаючи хлопців.

— З першої,— відповів Валерик серйозно.

— А я побачила вас, тільки ви зі степу виткнулися... Я люблю виглядати, коли йдуть з Каховки... Виходжу на узлісся і виглядаю. Хочете, підемо на узлісся? Звідти так далеко видно!

Хлопці не заперечували. Данько готовий був зараз іти куди завгодно, аби лише не переступати з ноги на ногу перед оцим тендітним створінням, що виростало, мабуть, на самих бубликах та молоці, не знаючи в житті ніяких злигоднів. Біленьке, злегка пойняте смагою, воно так невимушено розглядало Данька, що йому притьмом відбирало мову. Особливо той бантик, оте вимите золоте волосся!.. Навпроти них Данько мовби освітився сам собі, став почувати всі свої невивідні "курчата" на ногах, і бузинові штани, що збіглися брижами мало не до колін, і відтопірчені, мов грамофонні труби, вуха, що горіли йому зараз як жар...

Рушили кудись стежкою, наче в зелену печеру, і лісове життя знову заповонило Данька. Птаство гомоніло до нього зрозумілою мовою, з-під кущів дерлась назустріч знайома ожина, хапаючи за штани.

В рідну стихію потрапив хлопець — зроду лісовик! Місцями крізь дерева просвічувались веселі сонячні галявини, порослі буйними травами, в яких хотілося покачатись. Світлана незабаром вивела хлопців на одну з таких галявин, простору, мальовничу, як зелене лісове озеро. Сонце на мить засліпило всіх, Данько немов прохмелився одразу від сьогоднішніх лісових чарів. Відчув, що ліс цей зовсім не безкрай, що він лише чудо якесь, острівець тут, а навкруги — отам уже за поріділими деревами — пашать і пашать на тисячі верст відкриті, нещадні степи, серед яких згоряє десь сестра його Вустя та інші заробітчани...

На галявині буяла блискуча, соковита трава, майже у пояс хлопцям. Розгортаючи руками травостій, Валерик пробував розшукати серед нього знайомі, штудійо-вані в школі степові види. їх майже це було... Зате Данько, пустившись і собі в пошуки, раз у раз натрапляв тут на земляків.

— Заячий ячмінь! — вигукував він із трави.— Лисохвіст, чистотіл!..

— Це трави все лісові,— радісно міркував Валерик над знахідками.— В наших степах таких нема. Бач, що робить ліс! Де сам оселився, там уже й помічників своїх оселив!

— Татко їх підсіває щороку,— пояснила Світлана.— А то ще й вітрами наносить...

— Вітром навряд чи нанесе,— заперечив агрономчук.— Мабуть, разом з саджанцями сюди перемандрували...

— А що це в тебе за кокарда з косою та граблями?— підступила до нього Світлана.— Хіба на косарів де учать? Ану, дай і я побуду в кокарді!

Опинившись "в кокарді", Світлана одразу змінилась, всю її серйозність як вітром змело. Залящала дзвіночком, застрибала в траві, хлюпаючись у ній, наче в воді.

Полегшало одразу хлопцям. Хай уже бавиться тією кокардою, коли не знає, скільки лиха сьорбнув через неї Валерик.

— Скажіть, хто з вас бачив море? — запитала раптом Світлана, дещо вгамувавшись.— Але не Сиваш, бо то не справжнє море, то — Гниле!

— Я бачив справжнє,— хмурніючи, сказав Валерик.— Чорне... А над ним повно в небі чайок та бакланів...

— Ой. як це гарно! — вигукнула Світлана, сплеснувши в долоні.— Звідти вони й до нас залітають, чайки-реготухи... Але рідко-рідко... Сідають на Зовнішніх Ставках... А ти що бачив, Даниле?

Данько насупився. Справді, що ж він бачив у своїх Криничках?

— Я бачив... ліс,— нарешті зітхнув він.— В сто раз більший за оцей ваш насаджений... Краю йому нема, з хмелем, кислицями, глодом!..

— А я бачила тільки степ,— промовила Світлана з деяким жалем.— Бо я тут народилася і весь час тут... Але і степ буває чудовим, найбільше, коли цвіте... Знаєте що? Давайте завтра підемо в степ, далеко-далеко... Згода?

Хлопці, переглянувшись, відповіли згодою.

— Степ... Море... Ліс,— ласкаво шепотіла Світлана і раптом вигукнула радісно: — Давайте будемо гратися... у степ-море-ліс!

Данько одразу відмовився, сказавши, що він не вміє у це гратися. Валерик теж не вмів, Світлана задумалась.

— Ліс... Степ... Море...

Вони стояли поруч у задумі, і кожен уявляв собі те, чого він ще ніколи не бачив, по-своєму, маревно.

— Давайте краще граків драти,— сказав Данько після мовчанки. Товариство його підтримало.

Оце було, нарешті, справжнє діло! Данькові давно вже свербіло майнути з своїми "курчатами" десь аж на саме верхів'я дуба, повоювати з граками. Мусили б вони, розбійники, зарані тремтіти перед Даньком, перед його залізною натурою, що гартувалася в безперервних війнах з горобцями! Коли він, вдаривши картузом об землю, метнувся, як кішка, на найвище дерево, Світлана стежила за ним, розкривши ротик, заанімовши у величезному подиві: їй здавалось, що цей лісовий Данило, дряпаючись все вище та вище, щоразу випускає кігті з своїх рук та ніг.

Наробив шелесту Данько на всю Асканію! Розтривожені граки незабаром зняли над парком такий страшенний галас, що позбігалися сторожі.

Переговори з ними взяла на себе Світлана:

— Він граків дере,— пояснювала вона з гідністю.— Йому татко дозволив.

До самого вечора сполохано клекотіли граки над парком, з тріском та луском летіли вниз їхні гнізда, джвакаючись об землю, а Данько ходив по верхів'ях десь під самим небом і гойдався на гілках, весело виробляв там найнебезпечніші фігури, перекликаючись з Валериком та Світланою, що дивилися на нього знизу, мов на сатану.

А наступного дня була неділя, був дивовижно ясний, налитий прозорим сонцем ранок, був неосяжний степ, що шумів і шумів попереду шовками то молочними, то золотистими, то з сталевим полиском.

Ішли вони втрюх, взявшись за руки, в тому напрямі, де, по-їхньому, мусило бути б море, оте, що уявлялось кожному з них не однаково.

Степ квітував. Незайманий, звіку не ораний, високотравний...

Що то було за видовище! Маючи в собі красу моря, його велич, блиск і надміру світла, маючи в собі також могутність лісу і його тихі, вікові шуми, степ, окрім цього, ще ніс у собі щось своє, неповторно степове, властиве тільки йому — оту шовкову ласкавість, оте ніжне, замріяне, дівоче...

Ковили, ковили, ковили. За сонцем сталєво-тьмяні, а там, під сонцем, — скільки зір сягне,— сяючі, молочні, як морське шумовиння. Перегортаються злегка розгойданими хвилями, пливуть, розливаючись до самого неба.

Благословенна тиша навкруги. Лише зашєрхоче дєсь сухо зелєна ящїрка, пробїгаючи в травї, бризнуть врізнобїч з-під нїг коники-ковалї та ще й жайворонки дзюркочуть у тишї, проймаючи її вгору і вниз, невидимі у повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, джерельно-дзвінкі. Здається, співає від краю до краю саме повітря, співає марєво, що вже схоплюється, тече, струмує де-не-де над ковилою. Може, і цей текучий, замріяний степ теж тільки марєво, що протече і не буде? Але ні, кожна стеблина закоренилася в суху, місцями вже потріскану землю; вбродиш по пояс в золотаві, злегка згойдані вітром шовки — і вони не зникають, вони є; бредеш у шовках серед милозвучного пташиного щебету і відчуваєш на душі, очищеній від усього гіркого, тільки устояну радість, тільки звільнене від усяких пут небєсно-лєгке щастя. Іти б отак і йти

серед цієї тихої задумливої краси, сягнути б аж туди, де небо торкається землі, де має бути велике синє море з чайками та бакланами... Ось-ось, здається, хлюпне воно з крайнеба, з-за ковилів.

М'яке, пухнате волоття облизує руки, торкається щік. Пливуть гнучкі, тонконогі, квітучі тіпчаки. Серед золотавого їхнього розливу рясніють в улоговинках озерецька квітів, сизіють де-не-де, немов покриті інеєм, островки степового чаю. Зрідка видніються над ковилами кулясті кущі верблюдки, кермека та молодого кураю, які восени, відломившись від власного кореня, стануть перекотиполем.

— Ви знаєте, що тут навіть узимку, коли пригріє сонце, співають жайворонки,— каже Світлана.

— І отари пасуться? — запитує Данько.

— І отари.

— Всю зиму?

— Всю зиму... коли немає буранів.

Далеко, на самому крайнебі, паслися гуртиком гіллясторогі олені, зебри та антилопи, зрідка маячили кудись у бік Сиваша самотні стовпи чабанських колодязів.

— Знаєте, хто їх копає? — знову звернулась до хлоп'ят Світлана.— Є такий дядько Оленчук Мефодій. Кажуть, що він чаклун, бо бачить крізь землю всі підземні ріки, озера й ставки... їх тут багато тече попід степом... Але пані не може їх бачити: їй це "не дано", а Мефодій бачить, бо він чаклун, і за те пані наймає його копати в степу колодязі...

Так вони йшли розмовляючи, зрідка зупиняючись, щоб оглянути в траві стрепетове гніздо або зірвати якусь винятково красиву квітку, і

знову рушали далі, вільно вдихаючи аромат раннього літа, настоящего на теплих духмяних травах.

Потім вони стояли перед прадавнім степовим маяком — кам'яною обליнялою бабою з гострим монгольським прорізом очей. Після радісного, доброго юнака Геркулеса, що роздирав у саду пащеку гідрі і напував увесь парк водою, ця сажена, оббита вітрами бабаяга здалася хлоп'ятам зловісною, як привид пустелі, як віщунка самих посух та чорних ураганів... Склавши на обвислому животі руки, вона загадково посміхалася в степ вічною кам'яною посмішкою.

— Чого то вона розплилася до вух? — звернувся Данько до Валерика.

— Не знаю... І не знає ніхто.

— А що то в руках у неї?

— Одні кажуть, що то світильник, інші — що книга...

— А, по-моєму, воно більше на каменюку схоже...

— Яка бридка,— сказала Світлана.— А пані їх стягує з усього степу та ставить, як жандармів, в ряд попід своїми вікнами.

І, побравшись за руки, вони знову пірнули поміж шовки, поміж сухі струмки жайворонків, назустріч морю, ясному, чудесному.

Потім і шовки кінчились, і вперед, на край світу, розкотилась безтравна бура земля, ідеально рівна, в плямах солончаків, суха як дзвін. Незабаром, мов крізь мерехтіння текучого скла, далеко-далеко на обрії виросло кілька голих, рудих, немов покинутих людьми халуп. Низом, проймаючи їх, швидко струмувало могутнє марево, і дивно було, що воно досі ще не розмило тих глиняних присадкуватих мазанок, схожих на саклі.

— То вже табір Солончаковий,— зупинилась Світлана.— А далі там
десь буде Строганівка на Сивашах. Там селяни живуть, ті, що воду
крадуть... У них води мало, так вони її крадуть уночі з панських
колодязів... Недавно пригнали об'їждчики двох... Руки на спинах
поскручувані, обличчя в крові...

Стояли всі троє примовклі й довго дивились у той бік.

XVII

Чабанує Данько в степу. Вже позивкали до нього верблюди, яких він
сам запрягає в гарбу, не ганяються за ним вожаки отари — гоноровиті
цапи з дзвіночками на шиях, полюбили Данька навіть суворі приотарні
собаки — білі кудлаті вівчарки української породи, для розведення якої
Фальцфейни тримають цілу псарню.

Було попервах клопоту юному гарбичеві з верблюдами! Скільки їдеш,
ревуть і ревуть, аж сумно стає. А як ляжуть посеред дороги, то — хоч
плач! — ніяким способом їх не зженеш, доки самі не встануть. Окрім
того, мали препогану звичку: всупереч волі погонича завертати в
перший-ліпший двір, наче до себе додому. Коли Данько поїхав до
економії по харчі, завернули його канальські верблюди під самі Софіїні
вікна! Стали, позадирали голови і давай ревити, неначе тут шкури лупили
з них живцем! Добре, що вчасно збіглися інші гарбичі, потягли мерщій
Даяьків екіпаж далі від панських вікон, а то б не минути було розправи...

Атагас Мануйло терпляче навчав хлопця, як при-норовитись йому до
верблюдів, як біля них ходити.

— Ти їх не бий, Даниле... Бо воно хоча й верблюд, але шкіра на ньому
ніжна, як у чоловіка, бачиш, від батого одразу тріскається... А потім,
забув я тобі сказати: солі ти їм даєш?

— Солі?

— Авжеж... Йому сіль — як овес коневі... Дома, в Оренбурзьких степах, він на солонцях виріс, і без солі йому тут не життя.

Метнувся Данько до гарби, приніс торбу з кухарською сіллю, насипав кожному, мабуть, по фунту.

Понабирали верблюди солі повні роти, взялись розжовувати її, як зерно, вдячно поглядаючи на гарбича.

— Дивні створіння: їдять курай та молочай, а сіллю закусують!

— Отож частуй їх щодня... Чого-чого, а солі вистачить: під боком, на Сивашах росте...

Після того визнали нарешті верблюди свого погонича, перестали ревти.

Решту своїх обов'язків Данько опанував набагато легше. Прості вони: вранці мусиш наварити каші, в пору поїння отари — натягати води з степового колодязя, поналивати в жолоби. Зробивши це, запитуєш атагаса, де буде отара ввечері.

— Там,— махне атагас рукою в степ.— За отією могилкою... Бачиш, могила бовваніє?

— Аж ото-о-о-о?

— Аж ото...

Склавши хазяйство, рушаєш на нове місце. При переїздах не любить Данько гнутись у своєму шатрі — частіше бачить його степ верхи на одному з верблюдів. запряжених у гарбицьку двоколісну кибитку. Гарно в степу, привільно! Щебечуть жайворонки, синіє небо, течуть марева...

Ні тобі панів, ні прикажчиків, ні дикої чеченви. Рідко вони з'являються тут.

Пливе Данько, спокійно погойдуючись на верблюді, наспівує, пригадує далекі Кринички... Якби оце взяв та й поїхав, і поїхав отак верхи аж до самих Криничок!.. Вибігла б мати назустріч, радісно сплеснувши руками, все село збіглося б зустрічати дивовижного верхівця...

— Хто ж то воно приїхав до нас на такому звірові, що ні кінь і ні корова? — вигукує раптом Данько по-жіночому крикливим голосом криничанської попаді. І тут же відповідає дияконським басом:

— Та то ж Данько Яреськів верхи на верблюді! Поступово в уявну розмову встряють інші односельчани — знайомі дядьки, тітки, баби.

— Іч, куди забрався, гемонський хлопець! — строїть кумедні міни Данько, продовжуючи розмову в лицах.— І не впаде, і не боїться, що верблюд затисне його там, між своїми горбами!..

— Звідки ж він мандрує, звідки завернув до нас у Кринички?

— Та, видно, здалеку, на такому звірові, що йде та реве, та на Огієнків вітряк плюється!

— Агов, Даниле, звідки ти?

— Із степів глибоких, із край світу я, люди!

— Чуєте, люди! Із край світу прибув молодий Яресько!...

Вільно витають над степом химерні Данькові мрії, не раз побуває він за цей час під материними вікнами на своєму горбатову верблюді...

Добравшись до місця, вказаного атагасом, хлопець пускає верблюдів на пашу, а сам береться розставляти триноги, готувати вечерю чабанам. Перші дні не вдавалась Данькові чабанська каша — занадто вже відгонила димом, а тепер, здається, опанував: зварить — крута, сальцем присмачена,— вишкрібають казанок до дна.

Надвечір зі степу поволі наближається отара. Вирівнявши овець "в струнку", Мануйло неквапом веде своє військо, вступаючи вівцям пашу крок за кроком, час від часу командуючи підпасичам, щоб чепурніше "підбирали зади", щоб не розтягували отару. Сам

Мануйло виступає з гирлигою поперед овець, стрункий, випростаний, як джигіт, з браво піднятою головою, з "Георгієм", що здалеку сяє йому на шкарубкій, просоленій десятима потоми сорочці.

Наблизившись на відстань голосу, атагас окликає Данька:

— Агов, каптенармусе! Як там у тебе?

— Готово! — доповідає Данько.

— Пшоно розіпріло?

— Розіпріло.

— Ложка не падає?

— Стримить!

Якщо ложка в казанку стримить і не падає, то це вже вершина, вищої похвали для каші бути не може.

З атагасом Данько в дружбі, в такого чоловіка є чого повчитися хлопцеві. Був Мануйло на японській війні, пройшов огонь і воду. Нещадно кидала його доля по різних землях, годинами може розповідати про далеку і таємничу країну Маньчжурію, куди його було послано, як він каже, "перекривляти японців".

Трубачем був Мануйло в полку. Коли це було, а ще й зараз усе пам'ятає: муштру знає на зубок, різні вояцькі сигнали вміє передавати на своїй чабанській сопілці.

Ось він підійшов до гарби, струснув з плеча накинута наопашки свитку, зняв порожній бурдюк... Данько вже жде від нього якогось веселого номера.

— Ану, гренадери,— гримить Мануйло своїм підпасичам, досить-таки вайлуватим парубкам,— розімнемось перед вечерею! І ти, Данило, ставай на хланг... Підтягти животи... За мною... Живо! Ать-два! Ать-два!

І вже пішов виробляти такі вихиласи, такі закручувати артикули, що тільки встигай за ним. Уся отара в цей час з подивом дивиться на свого атагаса. То присяде, то підскочить, то відсахнеться, то ринеться вперед. Нема на нього ні втоми, ні задцшки. Вже гирлига обертається йому в руках у багнет, вже чабанська шапка сидить на ньому чортом, вже й сам він стає дивовижно легким, бравим та молодим!

Старанно виробляє Данько перед враженими баранами єфрейторські артикули, але ще з більшою охотою переймає хлопець від Мануйла сурмацьку науку — сигнали військової тривожної музики. Коли вивчився грати зорю, атагас його похвалив:

— Учись... Може, ще спасибі мені коли-небудь скажеш...

Найкращий для Данька час наступає після вечері, коли степ мовби спочиває, вичахаючи, м'яко оповиваючись духмяними сутінками. Темніє

поблизу отара, чатована вівчарками, що облягли її з трьох боків. Монотонно сюркочуть коники в траві, зрідка поморгують сухі зірниці на обрії. Сидить Мануйло над пригаслим вогнищем, розправивши плечі, без шапки, підставивши голову зорям. Тихо, спокійно, як широка ріка, плине його розповідь... В такі вечори любить Мануйло розповідати про свою рідну степову Чаплинку, засновану в Присивашші турбаївськими бунтарями, "ще коли тут не було ніяких ні Фальців, ні Фейнів".

Про Турбаївське повстання Данько чув іще вдома, в Криничках, але там відгомін Турбаївщини жив більше в піснях про Мар'янушу, якими голота допікала багатіїв і якими часто відводив душу Даньків батько-рибалка. А в Мануйлових устах вся історія Турбаїв виступала жорстокою живою бувальщиною. Старий знав її в таких подробицях, наче сам був учасником тих суворих і славних подій давнини.

...Неподалік від Данькового Псла на річці Хорол стояло колись велике, мальовниче село Турбаї, що входило до Остапівської сотні Миргородського полку. Не посполиті, не чийсь піддані жили в ньому, а вільні козаки. Турбаївські козаки були зразковими воїнами, брали участь у багатьох походах на турків, звиятно стояли за рідну землю. Але зажерлива козацька старшина, багатіючи та розживаючись, щодалі частіше зазіхала на вольності простих козаків. Першим напасником для Турбаїв виявився їхній земляк, миргородський полковник Данило Апостол, що згодом став навіть гетьманом. Цей ясновельможний силою перетворив турбаївських козаків на своїх підданих. Але після смерті Апостола новий миргородський полковник Кап-ніст, ворогуючи з родом Апостолів, знову повернув турбаївцям їхні колишні вольності. Вдова гетьмана Апостола, маючи на руках царську грамоту, що підтверджувала за нею право на Турбаї, покаржилась на дії Капніста в Генеральну військову канцелярію. Проте гетьманша незабаром померла, і лише правнучка Апостола — Катерина Битяговська, до якої перейшли права на Турбаї, поновила позов, і суд генеральний ухвалив: бути турбаївським козакам у підданстві Битяговської. Битяговська продала Турбаї багатому сотникові Іванові Базилевському, який із своїм братом Степаном та

сестрою Мар'яною почав ще тугіше затягувати на Турбаях кріпацьку петлю. Таким-то воно було, "своє", "рідне" українське панство!

На рідкість жорстокими визискувачами виявились поміщики Базилевські (були вони Василенки, але щоб дужче пахло від них шляхтою, то змінили своє прізвище на Базилевських). Крім панщини в полі, мусили турбаївці виконувати задарма ще й інші тяжкі роботи. Випалювали цеглу — на панських цегельнях, мочили до самих морозів коноплі, рубали ліс, ткали полотна... "Не то пряли наші жінки, пряли й наші дітки", — співалося в тужливій турбаївській пісні тих часів.

Однак мрія про повернення козацьких вольностей ні на мить не покидала волелюбних турбаївців. Їхні тайні ходяки сягнули з Хорола аж у Петербург, вишукуючи собі козацтво. В сенат було подано позов на Базилевських. Кілька років тяглася справа. Нарешті позов турбаївців увінчався успіхом: за ними було визнано їхню козацьку природу й козацькі права.

Незабаром у Турбаї виїхав з військовою командою говтвянський нижній земський суд. Судові урядовці оселились у домі Базилевських, пили з ними та гуляли і нарешті прийняли ухвалу, що в Турбаях, мовляв, виявлено всього кільканадцять козацьких родів, а решта — то все мужики, посполиті, більше того — між ними нібито є навіть збігли кріпаки з Курщини, які самовільно іменують себе козаками.

Вирок було оголошено надвечір. Вислухавши на майдані рішення п'яного суду, селяни в один голос заявили:

— Неправда! Всі ми, як один, — козаки! Захвилювався майдан, загомоніли турбаївці, згрізна

обступивши своїх кривдників.

Саме під час перепалки з судовими урядовцями на майдан вбігло кілька стривожених сільських пастушків:

— Гвалт! Череду займають!

— Хто? Де?

— Осавули Базилевських!!!

Це було іскрою, що впала в порох. Налетівши на військову команду, турбаївці миттю обеззброїли її й перев'язали, кинувшись у другий бік — розгромили приміщення суду і, відлупцювавши до безпам'яті панських посіпак — суддів та підсудків,— рушили всім селом до садиби Базилевських.

Затремтіло панське кодро, бачачи, як насувається на нього з клекотом та стугонінням велелюдний розгніваний натовп, як зблискують поміж кіллям та косими турбаївські списи та шаблюки! Козацька, в боях з іноземцями освячена зброя, десь лежала вона по схованках, ждучи свого часу. І ось він настав, і, немовби повироставши з-під землі, зброя сяйнула вгорі своєю месницькою сталлю, заграла над розбурханим валом грізного натовпу, зблискуючи і кривавлячись промінням сонця — останнього сонця Базилевських!

З дзенькотом-брязкотом посипались вікна, дрюччям висаджено двері, темна хвиля турбаївського гніву ринула у панські покої. На місці було розтерзано катів-сотників, витягли турбаївські дівчата і вовчицю Мар'янушу з-під перини...

Ой у тої Мар'януші та й у косах стрічка — Куди тягли-волочили — кривавая річка!

Спалахнули тої ночі на узвишші хороми Базилевських. На всю Україну лягли відблиски нескоримого турбаївського вогню. Заметушилося

панство по близьких і далеких маєтках, захвилювались Кринички, Остап'є, Сухорабівка...

— Ми теж не родились кріпаками! Ми теж хочемо волі!

Розправившись з Базилевськими, турбаївці обрали самоврядування, визначили кордон, виставили свою озброєну варту по шляхах, щоб ніхто не міг в'їхати в село без їхнього відома. Уряд з свого боку поставив на кордонах всього Говтвянського повіту посилену варту проти турбаївських повстанців. Правда, пікінери, що їх ставили на варту, співчували турбаївцям, часто тікали з своїх постів, але так чи інакше — село жило в облозі, зі списками на варті своїх нелегких вольностей.

Тим часом цариця вела листування з приводу Тур-баїв з князем Григорієм Потьомкіним, генерал-губернатором харківським, катеринославським і таври-чеським. Листування це було сповнене тривоги. Як їх приборкати без особливого гвалту? Рушити проти них військо? Але чи не вийде на гірше, чи не роздмухають такі дії нової пугачовщини? До того ж — Польща під боком гуде від невдоволення, у Франції — революція...

Вирішено було, купивши турбаївців у казну, переселити їх з Хоролу на вільні незаселені землі Півдня. Височайшим указом справу цю було доручено вести правителеві Катеринославського намісництва генерал-майору Каховському.

Із спадкоємцями Базилевських Каховський домовився без особливих труднощів; поміщики вже й самі раді були збутися клопітних Турбаав, швидше перепродати їх. у казну. Спадкоємці йшли навіть на те, щоб замість грошей одержати плату натурою — "сіллю тавричеською" — за кожную турбаївську душу. Але з самими турбаївцями Каховському не вдалося порозумітись так легко й полюбовно, Виявилось, що нікуди переселятись вони не хочуть, що без пана їм і в Тур-бях добре.

"До переводу в степи не маємо наміру,— писали вони Каховському,— та так, що хоч би й смертю постраждати в Турбаях готові".

Від старіших козаків, котрі бували в кримських походах, турбаївці багато чули про південні безводні степи, знали, там вони можуть зустріти селянина...

Вирішили триматися до останнього, не здаватись ні на погрози, ні на умовляння.

Тоді, з царициної згоди, Каховський спорядив проти турбаївців каральну експедицію.

Не у відкритім бою,— хитрощами були взяті славні Турбаї, за підступним планом, заздалегідь розробленим Каховським. Мета походу навіть від самих солдатів трималася в цілковитій таємниці. Всім говорилося, що робите, мовляв, перехід у місто Гадяч, що зупиняєтесь під Турбаями лише для того, щоб полагодити обози та напекти хліба. Надвечір, коли турбаївці, довірливо впустивши війська на постій, самі взялися допомагати їм варити вечерю та лагодити обози, була дана команда: хапати старого й малого, згонити) замикати в комори.

Вранці наїхав з Гадяча суд, наїхали кати з належними їм інструментами.

Звірячим був царицин суд та розправа! Призвідців — до смертної кари, інших — кого під батоги, кого під канчуки, але всіх поспіль — дорослих і дітей, жінок і стариків. Зачервонівся кров'ю турбаївський майдан. Тим, котрі мусили б умерти під батогам, але завдяки дужому здоров'ю не вмерли, повиривали ніздрі, повипікали залізом на лобі В, на щоках — О та Р — і до Сибіру на каторжні роботи навечно, решту — в степи на поселення, що дорівнювалось найтяжчому заслання.

Всього треба було переселити понад дві тисячі душ. Розділили турбаївців, наче бранців, на гурти: частину конвоїри повели за Буг, до Дністра, другу — в безводні степи Присивашся...

У місяці травні офіцер на коні вивів турбаївців на чорну дорогу... Пустками zostалися їхні хати, збезлюділи садки та городи над рідним Хоролом...

* Згодом на місці спустошених Турбаїв виросло нове село під назвою Скорбне. Володіли ним побічні нащадки Базилевських. Один з них дослужився до високого камергерського чину, але в 1849 р. був прилюдно висічений на сільському майдані кріпаками Скорбного і, рятуючись від ганьби, змушений був назавжди виїхати за кордон. Одначе йому й там не вдалося приховати сліди турбаївських різок. Герцен в "Крещеной собственности" пише: "В прошедшем году, переезжая С Готар, я взял в одной гостинице книгу записей, в ней большими буквами стояла русская фамилия. Под нею другой путешественник написал мелким шрифтом по-французски: "Тот самый, которого дворовые люди высекли". Цей висічений кріпаками пан якраз і був камергер Базилевський.

Тяжкою була дорога на південь. З кожним днем Танули на возах запаси харчів та води. Падала непоєна худоба, чорні, як земля, плентались люди, знесилені, розбиті незнаною спекою, виглядаючи на обрії рятівних озер... Дорожили кожною краплею води, шукали вдосвіта роси на травах, але й роси в цих краях не було... Більшість дітей перемерла в дорозі, гаснучи на руках у змучених спрагою матерів. Весь тужний шлях з Полтавщини до Присивашся був позначений могилками турбаївських дітей...

— Колодязів тут і зараз мало, а в той час їх зовсім не було,— розповідав Мануйло.— Одного дня, уже в глибокім степу, натрапили турбаївці на озерецько... Самі, може, й не помітили б, але птахи допомогли... Серед рівнин великих лежала ледь помітна западина, заросла буйними травами. Різні птахи літали над нею, чаплі стояли в траві... Підійшли

ближче, дивляться, низом поміж травою — водичка світиться! Зосталась тут, видно, ще від снігу, з весни... Турбаївці так і назвали це місце Чаплями, а всю западину — Чаплівським подом... Вода в степу! Яка не є, а все-таки вода... Хотіли вже й селитися по тому поду навколо озерця...

— Воно було нічиє? — запитав Данько, напружено слухаючи.

— Нічиє, як оте небо... Вільно було кругом... Дикого птаства сила-силенна... Але не дозволили турбаївцям селитися біля води, погнали далі. Бо для поселення їм були відведені інші місця: то на безводнім Каланчаку, то по Перекопському тракту — на місці теперішньої Чаплинки... А село своє нарекли Чаплинкою на пам'ять про тих чапель, що першими зустрілися їм у степу і порадували були водою. В Чаплинці пани теж не забули турбаївців: передусім було їм заборонено копати колодязі, щоб не переманили чумаків від казенних платних водопоїв. То було карою з кар. Переселенці мусили діжками — за сорок верстов — возити воду з Дніпра, мусили лід заготовляти взимку по льохах... З думкою про воду лягали і вставали, і так — усе життя. Потім уже ночами стали потай копати в повітках колодязі. Свіжу землю мішками виносили далеко за село, жменями розсівали в степу, щоб не видно було слідів приставленим для нагляду урядовцям... Хто зна, може, звідти, з отієї колодязної землі, ночами розсіяної по полях, якраз і вродилося наше марево, вічно струмуюче, світле та чисте, мов ріки сліз...

— А Чаплі ж ті їхні, з озеречком... кому дісталися?

— Озеречко висохло, а Чаплівський під з усіма довколишніми землями пізніше продано було... Цар Микола I продав їх — п'ятдесят тисяч десятин — якомусь зайшлому герцогові Ангальт-Кетенському... По півтори копійки за десятину... А герцог, поставивши в Чаплях економію, дав їй прізвисько Асканія-Нова, бо одна Асканія була вже в нього десь у Пруссії... Згодом він прогорів тут, як швед, і мусив перепродати всі землі колоністам Фейнам...

Данькові стало тепер зрозуміло, чому атагас весь час іменує Асканію не інакше, як Чаплі: "Поїдеш у Чаплі... Приїдеш із Чапель..."

— По півтори копійки,— задумався хлопець.— Таку землю!

— Такий був хазяїн...

Допізна течуть спогади, легенди, перекази про життя степове. Чого тільки не наслухаєшся біля цього нічного чабанського вогнища! І про поневіряння заробітчанське, і про самодурство ледачого панства, почувеш навіть про те, як один багатій тутешній не кіньми, не волами, а кабанамі любив проїхатись через весь Мелітополь, мав утіху з того, щоб аж до приміщення банку підкотити в кабанячій упряжці...

— А то ще таку бувальщину розповідають: женився один із степових магнатів. їхав добре напідпитку з Херсона чи звідки там і загубив пачку асигнацій. Найшов чабан: сорок тисяч! Що робити? "Побудую,— думає,— церкву". І діло добре, і гріх можна замолити; бог простить за оці гроші, що знайшов і присвоїв. "Але ні,— думає згодом,— краще хутори всім трьом синам побудую, щоб жили не по кошарах, як я".

Та зрештою і це не вдовольнило, мучить його сумління. Думав-думав та й вирішив таки... однести гроші. "Якщо вділить панич із сорока тисяч п'ять тисяч, і то заживу". Поніс свою знахідку у головний маєток, а там саме весілля гуляють, панич і приймати чабана не хоче. Нарешті молода почула, що там якийсь чабан добивається, впросила панича: прийми!

Звелів панич впустити в покої чабана. "Що? Сорок тисяч? Оце я такий дурень, по-твоєму, що грошима по степу сію? Не мої! Ну, а втім, коли приніс уже, то давай, а тобі, скажи, хай дадуть вірьовку та повіся!"

Слуги панські на сміх дали чабанові вірьовку. Взяв її чабан, прийшов у степ до гарби, журился, журился до ночі, а тоді таки на "півневі" (що на гарбі) й повісивсь...

Мов із страшної книги, де все записано, все взято на карб прованські знущання над людьми, вичитує Мануйло свої степові легенди та бувальщини. Розповість іще про Марусю-сивашанку, засватану проти волі за багатого прасола з Криму, і як вона з-під вінця погнала білих коней до урвищ Сиваша та — з кручі сторч головою...

— Ось так людина волею дорожить...

Коли вже дрімота огортає хлопця, навіть і тоді він — крізь заколисливе сюрчання коників — чує суворі слова про білих коней чи про пана Саливона та Мар'янушу. То атагас Мануйло, схилившись на гирлигу, гуде, наспівує степові свою думу...

У п'ятницю вранці, їдучи в Асканію за харчами, догнав Данько в степу босого високого селянина з торбинкою за плечем. Подорожній попросився, щоб хлопець його підвіз.

— Сідайте отам у передку,— вказав Данько подорожньому місце в гарбі. Сам він, як завжди, височів на верблюді, бовтаючи знічев'я ногами.

Їхали деякий час мовчки. Тяжке горе, видно, гнітило Данькового пасажира. Кістлявий, худючий, кривоносий, сидів у передку, втомлено опутивши плечі, як старезний степовий орел десь на копиці сіна. Мовчки, із скорботною байдужістю дивився на перетканий маревом степ з бовваніючими де-не-де колодязями, що здалека були схожі на шибениці: два стовпи з перекладиною...

— Найматись, мабуть? — першим порушив мовчанку Данько.

— Та ні... Сина їду визволяти...

— А чого він там, син ваш?

— Біля колодязя вночі об'їждчики застали... Мало того, що на місці до крові побили, ще й у буцегарню закинули: викуп давай...

Слово за словом — розгомонілися. Виявилось, що це Мануйлів однополчанин по японській війні, строганівський житель Оленчук Мефодій. Ім'я здалося Данькові знайомим, і хлопець став пригадувати, де він міг його чути.

— Ага! Так це ви той, що колодязі всюди копаєте? При згадці про колодязі селянин помітно пожвавив.

— Копав колись, хлопче, а тепер уже у відставку вийшов: ноги дуже крутить... Для колодязного діла залізного здоров'я треба... Поки був молодший, воно й нічого: піднімешся раз у день на поверхню, вип'єш півкварти, щоб зігрітись, і знову туди, вглиб, до самого вечора. Тільки отакий клаптик неба й світліє над тобою вгорі... Нагорі сонце, спека, трава скручується, а там — на глибині яких-небудь двадцяти сажнів — уже наче в льодовнику. Земля сира, холодна, все тепло витягує з чоловіка... Як попогибієш день по коліна в крижанім багні, то й кістки тобі заніміють.

— Де ж бо після такого ногам не крутити,— щиро поспівчував Данько.

— Добре ще, як вгадаєш, де почати, а то буває — б'єш тиждень, б'єш і місяць, глини вже викидав гору, а води... нема. Пропала даремно праця, завалюй тут, переходь на інше місце... Така-то наша робота, хлопче... Багато їх перекопав, та все по чужому степу: мої ото бовваніють до самої Преображенки... І ноги, вважай, навек застудив, і носа оце там по-кіб'ячому поставило — відром перерубало... Зірвалось над головою відро та й рубонуло парубка, щоб відмітний був... Зате ж і віддячила мені на старість Фальц-фейниха своїми кривавими пенсіями! За бочонок води сина мені скатували, ще й викуп давай... А де його взяти, того викупу?

Сумно зітхнув Данько на своєму верблюді. Каторжне життя! Бідують люди в Криничках, гинуть по каховських ярмаркових лазаретах, поневіряються й тут... Чий степ, того й право, того й отари, того й колодязі. Власними руками викопав чоловік колодязь, а воду брати не смій, бо вона не твоя і не синова... Піймають — поб'ють, ще й злодієм зроблять, у буцегарню закинуть!

І це так треба? Щоб трутні панували, а робоча людина ходила у вічній зневазі? Чи стрижейка тітка Варвара, чи атагас Мануйло, чи цей Мефодій-перебийніс, колодязник... Що проти них Фальцфейниха, чому вона править ними всіма? А що, якби її за патли та по степу, як турбаївську оту Мар'янушу?!

— Думав було хоч сіллю від неї відкупитися, а це й на сіль уже лапу наклали,— скаржився у простір Мефодій.— Живеш, як у зашморгу, з усіх боків петля підступає... Ми тут у Строганівці здавна сіллю промишляємо, живемо більше з того, що Сиваші пошлють... Це літо сіль якраз непогано вродила, можна було б трохи дірки полатати...

Сіль родить... Данька це здивувало.

— Вперше чую, щоб сіль родила.

— У нас так на Сивашах. Не сіємо, сама родить, хлопче... Не завжди, правда... Буває, що літо зійде — не знайдеш і дрібочка. Зате в урожайний рік наросте її одразу мільярди пудів...

— Отуди б мені з своїми верблюдами! Хай би насолонцювались!..

— Все залежить від погоди,— гомонів Олекчук.— Коли зніметься вітер з Азова, пожене воду на Сиваші, залле їх до самого, вважай, Перекопу... Тоді у нас, хлопче, вродить. Та ось вітер обернувся, вода тікає назад у море, застається її на підошві Сиваша не більше, як в

палець... А тут ще сонце пригріло, і ропа вже кипить, все Гниле море перед тобою "замерзає" сіллю, зіллється, поскипається нею...

— Ото вона й зараз біліє? — задивився Данько в далечінь.

— Я звідси не бачу... А з верблюда, мабуть, видно?

— Біліє, аж сяє... Наче сніг серед літа!

— Якщо не марево... Весь Сиваш у ці дні справді лежить наче першим снігом забитий... За тиждень наросла. Ідеш уночі, море поколює тобі ноги: все сіль та сіль. Дарма, що їсть ноги, зате полегкість на душі: пройдеш з гребкою гони — встане за тобою вал солі. Коли місячно, всю ніч не лягаємо спати. Понагортавши вали, згрібаємо їх потім у кучугури. З вершечка вода поступово стікає донизу, вітрець повіває, сіль сохне — глянеш, уже кучугури тієї солі біліють по Сивашах, як лебеді.

— А живі лебеді там є?

— Живих — нема.

— А риба?

— І риба не водиться... Мертва у нас вода, хлопче. Окрім солі, вважай, нічого в ній нема... А це вже й на сіль заборона вийшла. Орендатори кримських соляних озер подали губернаторові скаргу на нас: забороніть, мовляв, побережним селам згрібати сіль на Сиваші. Губернатор, звісно, став на бік орендаторів — де ж йому ще бути? Ми з братом Іваном три ночі оце мішками носили, кагат возів на п'ять виклали в комишах, а вчора з'явився урядник з понятими і все заміряв, описав... Тепер або хабара дай, або штраф плати...

— А яке їхнє діло мішатися? — обурився Данько.— Хіба вони й море ваше орендують?

— Море то не орендують, море — людське... І сіль однаково ж дарма пропадає: ніхто її не згрібатиме, якщо ми не згребем...

— І сам не гам, і другому не дам?.. От нелюди! Не таким уявляв собі Данько цей край, збираючись

на Каховку. Думав, що тут усі люди живуть у достатках і ніхто нікого не кривдить... Сонячною, ласкавою та щедрою малювалась йому Таврія крізь напічне розмірежане білими морозними квітами віконце! Розтанули квіти — розтеклися наївні Данькові марева...

Після численних каховських вражень, після розмов у смердючих овечих сараях, після чистих, спокійних, як легенди, Мануйлових історій він помітно подорослішав, перед ним наче відкривався новий, світ, і хлопець уже зовсім не по-дитячому розумів, що він скрізь однаково несправедливий. Саме життя дедалі частіше штовхало його на роздуми, на пошуки якогось просвітку в майбутньому... "Ви — сила!" — пригадувались йому слова, сказані правдисткою в Каховці. І хіба й справді не показали тоді заробітчани свою силу, згуртувавшись хоч ненадовго? Викупали ж таки стражників у Дніпрі! А зараз розбрелися по таборах, розпорошилися в степу... Хто їх тут згуртує, хто збере?

При в'їзді до маєтку Оленчук встав, подякував хлопцеві:

— Спасибі, що підвіз... Хоч трохи ноги відпочили...— і, поправивши торбу, попрямував до контори.

Асканійські граки, видно, ще й досі пам'ятали Дань-ка, бо, коли він в'їхав на головну вулицю, птахи зняли попереду страшенний лемент. Хлопець розвеселився:

— Не забули!..

Гарбичі зупинялися на просторому подвір'ї між Зеленою стайнею та майстернями, де були також і продуктові склади. Сюди й завернув свою колісницю Данько. Серед гарбичів хлопець уже зажив веселої слави — його поява була зустрінута вигуками, жартами:

— Ось і наш турбаївець, що завертає верблюдів під Софіїні вікна!

— Любить підглядати у панські спальні!

— Як же це ти сьогодні їх обминув?

— Сьогодні вікна вже позавішувані,— грубувато відповів Данько.

— Запримітив-таки! Не терпить Фейнша чабанського наїзду, гайнула десь аж у Преображенку пересидіти веремію.

П'ятниця для Асканії справді була шумним, неспокійним днем. Курява, собачий ґвалт, ревіння верблюдів, скрипіння гарб... Цілий ярмарок стоїть з ранку й до вечора. Прибулі з степу гарбичі та молоді чабани, знудьгувавшись за тиждень біля отар, поводять себе в цей день у маєтку, як моряки, що після довгої плавби зійшли, нарешті, на берег. Нехтуючи заборонами, горляють пісні, зачіпають служниць, влаштовують собачі бої або самі борюкаються, водячись перед майстернями на поясах.

Данько намагався ні в чому не відставати від інших гарбичів, з якими він уже був запанібрата. Розпрігши верблюдів і зайнявши чергу за продуктами, підходив до товариства, з розмаху бив, здоровкаючись, парубоцькі долоні і брався потім, за прикладом дорослих, крутити цигарку з махри. Хай не подумаютъ часом приятелі, що він уже и зотягтися не вміє! І зотягувався так, що в очах зеленіло.

Згодом його можна було бачити десь у центрі гурту, коли він ходив перед товариством на голові або, лежачи десь у холодку, точив з парубками лясина про Софіїну розпусту, про її колишні наїзди в степ з

приятельками, з шампанями на чабанську кашу та на голодну чабанську любов.

Одержувати продукти Данькові приходив допомагати Валерик. Розуміючись добре на терезах, він і Данька вчив, як треба за ними стежити, щоб не обважували під час видачі комірники.

На цей раз Валерик застав свого друга в майстернях, де непосидючий степовик, оточений ковалями, саме пробував свою силу біля ковадла з чималим молотом у руках.

— Буде, буде з нього коваль,— поблискували зубами чорні, як негри, ковалі.— Три отаких удари і ще й пальців не повідбивав...

— Він уже й зараз жабу підкує... А виросте, то підкує й саму Фейншу...

Загледівши товариша, Данько кинув молот і поспішив до нього. Валерик був посвіжілий, причепурений.

— Здоров, друг!

— Здрастуй, Даньку!

Хлопці радісно потиснули один одному руки.

— А я вже думав, чи не загордився ти там у своєму саду... Світлана не прийшла?

— Вона казала — на шлях вийде, як у степ уже їхатимеш...

— То й краще, що сюди не прийшла... Бо ми тут часом таке балакаємо, що дівчині й слухати не годиться... А ти поливаєш усе?

— Поливаємо потроху... Оце й зараз біжу на водокачку дізнатися, в чім річ... Щось не подають на башту, мабуть, перевели на Зовнішні Ставки...

Водокачка була неподалік, за майстернями, і хлопці рушили до неї разом.

— Ну, ти як: при звичаївся до своїх... кораблів пустелі? — усміхнувшись, запитав Валерик, коли вони проходили поміж верблюдами.

— Уже, як шовкові... Ти знаєш, чого вони ревли? Їх треба сіллю щодня годувати, а я не знав... Ох і люблять сіль! А п'ють після того — страх...

В цей час на вулиці почувся крик, лайка. Хлопці озирнулись. Двоє чеченців верхами гнали кудись високого старого селянина, що, на ходу відбороняючись від канчуків, затуляв обличчя рукою.

— Оленчук! — вигукнув Данько.— Куди це вони його?

— За межу, напевне,— похмуро відповів Валерик.— То в них мода така: хто проштрафиться, проводжають нагаями аж за межу панських володінь...

— Ні в чому він не проштрафився, за сина приходив просити...

— Ти його знаєш?

— Я його підвозив... Це ж той самий Оленчук, що колодязі їм накопав у степу.

— Отож така дяка чоловікові...

— Ух, хрлуйня! — посварився Данько кулаком услід чеченцям.

Валерик тільки зітхнув.

Біля водокачки Данькову увагу привернули два великі цементові круги, що, стоячи рядом, вилискували на сонці скляними величезними ковпаками.

— Ого, які шапки!

— Це ж колодязі-водокачки.

— Колодязі... під скляними шапками? Валерик посміхнувся:

— Тут, брат, вода — всьому королева, і вбирають її, як королеву... Для неї в саду вимурували оту красиву башту, обвиту плющем, для неї — фонтани, статуї, гроти... І тут, бачиш, якими коронами її увінчали.

Зупинившись біля одного з ковпаків, Данько зазирнув крізь скло в колодязь. Чорно! Спочатку сонце на круглих мурованих стінках, а далі, глибше — темінь, залізо, мазут, якась машинерія, і, здається, люди пораються в ній...

— Видно, смоки ремонтують,— промовив Валерик.— Бачиш, усі там...

— Як же вони туди дістались?

— А там збоку хід є... Хочеш — спустимось?

— А нас не відчортують?..

— Ні, мене ж Привалов знає...

— Який Привалов?

— Механік водокачки. Хороший дядько. Асканій-ська дітлашня його величає водяним механіком, або просто Водяником-..

В приміщенні водокачки було похмуро. Закурені стіни, чорне повутиння по кутках, і знову якась машинерія, масляниста, важка сталь, маховики, паси та білі циферблати приладів... І хоча все зараз стояло без руху, Данька приголомшила оця затаєна, мовби насторожена могутність машин, уперше побачених ним так зблизька.

— Це газогенератор,— пояснював Валерик,— він працює на кам'яному вугіллі, на антрациті... Він якраз і рухає своєю силою всі смоки... Ну, а тепер нам сюди...

Вузькі темні східці вели кудись глибоко вниз. Валерик рушив по них, і Данькові нічого не залишилось, як рушити вслід за ним. Сторожко обмацуючи стіни, пригинаючись, він ліз і ліз кудись за товаришем у вогку пітьму, немов той молодий чорт, що після земних мандрів повертається до свого пекла в підземелля.

Нарешті блиснув якийсь просвіток, і Валерик уже до когось загомонів:

— Іван Тимофійович послав дізнатися...

— Приревнував, мабуть, нас до зоопарку?

— Ні, до Зовнішніх Ставків.

— Я ж так і знав... Зараз буде, вже ось кінчаємо...

Тут була діла підземна майстерня. На мокрому настилі з грубих дощок, при скупому світлі, що падало сюди десь згори, крізь колодязь, працювала, розташувавшись у різних малозручних позах, група людей, замаслених, напівголих, проте веселих і бадьорих. Той, що розмовляв з

Валериком (Данько догадався, що це й є сам Водяник), був невеликого росту, але міцний, вузлуватий, прудкий у рухах, з іскристим поглядом сірих очей, гостро пронизливих і водночас приязних. Загледівши за Валериковим плечем сторопілого Данька, він одразу вгадав у ньому людину степову, далеку від усієї цієї механіки.

— Там у вас просто: линву через барабан та й гей у простір,— пожартував механік, коли Валерик відрекомендував йому свого друга.— А в нас тут трохи глибше... Інколи навіть риба попадається: дніпровських сомів викачуємо...

Данькові це була дивовижа.

— Хіба це ви дніпровську качаєте?

— А то ж як!.. Дніпровську, браток... Від самої Каховки йде жилами попід землею сюди... В природі такі є чудеса, що ми з тобою й не догадуємось... Ну, готово, хлопці?

Витираючи руки клоччям, механік глянув угору. Звідти, десь звисока, впало на нього світло, розріджене, скупе, аж наче не схоже на сонячне.

— Павко! — скомандував Привалов комусь наверх.— Давай!.. Лудло на башту!

Данько аж усміхнувся — так йому сподобалися останні слова з отим незрозумілим "лудлом", в якому було щось владне, майже чаклунське.

— Ходім!—торкнув його рукою Валерик, і вони подалися вгору по східцях.

Тут усе вже прийшло в рух, розмірено, потужно гримотіло, мигтіло маховиками, висвистувало пасами, дихало на Данька незвичним машинним теплом...

Смоки працювали.

— Ну й Водяник! — захоплено вигукнув Данько, пробираючись, оглушений, до дверей.— Один знак з-під землі — і все тут кругом загриміло!..

Вискочили надвір. Після вогкої темноти підземелля колодязі якось особливо пишно сяйнули хлоп'ятам своїми скдяними коронами. Неподалік від колодязів в неглибокій, теж заскленій ямі порався, нагнувшись між трубами, русявий, блискучий від поту юнак.

— Паско,— звернувся до нього Валерик,— перевів? Юнак, випроставшись у ямі, посміхнувся:

— Уже пішла... не доженеш!

— Це тут розподільник,— пояснив Валерик Данькові.— Ота труба іде на зоопарк, та — на Зовнішні Ставки, а ця ось до нас, на башту...

— А що таке — лудло?

— Це вентиль, система така... Відкрив — і вже погнало туди по трубах у парки, в ставки, вже для цілої Асканії — свято!

— От сатан... Сказав — і все ожило... Закрутилося...

Мимо сяючих, повних світла колодязних корон, поміж кучугурами іскристого антрациту хлоп'ята знову вибрались до стоянки гарбичів, до кибиток та рудих, вигорілих на сонці верблюдів, які то дрімали, лежачи в пилюці, то сумовито височіли попід парканами, мов живі привиди пустелі.

Біля продуктових комор чабани голосно сварилися з комірником, поблизу гризлися чийсь здоровенні вівчариш, але Данько, ще сповнений

враженнями від водокачки, нічого не чув. Зупинився посеред дворища, покліпав очима... Потім, раптом задерши голову, розгонисто, на повні груди вигукнув:

— Лудло на башту!!!

І застиг, радісний, вихруватий, мрійно задивившись в чисту небесну синь...

XIX

Хутір Кураєвий виріс і розрісся в степу біля кількох землянок, в яких здавна зимували з своїми сім'ями чабани. Тепер землянки були майже не помітні за кошарами, воловнею та іншими господарськими будівлями. Воловики, ковалі, доярки, всі, хто постійно працював на хуторі, діставали мешкання в низькому, з пожолобленими стінами бараці, що ж до новоприбулих сезонників, то їх, звісно, не міг вмістити ніякий барак. Для них заздальгідь обносили загорожу, звалювали туди гарбу соломи,— і кубліться.

Сюди після розподілу й потрапили криничани та дехто з орловських хлопців (більшість орловців, у тім числі й отаман їхній, були призначені ще далі — на Джембек-сарай). Кураєва загорожа під відкритим небом — це було все, що міг запропонувати строкови-кам Гаркуша, привівши їх у табір.

— Під відкритим небом? — зойкнула, побачивши загорожу, Ганна Лавренко так, наче все життя спала по оксамитових спальнях.

— А чого ж,— засміявся Гаркуша.— Гуртом та покотом, щоб на осінь з приплодом були!

Ганна витріщилась на нього своїми великими очима:

— А як дощ?

— Ха, дощ!.. Наловим риби — буде борщ!..

Так почалося їхнє життя в таборі Кураєвому, що в конторських книгах значився як ферма Кураєва. Асканія звідси ледве мріла — стояла далеко в степу, мов синя туча, що виткнулась краєм із-за обрію і застигла на все літо в непорушності. Фантастичним, нездійсненим сном промайнула вона для заробітчан із своєю могутньою зеленню, з ґанками та палісадниками, з ясними ставками та журавлями красавками на околиці парків... Все те призначалося комусь іншому, насамперед отій рудій відьмі з буряковим обличчям та капшукуватим підборіддям, що, мружачись, оглядала їх з-під своєї панамы. їм же, строковим невільникам та невільницям, належало злітувати літо в далекому польовому таборі, не захищеному жодним деревцем, відкритому всім вітрам. В один край від табору тяглися поля, в інший — залягав рівний, як море, одвіку не ораний степ, тисячі десятин сінокісних угідь... І те, й інше належало Фальцфейнам. Хліба цей рік видалися слабосилими,— не було дощів, зате трави, встигнувши вигнатись на зимовій волозі, котилися зі степу на Кураєве важкими, шумуючими валами. Тирса чубата та різне травозілля вкриває суху, ніколи плугом не торкану землю. Густо збившись, тонке стебло ледь чутно бринить під вітром, як бриніло ще скіфам...

З перших днів строкарі попали на сінокіс. Щороку у Фальцфейнів заготовлялося сотні скирт сіна, щоб вистачило для потреб власних економій, а також на продаж. Найкраще степове сіно, сухе та зелене, як чай, пресувалося по таборах у тюки і вже в такому вигляді відправлялось на каховську пристань.

Але перед тим його треба було накосити, назгрібати, наскладати чиймись руками...

...До схід сонця підняв Гаркуша людей на сінокіс. Ходив у загорожі, весело поцьовокував строковиків по п'ятах:

— Ану, годі вилежуватись! Вставай, котра хоче заробити к осені на очіпок!..

Косарям прикажчик пообіцяв видати увечері по чарці, якщо не лінуватимуться.

Задзвеніла незабаром біля кладових заробітчанська сталь: косарі підбирали собі коси, пробували мантачки. Дівчата розбирали вила та граблі.

Вивівши людей за табір, прикажчик розставив косарів обличчям в степ і урочисто зняв кашкета:

— Боже поможи!

Дівчата, поки що не маючи роботи, розбрелися в траві шукати квіток.

— А нам же як? — гукнула прикажчикові Олена Персиста, коли Прокошка-орловець, першим узявши розгонисту ручку, зі свистом заглибився в травостій.— Ждати, поки накосять?

— О, яка ти щира,— усміхнувшись, обернувся до неї Гаркуша.— Не ледачої, видать, матері донька!.. Зараз найду і вам роботу, дівчата... Залиште поки що свої інструменти тут, а самі за мною!..

Зібравши дівчат і загадково посміхаючись, Гаркуша повів їх травою у степ усе далі й далі.

— Куди це ви нас ведете? — здивовано запитала Ганна Лавренко.— Якраз наперед косарям завертаєте. Хочете, мабуть, щоб ноги нам пообтинали?

— Звідси почнемо,— нарешті зупинився прикажчик.— Розтягуйтеся, дівчата, в ряд, в одну лінію шикуйтесь... Будете йти перед косарями і... птицю зганяти, щоб не порізали. Прогортайте руками траву, дивіться, може, де гніздо. Якщо гніздо — одразу подай знак косареві, щоб обминув.

— Така робота нам по душі,— засміялась Вустя Яренько.— Це, може, все літо будемо тут жайворонків пасти?

— А ви ж думали як? У нас господарство культурне, заповідне, не те, що отам на Джарилгачі... Є в нас, дівчата, неподалік тут коса Джарилгацька, птиця хмарами на ній сідає, гніздо біля гнізда... Так вірите? — їдуть і пудами звідти яєць нагрібають... свиням своїм на корм!

— Хто їде?

— Та хто ж... хуторяни,— буркнув Гаркуша, промовчавши, однак, що наскоки на Джарилгач та на Чурюк найчастіше влаштовують якраз рідні його брати з батьківського хутора.— А в нас щодо цього суворо... Фрідрік Одуардович із самої Швейцарії телеграму прислав: пильуйте, мовляв, під час сінокосу за гніздами... Так-то... Кожне пташа під охороною, кожну комаху жаліємо... ну, гайда, дівчата, бо хлопці вже наближаються...

Зблискуючи м'язистими жижками, дівчата рушили у відкритий степ. Справді, видно, до душі була їм ця робота! Ступали обережно, прогортали траву, як воду, м'яко, пестливо, і здавалось — не з трави випурхують перед ними жайворонки, а просто з їхніх моторних, по-дівочому ласкавих рук...

Гаркуша був вдоволений новим набором. Чудово працювали свіжі строковики, не доводилось підганяти. Хлопці, пороздягавшись до пояса, ішли один за одним, як оті тридцять три богатирі з казки... Брали щиро, на всю косу, нагортали з розмаху покоси, як хвилі. Радувався потай прикажчик, стежачи за сінокосом: будуть і похвали, будуть і нагороди!

Вдалий, радісний день для Гаркуші прикрашувався ще й розпашілими Олениними щоками. Смачна, тілиста дівка і, здається, не така перекірлива, як інші; ще в Каховці прикажчик накинув на неї оком... Своєю присутністю Олена веселила йому сьогодні весь сінокіс. Мимоволі повертало в'язи Гаркуші туди, в Оленин бік: третьою йшла в довгій лінії дівчат, що побрели й побрели травами в степ... Не зупиняться, не оглянуться. Одначе, куди їх понесло? Жартують чи познущатись надумали з прикажчика? Мовби далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія, а вони на її тлі вже як оті джарилгацькі білі чайки...

Гукай — не догукнеш... Довелося конем переймати, завертати назад.

— На Асканію, чи що, зібралися? — гукнув Гаркуша, примчавшись охляп на коні до втікачок.

— Ще далі,— відповіла Вустя, підтримана дружним сміхом дівчат.— До самого моря хотіли!..

— Вертайтесь назад! А то ви, мабуть, і справді подумали, що сюди вас на пустощі набрано пастухами до жайворонків... Сіно он уже треба ворухити!

Женучи своїх веселих втікачок степом назад, Гаркуша весь час їхав над Оленою головою, заговорював до неї про се, про те. Дівчата насмішкувато переморгувались: лащить прикажчик до Олени, посоловів, чого доброго, в кухарки переведе...

— Женуть ось наших арештанток,— зустріли дівчат жартами косарі.
— По всьому степу, мабуть, птицю підняли?

— На орляче гніздо в одному місці натрапили,— весело розповідали дівчата.— З крашанками.

— Чого ж ви не махали?

— Нащо махати? Далеко! Доки ви туди докоситесь, то вже й орлята з гнізда повилітають!..

— Розбирайте вила, дівчата,— наказав Гаркуша.— Пора за діло!

— Хіба вже не підемо більше птицю полохати? — насмішкувато звернулась до нього Олена.

— Вистачить з них,— махнув рукою прикажчик.— Показались у степу — і досить... Тепер хай хоч і всіх переріжуть, я своє зробив...

Розійшлися дівчата з вилами по сінокоосу, зайняла собі Олена Прокошки-орловця покis...

Дружко кипіла до самого обіду робота, не було на кого покрикувати Гаркуші: вила так і мигтіли в дівочих руках, з виспівом посвистували коси в траві. За півдня пообпалювались косарі, спини та груди їм пашіли, розчервонівшись на спеці так, що, здавалось, і вночі, в темряві, жеврітимуть.

Під час обіду настрій прикажчикові було, одначе, попсовано. Почалося з одвійків. Найпащековитіші строкарі стали раптом доскіпуватись, чого це їм, замість обіцяних спочатку галушок з молоком, дають якусь бурду з голими одвійками? Хто ж, мовляв, вершки злизує?

Всі знали, що молока в Кураєвому дуже багато, тисячами цівок дзвенить воно щодня в цинкові дійниці. Опухали руки в доярок, доки передоють череди. Була на хуторі навіть дивовижна машина, що віяла молоко,— заробітчанки вже ходили напередодні гуртом на неї дивитись. Хитра ота заморська машина-віялка: о двійки залишає в Кураєвому, а вершки жене кудись далеко, у свої загребущі краї. Спершу відправляють їх бідонами в Каховку, там б'ють із них масло і, залишивши склотини

каховчанам, відправляють готове масло ще далі, за море, до ТИХ, що прислали Фальцфейнам молочарську віялку.

Не хотів Гаркуша з першого дня загризатися з строкарями, намагався все звести на жарти:

— Багато родичів має наша пані Софія по заґряицях, та все, видно, католики... Ніяких постів не визнають, поїдають скоромину і в петрівку!..

Але строковики не приймали прикажчикових жартів, вони жартували по-своєму. Тільки покінчили з о двійками, як уже перейшли до глевтяків. Той ліпив коники, той верблюда, а інші, наліпивши жайворонків, бралися тут же вчити їх літати в повітрі. Один такий жайворонок, випурхнувши десь із-за спини, прохурчав Гаркуші попід самим вухом, викликавши серед строковиків загальний регіт... Ну і народець!

Після обіду працювали вже не з таким завзяттям, як у першій половині дня, але в цілому добре. Оголили до вечора степ, лежали покоси на версту від табору.

Увечері знову непорозуміння: почали строковики оберемками тягти свіже сіно до своєї загорожі. Став перепиняти Гаркуша — куди там, краще посторонись!

Навалили, порозлягались, мов пани.

— Воліємо на пахучому сіні спати!

Пригрозив прикажчик, що покарає за таке свавілля: обіцяної чарки не дасть.

— Ну й не давай, чорт з тобою!

— Хоч і залийся нею!

І лежали, повивертавшись на сні, як благородія.

ХХ

Потяглися дні за днями. Лягали покоси, вставали густими рядками валки, переростаючи потім у великі копиці. Гуло втомою тіло, косили руками й уві сні косарі. Попеклися на вогнистих вітрах дівчата, до крові тріскалась їм на обличчях молода шкіра. Ганна Лавренко працювала, закутавшись по самі очі, задихаючись під хусткою, а ввечері, добувши через доярок ложечку вершків, мастилася ними на ніч, гоїла на губах криваві тріщини.

— Брешуть, не обгорю, не почорнію,— говорила вона подругам.— Буду біла, як оці вершки.

Сама не знала, для кого вибілюється, для кого береже свою вроду, а вибілювалась, берегла. На самоті скаржилась Вусті:

— Думаєш, не гірко мені, що й біля Олени, і особливо біля тебе хлопці весь час в'ються, а мене наче цураються, обходять. Скажи мені правду, Вусте: хіба я не красива?

Голос її бринів щирим занепокоєнням.

— Не від того це,— відповіла Вустя подрузі.— Красива ти, і, може, аж занадто вже красива, але якось не по-нашому, не простою красою... До тебе, як до панночки, мужицькими руками й торкнутися страшно.

Справді, Ганна здавалася тут багатьом білою вороною, її холодна неприступність і сліпуча дикувата краса відлякували навіть прикажчика, який, вважаючи, що це "квас не для нас", дедалі упертіше домагався ласки іншої криньчанки — Олени Персистої. Якось за обідом Олена,

сміючись, розповіла товариству, як прикажчик залицявся до неї на сінокосі.

— Нахвалявся, що прийде сьогодні вночі полякати...

— В загорожу? — запитала здивовано Ганна.

— А то ж куди...

— А тобі... смішки?

— А чому б ні? — знову засміялась Олена, закохано глянувши на орловця, що сидів біля неї поруч.— Може, кухаркою зробить, як не комизитимусь...

— Отоді вже, Лено, щоб одвійків для нас не жаліла: по відру на брата, — зауважив Прокошка, і всі засміялись.

Тієї ночі Гаркуша справді довго кружляв побіля заробітчанського сіновалу. Строкарі вже хропли, а прикажчик, не знаходячи собі місця, все никав та никав поблизу в темряві, як вовк. Ні з сього ні з того забалакував до сторожів (сторожували на таборі Сердюки), то лащився до собак, то просто стовбичив десь під кошарами, прислухаючись до найменшого шерхоту.

Збунтувалась прикажчицька кров, водить, не дає спати!.. Сторожі, догадуючись, в чім річ, намагались триматися від сіновалу подалі. Хай уже лізе, хай кладе собі під бік, котру зумів підговорити!..

Було десь за північ, коли Гаркуша, прослизнувши нарешті в загорожу, рушив навшпиньки понад заробітчанськими п'ятами, прислухаючись до хропіння строковиків. Простоявши деякий час біля дівчачих рядів, він рішуче став навкарачки і обережно поліз у темряву на сіно.

Олена спала на своєму місці. Намацавши її в пітьмі, здивований приказчик раптом відчув, як дівчина, впіймавши його руку, стала стискати її з зовсім не дівочою силою. Ще подив його не минув, як Олена другою рукою вже міцно схопила довгожданого коханця за огривок і струснула його при цьому, мов добрий дядько. Тим часом з'явилась звідкись і третя Оленина рука, за нею — четверта, п'ята!!! Вправно накривши зверху Гаркушу якоюсь попоною, вони, всі оті руки, почали мовчки місити його на сіні.

Сопіло сіно, хрипіло, хекало, але не кричало. Залізні Оленині кулаки, яких усе більшало, дружно товкли Гаркушу звідусіль, не даючи йому опам'ятатися. Все йшло вже клубком та перевертом. Надсадно дихали зверху залізні Олени махоркою, спирскував десь неподалік дівочий сміх, клепали, ходячи по табору, сторожі, не підозрюючи, як летить тут пір'я з їхнього приказчика. Подати голос, кричати гвалт? Але ж засміють тоді його інші приказчики на смерть, виживуть геть із маєтку!

Насамкінець ті ж численні Оленині руки, підхопивши помолоченого Гаркушу в повітря і добре розмахавши, кинули його з сіновалу геть за огорожу.

— Проклятий Сірко,— почувся йому вслід чийсь басовитий, явно змінений голос.— Мені було показалось, що вовк лізе!..

— Це не Сірко,— заперечив інший голос, теж змінений до невпізнання.— Це, видно, цеповий з хуторів забіг: шия наголо нашійником обшморгана.

Пробийголови, паливоди, вони ще й глумились над ним!..

Наступного дня Гаркуша ходив запухлий, у синцях,, але — нікому ні слова. Управителеві, який, приїхавши оглядати сінокіс, заодно поцікавився й приказчиковими гулями, Гаркуша невиразно миркнув щось про осині розтривожені гнізда і поспішив потім звести мову на інше.

Носячись із своїми ґулями, прикажчик не без підстав підозрівав, що серед тих, хто давав йому духопелу, першими заводіями були орловець та Андріяка... їх він вгадував по залізних кулаках. Проти них затаїв найглибшу злобу і саме тому вирішив, що кого-небудь з цих верховодів треба неодмінно перетягти на свій бік, щоб розколоти, знесилити строковицьку верхівку. Вибір впав на Федора Андріяку.

— Слухай, Федоре,— почав одного разу Гаркуша, підійшовши до парубка, коли той саме клепає на подвір'ї косу.— Давно я хочу побалакати з тобою, як земляк із земляком.

— Та які ж ми з вами земляки? — здивувався Федір.— У вас тут хутір та, мабуть, земельки з двісті десятин, а в мене тільки торба бліх отам, на сіновалі, лежить...

— Ти вже й почнеш одразу... Це тебе, мабуть, отой орловський навчив?.. Ну чого ти з ним глека зліпив, скажи мені, Федоре? Чи він тобі брат, чи він тобі сват? Подумай, куди він тебе заведе? В острог та на каторгу, не інакше! Ось кинь ти його, Федоре,— зашепотів над самим вухом Гаркуша,— добра тобі бажаю, правою рукою тебе, пригінчим своїм зроблю!..

— Ех, прикажчику, прикажчику,— зневажливо посміхнувся Андрійка, ставлячи перед собою недоклепану косу сторчма.— Як тебе за три копії куплено, то, думаєш, і кожного так можна купити? Руки мої ти в Каховці купив, а на душу — не заміряйся! Непродажна вона, самому потрібна, чуєш? "Земляк"... Який ти мені в дідькової матері земляк? Що я — під одною світою з тобою на каховській березі спав чи, може, колоди разом .з Дніпра тягали?

— Федоре, глек ваш... дурний отой глек ваш...

— Ой, краще відійди, прикажчику, поки не пізно, бо, їй-богу, можу вдарити ненароком за такі слова! А як я б'ю — ти вже повинен би знати!..

Поклавши косу на клепало, Андріяка вдарив по ній молотком, ніби й не дуже, ніби злегка, але сталь задзвеніла на все подвір'я.

Більше Гаркуша не повертався до цієї розмови. Зате служацька його запопадливість в наступні дні ще більше зросла. Своїй мстивості прикажчик давав тепер вихід у штрафх, для яких в економії не існувало ніяких обмежень. З найменшого приводу — за поламані граблі, за порвану косу чи за розтовчений кимось валок сіна — Гаркуша рвав і метав. Штрафи посипались на заробітчан як із рукава.

— Це він зумисна напосідається,— пояснювали строкарям дворові,— хоче, щоб ви свої штрафи восени, після строку, zostалися відробляти.

— А дзузьки! — коротко відповіла на це Вустя Яресько.

Єдиною відрадою для заробітчанської молоді залишалася пісня. Вечори незабаром настали світлі, місячні, весь степ урочисто сріблився під імистою місячною фатою. Після роботи на сіновал приходив з гармошкою молодий таборовий машиніст з матросів

Леонід Бронников, той самий, що з ним орловець та Андрійка познайомились ще в Каховці на ярмарку, , в гармонійних рядах, той самий, що пам'ятливо посміхнувся в березі котрійсь із криничанських дівчат. До душі був Леонід строкарям, а особливо юним строкаркам: веселий, білявий, як сонце, з білими навіть бровами, розкритими високо, по-чаїному.

Говорили про машиніста як про людину бувалу, грамотну, таку, що знає собі ціну. З підлітка працюючи на торговельних суднах, він нібито встиг уже побувати в далеких плаваннях, але потім за якийсь хмільний бешкет був списаний з корабля і ось другий рік тепер ковтає сажу на сухій суші, у фальцфейнівському степу біля паровика. На бешкетника Леонід був зовсім не схожий. Завжди веселий, спокійний і стриманий, він ні з ким по-пустому не задирався і, здається, був цілком задоволений

своїм суходольним становищем. Порівняно з іншими, Бронников мав добрий заробіток: професія машиніста по південних економіях вважалася досить дефіцитною. Певне, з огляду на це, Гаркуша ніколи не осмілювався гримати на матроса, уникав сутичок з ним, та й Бронников, в свою чергу, теж намагався не давати приводів до сварки. Робота в нього йшла справно, і, маючи славу доброго машиніста, Бронников дозволяв собі триматися на хуторі так, мовби взагалі не помічав прикажчика, який до того ж зовсім не розумівся на паровиках.

На сіновалі матроса зустрічали завжди з радістю. Особливо здружилися з ним два нерозлучні побратими Федір Андріяка та Прокошка-орловець. Завзяті гармоністи без гармоній, вони здобули в особі Бронникова своєрідний юнацький взірець для себе і, хоча обидва зроду не бачили моря, почали, однак, виколювати вже й собі якорі на руках. Матрос же, будучи людиною винятково товариською, не тільки довіряв хлопцям свою обсіпану перламутрами гармошку, але й сам навчав їх нових пісень, переважно матроських.

Про дівчат уже й говорити нема чого: не одній з них здавалось, що матрос вчащає на сіновал ради неї, що, граючи, підморгнув він вчора ізвечора саме їй. Коли прийде Леонід, де одразу й подінеться денна втома, дівчата готові тоді танцювати хоч до вранішньої зорі, встигай тільки зливати майданчик панською водою, щоб менше кушпелило на гармоніста! А він сидить у своїй тільняшці, світлий проти місяця, поморському причепурений, замислений, немов бачить перед собою всі оті Цейлони та Сінгапури, в яких він побував... Усе в ньому якесь незвичайне, могутнє, вабляче, як саме море, синє, мов казка, ніким досі не бачене з дівчат... Чого вартий хоча б один той рух, коли матрос, відкинувшись у красивій недбалості назад, розтягує гармонь, владно ведучи барвисті міхи через груди і посилаючи їх кудись далі вгору, за плече! Ах, не знає матрос, що одним отим своїм рухом не барвисті міхи він розтягує, добуваючи чарівні звуки,— саму душу дівочу витягує з грудей! Часом просили його дівчата:

— Розкажи нам, Льоню, що-небудь про море, про далекі краї...

Усміхнеться, подивиться на небо, усіяне зорями:

— Що ж... Чимало довелось походити по морях, на різних бував широтах... Але таких зірок, дівчата, як оце в нашій Таврії, ніде не доводилось бачити...

— Справді, якісь дуже яскраві, великі, повні вони тут...

— Більші, ніж будь-де... А знаєте чому? Повітря надто сухе, випарів нема в атмосфері...

І всі задивляться на зірки, розквітлі в сухому небесному степу, притихнуть, аж поки матроські пальці знов не побіжать по співучих ладах...

Почали останнім часом примічати дівчата, що особливо часто заводить матрос улюблених Вустиних пісень. Тиша навколо стоїть, трави пахнуть, а йому все по долині вітер віє, а на горі жито половіє... Тихо, задушевно, ніжно-преніжно раптом заповловіє серед місячної тиші матросове жито, як перша юнацька любов. Уже не місячна ніч, а червневий полудень раптом сяє навкруги золотими нивами-розливами... А Вустя стоїть у задумі, гаряча, схвильована, аж бринить усім тілом, слухаючи, як наростає ніжна мелодія, потім незчується, як і сама зіллється з нею, підхопить ще ніжніше, по-пташиному легко й природно, і вже росте разом з піснею десь над степом, над табором, сягаючи до самих зірок, справді великих тут, більших, ніж будь-де.

А в обідню пору, коли дівчата п'ють, як горлиці, біля колодязя воду, приходить і матрос від свого паровика — чорний, у сажі — і ради жарту береться щедро освячувати заробітчанок панською водою, хлюпаючи на них повними пригорщами з цебра. Вода холодна, різка, і дівчата звиваються та ляцять, хоча, власне, звиватися та. ляцяти мусила б сама тільки Вустя, бо найбільше бризок летить на неї,— мов сріблом обсипає її матрос.

Вустя не попускає свого: вхопивши цебро, бурхає всю воду на нього, на його смугасту тільняшку, і матрос, ахнувши, тікає вже як скупаний, вигинаючись своєю облиплюю тигриною спиною, по якій яблуками ходять молоді м'язи.

Буває, що Гаркуша, проходячи мимо і ніби не помічаючи машиніста, настрожить на дівчат, щоб не розливали задарма води, бо й так уже, мовляв, худобі ледве вистачає.

— На нього не гріх,— відповість Вустя,— він матрос, він за водою скучає...

Так минали дні. Зеленими святами зі степу наблизилась до Кураєвого Мануйлова отара, і, скориставшись цією нагодою, Данько відпросився в атагаса провідати сестру.

XXI

Вустя саме була з дівчатами в сепараторній, коли її погукали знадвору:

— Вусте, гості до тебе... Брат приїхав!

Радість перехопила дух, і сльози чомусь здушили її, коли, вискочивши на подвір'я, вона побачила нарешті брата. Стояв біля свого верблюда, усміхаючись до вух, з гирлигою-гайдаркою в руці, з дірками на обох колінах... Такі дірки, а хлопцеві хоч би що: стоїть безжурний, світить ними, як двома сонцями, на весь табір Кураєвий...

— Даньку! Братику мій!..

Вихована сама в суворих селянських звичаях, не балувала раніше Вустя й брата ніжностями, але на цей раз не стрималася — кинулась, обняла, приголубила,, аж соромно стало хлопцеві перед заробітчанами.

Хіба він маленький, щоб його так вітати? Не хлопчиськом, а людиною з фахом явився сюди, можна сказати, статечним, заслуженим гарбичем!

Буває в підлітків пора, коли вони, затримавшись в дітях, як ті молоді дубки, що спочатку ростуть лише в корінь, починають потім, набравшись сили, раптом надолужувати своє, виростати за літо на півшапки. Наступило, видно, зараз і для Данька саме таке ростуче літо. Чабануючи в степу, він засухощавів там ще більше, став як жила, але і вгору його погнало помітно для всіх.

Знайомі строковики, посходившись, зацікавлено обступили Данька та його верблюда. Орловець та Андрійка заговорили з хлопцем, як з рідним, стали розпитувати про чабанське життя, про те, чи не зобиджає часом підлеглих атагас... Сердюки теж устряли в розмову, намагаючись околицею вивідати в земляка, чи є змога чабанам утаювати від прикажчиків ягнят або готові смушки.

Доки вони розмовляли, Вустя встигла озброїтись голкою, нитками та латками. Сміючись, взяла брата за руку:

— Ходімо вже... У світлицях годиться сестрі брата вітати.

— Де ж твої світлиці?

— Степ — ото наші світлиці, Даньку... Підемо в степ — хоч нагомонимось на самоті...

— О, тоді я й верблюдицю заберу, хай біля нас пасеться!..

Пішли втрьох: брат, сестра і стара верблюдиця...

Зайшли далеко від табору, на вольну волю. Вустя, сівши під копицею сіна, дістала десь із-за пазухи медяника і подала братові. Медяник був явно міський, і це зацікавило Данька:

— Звідки він у тебе, Вусте? Невже — каховський?

— Ні, це... з Херсона.

— Ти диви... А хто привіз?

— Хто та хто,— скрасніла несподівано сестра.— їздив туди днями машиніст наш... Та чи тобі не однаково? їж мовчки ото, коли дала.

І, розіклавши латки, наказала старшинським тоном:

— Розмундировуйся... Може, воно й гріх братись у свято за голку, але, мабуть, ще більший гріх дірками світити...

Доки Вустя, сидючи в холодку, латала Данькові штани, він, мов той молодий Адам, лежав з другого боку копиці, терпляче приймаючи сонячні ванни і перемовляючись звідти з сестрою. Йому зараз ніяк не хотілося, щоб у сестри склалося враження, ніби він там бідує в степу: хай буде Вустя хоч за нього спокійною... Все їй хвалив. Вихваляв на всі боки не лише свого турбаївця атагаса Мануйла, але й Мануйлову отару, і навіть незграбну оцю верблюдицю, що паслася поблизу.

— Характер у неї шовковий, куди хочу — туди й завертає,— весело говорив Данько, опершись підборіддям на руки і помелюючи в повітрі голими ногами.— А терпляче яке! Верблюд, Вусте, не те що до Каховки, до самих Криничок може дійти не пивши... І в харчах перебору нема — найгрубіший молочай їсть... Просто дивно, чого їх у Криничках досі не заводять?

— Тільки верблюдів ще там бракувало,— відповідала Вустя.— І без них сумно.

— Або візьми ти вівцю,— просвіщав Данько сестру.— То брехня, що вівця з усіх тварин нібито найдурніша. "Дурна,— мовляв,— аж

крутиться..." Буває, що й крутиться, але чого? То, значить, спека, голова їй болить, і вона від болю крутиться, а зовсім не з дурощів... Зате як вони тонко погоду чують; як сопілку люблять! Вівця без музики й пасеться не так... Особливо вдосвіта: стане оце Мануйло, заграє, а вони хрумають поблизу, слухають ту сопілку, неначе думають...

— Бачу, тебе чабани вже зовсім привернули у свою віру,— посміхнулася Вустя.— Так і в Кринички вертатися не захочеш...

— А що, може, й зазимум в степу,— пащекував гарбич, умліваючи на спеці без штанів.— Передам заробіток тобою, а сам, може, й зазимум. Кого я там не бачив у Криничках? Отих Огієнків та їхньої буцегарні?

— А мама? — жахалася Вустя.

— Мама... Мами я й тут не забуду,— задумавшись, відповів хлопець.— Я їх ніде, ніколи не забуду.

Коли штани були готові, Вустя навідліг кинула їх братові:

— На, одягайсь...

— Оце приварила,— зрадів Данько, натягнувши штани і тішачись новими латками.— Вік, мабуть, їх тепер не зносити!

— Що ти мелеш? — стривожено звела брови Вустя.— Вік у латках?

— Та це так, до слова прийшлося,— заспокоїв Данько сестру.— Ти знаєш, скільки з одної вівці отаких, як на мене, штанів настригають? Семеро штанів, Вусте!..

До самого вечора сиділи вони під копицею, мовби оглядаючи своє життя, згадуючи рідні Кринички, матір. Почували серцями обоє, що є

щось кривдне, жахливо несправедливе в тому, що сидять вони оце далеко від рідного дому, під чужою копицею сіна, над свіжими Даньковими латками... Верблюдиця лежить, дрімає... Неосяжний сухий степ навкруги... Вітер понад шляхом вітра доганяє...

— Турбаївців принукою в ці степи виселяли, а ми, їхні правнуки... самі вже сюди прийшли...

— Самі, кажеш? Ой, чи самі, братику, чи з доброї волі? Чомусь багаті не топчуть сюди стежок, а все тільки голота... Чомусь не радістю, а тужбою, як у неволю, проводжали нас матері... Ні, не з доброї волі, Даньку, сюди забиваються... Турбаївців гнав офіцер на коні, а нас інше гнало... Податі, скрути, нестатки погнали нас на Каховку!..

Орел пливе у чистому небі,.. Глибокий спокій стоїть у степу, той ясний, сумовитий спокій, яким буває сповнене око вола. Тчуться і тчуться журливі думи... Де Кринички, де мати, а де вони? Розметало їх, мов бурю, по світу. Зустрілись на годину у своїх бурлацьких степових світлицях і знову мусять розійтися, невідомо на скільки. Хто їм тут тато, хто їм тут мама? Хіба не могли б вони жити всі вкупі, щасливою, не-поруйнованою сім'єю-родиною? Батька закатували, від матері їх відділили, нема їм притулку в житті. Вдалися обоє і розторопні, і до роботи щирі, а яка їм шана за це? Торби на плечі і йдять світ за очі, бо тісними вже стали для вас Кринички... Малоземелля? Брехня! Скільки тієї землі довкола Криничок, родючої, щедро зрошеної дощами... Ліси, луки які понад Пслон!.. Огієнкам, не бійсь, і там просторо, а Яреськам і тут, у степовій Таврії, тісно... В який край не піди, хоч цілий день іди — усе Фальцфейнове та Фальцфейнове...

— Це ж сьогодні зелена неділя,— промовив Данько, замріявшись.— Скільки того клечання понатыгають хлопці з лісу!.. В усіх хатах зелено, канупером та любистком пахне...

— А тут хоча б на сміх яке деревце посадили.— зітхнула сестра.— Хоча б де кущ бузини зазеленів...

— В Ісканії, Вусте, є... Там дуби, як тучі, стоять!

— Ех, братику... В Ісканії то не для нас. Увечері, коли спека спала, проводжала Вустя брата

далеко в степ, знову до отари. Попереджала на прощання:

— Гляди, будь там з верблюдами обережніший, щоб не скалічив який... Бо тут скаліченому — погибель...

Десь від моря сходив уже місяць над степом, коли Вустя, провівши брата, поверталась до табору. Була вся розбентежена цією сирітською родинною зустріччю. Найпекучіші, пригоєні буденними клопатами болі разом тепер ожили, защеміли. З новою силою клекотіло в ній все оте гаряче гнітиво малих і великих кривд, яких вона уже встигла доволі зазнати і проти яких боронилася, як могла — по-дівочому невміло й простодушно, де жартом, де піснею, а де й слізьми наодинці... Широкий степ лежав навкруги, повітря було повно над степом, а Вустя йшла задихаючись. Хотілося виплакати-виспіватись комусь, впитися піснею нахильці... Хто найкраще зрозуміє її в такий час, до кого звернутися, з ким поділитися своїми гіркими багатствами? До кого ж, як не до неї, до рідної неньки!.. Ой матінко-зірко, як у строку гірко!

Сама незчулася, як залилася на повний голос тужливою заробітчанською піснею:

Якби ж моя матінка знала, Вона б мені вечерю прислала... Ой, чи місяцем, чи зірницею — Чи братиком, чи сестрицею!..

Не помічала, що вже плаче йдучи; співала, здавалось, до ясного місяця, що — великий, справді, як млинове коло,— світив їй назустріч.

Високо вставала над лунким вечірнім степом Вусти-на задушевна пісня. Сягала в один край — десь до Мануйлової отари, до брата, сягала в другий — до табору Кураєвого, де навіть сторожі припинили, понаставлявши вуха в степ, розгойданий дівочим заливистим співом. Потім на півслові пісня зненацька урвалася, на великий подив і загадку сторожам. Не знали вони, що в цей час там, у степу, де плачучи-співаючи повільно йшла доріжкою Вустя, раптом відділилася від коциці сіна і вийшла на місяць добре знайома дівчині юнацька постать в матроській тільняшці.

— Льоня!

Було це зовсім несподівано, і в той же час Вустя чомусь не злякалась, вона мовби ждала цього. Ще їй бриніли на віях, сяючи при місяці, пісенні, не до нього звернені сльози, а ямочки на щоках самі вже усміхались йому.

— Де ти була? — запитав Леонід серйозно й ласкаво, беручи дівчину за руку.

— Брата проводжала, гарбичем він при отарі... Ото вогчик яскравіє у них...

— А я тебе ждав... Я чув крізь пісню, як ти плакала, Вутанько, і пішов зустрічати.

— Як ти вгадав, що мене звати Вутанькою? Це мене тільки мама називала в дитинстві отак... Більше ніхто!

— Я не вгадував, люба... Воно — само.

Одверто, довірливо дивилася дівчина йому в вічі.

— А де ти був сьогодні?

— Я теж... у гості їздив, до своїх...

— До батьків?

— Ні, старі мої далекувато звідси: рибалять на Кінбурнській косі... У товаришів був, у машиністів.

Місяць підіймався все вище. Голубуватим сріблястим маревом наповнився степ, розкинувшись перед ними, як море. Розпалені взаємним струмуючим теплом, все тісніше горнучись одне до одного, ішли кудись навмання, під високе зоряне склепіння своїх степових світлиць... Зойком обізвалася з табору матросова перламутрова гармонь.

— Прокошка?

— Ні, це Андріяка...

І, переглянувшись, щасливо засміялись обоє.

Досхочу втішались того вечора над вільною гармонню Андріяка з Прокаткою, тягаючи міхи наперемінки, закликаючи таборових у черевичках доярок не жаліти каблуків.

Але танці були не ті. Без завзяття, невесело веселились дівчата, раз у раз задумано поглядаючи в степ, світлий, майже перламутровий, залитий до самого обрію таємничим місячним сяйвом.

XXII

Валерик з Мурашком прочищали в гущавині один з ариків, що йшов на східну околицю парку. Озброєні лопатами, вони вибирали з канави намул, лагодили стінки, крок за кроком просуваючись вперед. Внизу, в гущавині, було тихо, свіжо, а вгорі у верховітті стояв безперервний шум, і

гілля порипувало, як корабельні снасті: третій день над степами дув суховій.

— Іване Тимофійовичу, це правда, що по цих ариках вода тече дніпровська? — говорив Валерик, присівши над канавкою і поправляючи руками стінку.— Привалов казав, що вони у себе на водокачці навіть дніпровських сомів іноді викачують...

— Привалов скаже,— посміхнувся Мурашко.— Соми не соми, а що дніпровська, то на цьому всі ми сходимось...

— Чому ж тоді вона горить?

— Це над тією свердловиною, що позавчора пробрили? То ж інша вода...

— Піднесеш сірника — так і спалахне!

— Отож послушали свого заїжджого консультанта, полізли в сарматські вапняки... Ми з Приваловим ще тоді їм говорили, що марна це трата сил. Так воно й вийшло...

— А хіба водокачка не з сарматських вапняків бере?

— Бачиш, Валерію, в чім тут річ... Уяви собі на хвилинку розріз ґрунту, — нагнувшись, Мурашко взявся розважливо креслити лопатою схему біля канавки.— Перша вода під нами буде ґрунтова. Ми її звемо верховодкою. На ній животіють всі наші степові колодязі, оті, що з барабанами, дерев'яними, допотопними... Асканію верховодка задовольнити не може: її мало, на смак — погана, до того ж і залягає досить глибоко. Але ще. глибше, отут попід нами, проходить у вапняках понтійського ярусу могутній артезіанський горизонт. Усе в Асканії тримається на ньому, на цьому горизонті. З нього Привалов якраз і жене Дніпро в наші парки!..

— Дніпро... Звідки і куди! — прошепотів вражений Валерик.

— Відомо, що понтійські вапняки дуже пористі,— вів далі Мурашко.— В їх пори й заходить десь біля

Каховки дніпровська вода і потім уже рухається попід степом сюди, як по трубах... На цю воду, Валерику, вся наша надія, саме в цьому напрямку мусить працювати думка... А вони, наслухавшись захожалоного невігласа, вирішили залізти чортзна куди — в сарматські вапняки, сподіваючись, що звідти вода їм піде на поверхню самопливом... Ну й мають! Виявилось, що й води там пшик, та ще й смердюча, з сірководнем...

— Отож вона того й горить,— догадався Валерик.— Та хоча б уже горіла як слід... А то переб'єш струмину долонею — і погасло...

— Не в той бік вони дивляться, не там, не там треба її шукати,— гомонів уже наче сам до себе Мурашко, поступово заглиблюючись у думки і забуваючи про співрозмовника. Стояв, приклавши руку до лоба, і, напружено думаючи, дивився просто перед собою в замулену канавку, наче ждав звідти появи чогось незвичайного. Потім, зненацька присівши, він вихопив з бокової кишені блокнот і став щось записувати собі до коліна — швидко, нервово...

З Іваном Тимофійовичем таке траплялося досить часто, і Валерик уже звик до цього. Спочатку хлопець думав, що його Мурашко натурою поет або музикант, якого й посеред роботи відвідує всесильне натхнення, раз у раз відриваючи садівника від буденних справ. Але згодом Валерик переконався, що клопоту Мурашкові завдає натхнення іншого роду. Не рими та мелодії вихряться над ним, а різні проекти, винаходи, вдосконалення. Невгамовний садівник без кінця ламав собі над ними голову. То йому раптом не сподобається садовий обприскувач, яким роками всі користувались,— і він уже проектує інший, то увагу його приверне звичайний вулик з виставленої за парком пасіки, і — чуєш —

Мурашко вже там навідає на пасічника, доводячи недосконалість старого вулика і потребу замінити його вуликом новим, вдосконаленим. Здається, не було в Асканії такої речі, якої не торкнулася б Мурашкова допитлива думка. Все йому хотілося поспробувати, перевірити, поліпшити.

З любов'ю дивився Валерик на свого наставника, що, присівши під деревом, нотував якісь нові думки, весь заповнений і немов освітлений ними. Обприскувач... вулик... а тепер що?

В добру хвилину звела доля Валерика з Мурашком.

Зараз хлопцеві було страшно навіть уявити себе поза оцим знайомством, поза своєю міцніючою дружбою з садівником. Не дуже густо на землі людей, які, подібно Мурашкові, взялися б завдавати собі клопоту з якимсь агрономчуком, що не має ні дипломів, ні протекцій, що вийшов у життя багатий лише вузликом книжечок та світлими мріями.

О, далася б йому взнаки Асканія, не відгризся б від неї своїми дрібними, як рисові зерна, зубами. Назнущалися б з нього прикажчики та пригінчі, топтали б на кожному кроці його крихку молоду гідність, його не по літах розвинене самолюбство.

Школою, другом і схованкою від злигоднів асканій-ської буденщини став для Валерика оцей ботанічний сад. За межами саду починалась Асканія — конторська, панська і коло-панська, в якій Валерик часом почував себе гірше, ніж на дикому каховському ярмарку.

Коли йому випадало за чимось збігати в контору, Валерик ішов туди, як на муки. Тільки зайдеш, конторські жевжики починають уже глумитись.

"Знаєш, як мужика сердять?" — вигукне котрийсь з канцеляристів і, підійшовши, почне під загальний регіт контори раз за разом насувати хлопцеві кашкета на самі очі. Надмірно вразливий, чутливий до

найменшої образи — що він міг протиставити грубощам панських посіпак, які тільки й шукали когось меншого, щоб потішитись, поглумитися з нього! Хлопець був проти них безправний, оголений, відкритий для всіх щиглів та запотиличників, що вважались в економії жартами і що ранили його в саму душу. Данько, той був якийсь чіпкіший у житті; виприснувши з-під запотиличника, він міг відповісти хоч тим, що скрутить кривдникові дулю або огріє його таким прізвиськом, що влипне одразу, мов тавро, а Валерик і цього не вмів, і всі кривди переживав у собі, не маючи змоги помститись. Його вважали просто сором'язливим, але рідко хто догадувався, яке недитяче загострене самолюбство криється під спалахами дитячої шаркої ніяковості.

В повній безпеці Валерик міг себе почувати лише на водокачці та за металевою огороєю саду, в оцих надійних зелених хащах подалі від тротуариків, по яких ходять під парасольками пани, подалі від чорних чеченців, що, спливаючи лоєм, ріжуться по закапелках з конторниками в очко. В парках, серед птахів та звірів, було куди легше для душі, ніж у нещадному гарячому круговороті панської Асканії, де все було наскрізь пройняте фальшю, продажністю, жорстоким самодурством одних і безсоромним поголовним холопством інших.

Іван Тимофійович вгадав його нахили, приставив до живого любимого діла. Жаданий світ науки і невтомних людських шукань з кожним днем тепер усе ширше розкривався перед Валериком. Де ще, як не тут, він міг би стільки нового почути про оті понтійські та сарматські вапняки, про шляхи води під землею? Де ще мав би він можливість годинами висиджувати над мікроскопом, уперто вивчаючи тканину листка чи коріння? Без участі Валерика тепер не відбувалось жодне поливання парку, він вів, за дорученням Мурашка, різні спостереження над поведінкою лісових птахів, стежив за ростом трав, він товкся в саду з ранку й до ночі, невсипущий, як та молода бджола, що розносить з квітки на квітку золотий, повний життя пилок...

Тут, разом з Мурашком, йому навіть найчорніша робота не була важкою!

— Ну, Валерику,— підемо далі,— каже Іван Тимофійович, підводячись і беручись за лопату.— Вже небагато залилось...

Крок за кроком посуваються вперед. Десь угорі над ними шумлять верховіття, б'ються, киплять на високих вітрах. Внизу — тиша і сутінь. З хляпанням падає чорне жабуриння обабіч канавки, глибшає русло...

За якісь півгодини добулись до узлісся. З відкритого степу вдарили назустріч гарячі струмені суховію, опалили обличчя обом.

Іван Тимофійович взяв хлопця за руку:

— Зверни увагу, друже... В глибині парку зараз тиша, в повітрі там чується волога, а тут все горить, бурує, пручається гіллям... Розгулявся таврійський сироко... Перші найжорстокіші його удари приймає на себе оцей зелений узлісний мур. Глянь, скільки видно, все узлісся з цього боку немов припалене полум'ям. Суховій смажить, засипає його курявою, скручує на ньому листву, але й сам тим часом видихається. Повітряні струмені, ковзнувши по кронах, летять геть угору або, розділившись на окремі цівки, заплутуються в гіллі і поступово гаснуть... Оце тобі ліс, Валерику, за роботою. Оце тобі... вода в степу.

Глянули в степ. Голий лежав, відкритий до самого крайнеба, відкритий — знали — і за крайнебом, на сонці. Суховій суховія над травою доганяє... Що зараз там робиться — по селах, по убогих селянських нивках? Задумався Валерик. Нахмурився Мурашко.

Горить безводна Таврія під подихом азіатського сироко...

— Ні! — підняв раптом лопату Мурашко, немов для удару.— Не може наш степ на верховодці жити! Йому велика вода потрібна...

Ночі були теплі, і Валерик спав тепер на веранді будиночка, в якому мешкала Мурашкова сім'я. Двері в квартиру були для хлопця завжди відчинені. Мурашкова дружина Лідія Олександрівна ставилась до нього так, як, певне, ставилась би до рідного сика. Ласкава й чемна, вона намагалась нічим не дати відчувати Валерикові його нерівноправності в домі. Інша річ, що сам Валерик далеко не завжди міг забути про це і сідав за гостинний мурашківський стіл, ніяковіючи кожного разу і мріючи лише про те, щоб пощастило йому коли-небудь віддячити цим людям добром за добро.

Іван Тимофійович дозволяв йому користуватися своєю бібліотекою, і вечори Валерик проводив у Мурашковім кабінетику за книжками. Іноді, правда, до Мурашків сходились після роботи гості з числа асканійської інтелігенції, але це було не часто — здебільшого Іван Тимофійович працював і вечорами.

Чудовими були ці вечірні години, осяяні людською мудрістю, захоплюючі, як далекі мандри!

...В домі тиша... Мурашко щось пише за столом, обклавшись циркулями та лінійками, суворий, кучерявий, як Джордано Бруно... В протилежнім кутку розкошує серед книжок Валерик. Уже він у складі експедиції Жилінського пройшов тисячі верст по степах Новоросії у пошуках води і зараз взявся за інше — студіює книгу професора Докучаєва "Наши степи прежде и теперь"... Прочитає сторінку-дві і задумається, злегка погойдуючись у кріслі, витаючи думкою десь над рідними степами, що постають перед ним із книги ніби вдруге відкриті...

Звісно, Геродот щось наплутав. За його свідченнями, в давнину ліси шуміли при самому гирлі Дніпра і навіть коло Перекопу.

Чи не дніпровські плавні прийняв він за справжні ліси? Але що степи були в давнину інакшими — в цьому нема сумніву. Пишна рослинність

буяла тут навкруги. Ще в часи Боплана в степах водились тури, благородні олені...

"Распашка степей, пастьба стад и овец изменили структуру почвы. Наше южное земледелие находится в надорванном, надломленном, ненормальном состоянии. Оно является биржевой игрой, азартность которой возрастает с каждым годом..."

Гнівом дихає книга професора. Як суворий лікар, дає він свої поради, визначає режим. Регулювати річки. Створювати водоймища. Насаджувати лісосмуги... Баклагов уже насаджує в Каховці шелюги на летючих пісках. Чому ж ніхто йому не допомагає? Чому насміхаються з нього в земстві?

Багато думок викликає у Валерика прочитане. Багато про що хотілось би йому запитати Івана Тимофійовича... Але той з головою поринув у свої, тільки йому відомі проекти, щось там підраховує, множить та перемножує...

"Никакая агрономия не поможет,— грізно попереджає професор,— если сами землевладельцы, неправильно понимая свои права и обязанности к земле, будут думать лишь о выгоде, вопреки требованиям науки и здравого смысла!" Але як же зробити, щоб вони перестали думати лише про свої вигоди? І чи взагалі можливе таке? І що думає про все це Мурашко?

— Іване Тимофійовичу,— підводить Валерик голову від книжки,— чи можна...

Голос його раптом осікся. Глянувши на Мурашка, хлопець був вражений до краю: ніколи ще він не бачив свого вчителя таким! Вільно відкинувшись у кріслі і немов відпочиваючи, Іван Тимофійович посміхався в простір — посміхався вусами, борідкою, всіма зморшками свого зблідлого, по-південному смаглявого обличчя. Очі його променились

блаженним щастям. "Що з ним?" — подумав мимохідь Валерик, заворожений незвичайним, натхненим виглядом Мурашка, який нагадував йому в цей момент відважного мандрівника, що після довгих блукань у пустелях, нарешті, відкрив усе, що прагнув відкрити, і, добувшись до рятівного оазису, звалився під зеленою пальмою, змучений, але безмежно щасливий.

— Ось і завершив ти, чоловіче, головну, найбільшу і найлюбимішу споруду свого життя,— урочисто-повільно заговорив Мурашко.— Два роки бився... Немало було промахів, немало поблукав навпомацки в пітьмі... Не раз впадав у зневіру, у відчай, і добре, що підводився, що знову брався за своє... Тепер усе лягло, як має бути, все повністю гармонує між собою... Піде — не може не піти! — Мурашко говорив, уже не помічаючи хлопця. Здавалось, він розмовляє з простором.

— Про що ви, Іване Тимофійовичу?

Мовби пробуджений цим запитанням, Мурашко здивовано глянув у Валериків куток:

— Ти ще тут? — І, звичним рухом добувши свою кишенькову "цибулину", деякий час уважно дивився на неї, прикусивши вуса.— Тобі пора, Валерику. Завтра рано вставати... Ходімо.

Вийшли на веранду.

Тепла ніч, напоєна степовими пахощами, пропливала над Асканією. З дрімучої гущавини парку просто до Мурашкової веранди потьохкували солов'ї. Хоча Іван Тимофійович був зараз у чудовому настрої, проте, залишаючись вірним своїй прихильності все навкруги поліпшувати, він незабаром виявив певну недосконалість навіть у трелях асканійських солов'їв.

— Чуєш? Зробить одне, два, найбільше три коліна, а далі вже затріщав, як сорока... Не вміють ще наші асканійські солов'ї співати справді по-солов'їному... І знаєш чому? Мало ще в наших парках півчих птиць з красивими голосами, а соловей має звичку класти на ноти те, що чує поблизу, довкола себе... Сорока застрекоче — він і сороку вкомпонує, такий маестро!

— Я до Асканії взагалі солов'я не чув,— зізнався Валерик.— У школі весна, було, зійде, і не то соловей — зозуля не кукне...

— У школі... А візьми ти Чаплинку, Строганівку, Громівку, всі наші села степові: що вони чують?.—

Мурашко постояв, помовчав, немов прислухаючись до всіх отих Чаплинок, Строганівок та Громівок.— Але скоро почують і вони... Перестане Асканія бути чудом, екзотичним оазисом серед оголених приси-ваських просторів... До самого Перекопу зашумлять, зазеленіють отакі, сповнені солов'ями, парки, сади, гаї... Оживе степ, Валерику, оживе,— упевнено закінчив Мурашко і загадково посміхнувся.

Ця посмішка, як і самий тон, яким заговорив сьогодні Іван Тимофійович про відродження краю, дещо спантеличили його юного колегу. "Зашумлять, зазеленіють, оживуть..." Говорить так, наче все це уже в його владі, в його руках!

Не знав ще Валерик, звідки черпає Мурашко свою певність. Не знав, що шеренги дрібних, вигострених цифр уже стоять в кабінеті, зведені й вишикувані садівником на захист його золотих мрій.

XXIV

— Ідея зрошення наших степів не нова. Не мені вона належить — належить вона самому народові,— говорив Мурашко наступного вечора своїм приятелям, що —зібрались у нього в кабінеті.— Прислухайтесь до

заробітчанських пісень, до переказів, дум та легенд народних... Весь таврійський епос пройнятий мрією про обводнення степів... Своє завдання я вбачаю в тому, щоб перевести цю мудру народну ідею на мову цифр, довести колосальну практичну доцільність її здійснення... Ви знаєте, скільки розмов зараз точиться довкола Дніпра, довкола проблеми дніпровських порогів. Новітніми проектами впорядкування порогів передбачено, по-перше, поліпшити судноплавство, по-друге, одержати гідроелектричну енергію. Але є ще третя невідкладна потреба краю — зрошення. Попередні проекти цю справу обходили, я ж хочу в міру своїх сил торкнутися саме її. Звичайно, я не почуваю себе настільки компетентним в іригації, щоб братися за розробку проекту в усіх технічних подробицях. Це вже справа інженерів. Але досвід степового лісовода, сумління громадянина підказують мені: бий на сполох, гукай, вимагай!.. Моя мета — підняти всіх на ноги, привернути увагу найширших кіл громадськості до проблеми зрошення. Ми живемо зараз на голоднім пайку дніпрової водиг що йде до нас від Каховки попід степом у вапняках понтійського ярусу. Я пропоную вивести цю воду на поверхню степу. Відомо, що вся безводна частина Таврії лежить значно нижче горизонту дніпровських вод, підпертих порогами. Отже, звівши відповідні споруди, води Дніпра можна спрямувати в степ самопливом. Було б злочином не скористатись цією перевагою, яку нам дає сама природа. Влаштування зрошувальної системи не тільки не йде врозріз з інтересами судноплавства і використанням енергії порогів, що вже пропонують інженери, а, навпаки, всі ці три головні проблеми краю гармонійно поєднуються між собою. Мене цікавить передусім зрошувальний канал. Я в своїх пропозиціях доводжу, що він нам дасть. Канал буде командувати майже мільйоном десятин родючих земель. І це поруч із зеленими багатствами козацького Великого Лугу, поруч з розкішними плавневими лісами, які нам ще краще треба оберігати. Ви уявіть собі прилеглий до них, наново створений ще мільйон десятин квітучої землі! Зрошення і тільки зрошення може врятувати наш край від безконечних посух та чорних бур, від катастрофічних для селянства недородів. А для держави зрошення Таврії буде рівнозначним тому, що вона придбає другий Крим або Ломбардію...

Валерик, прищухнувши між дорослими, слухав Мурашка з якимось моторошним захопленням, з внутрішнім благоговінням і острахом. Дніпрова вода потече в степ! Таке справді зустрічалося досі тільки в думках та мріях народних... А він, оцей дивакуватий, незбагнений Мурашко, стоїть біля стола, розіклавши свої численні записи, схеми та діаграми, і говорить про майбутній таврійський канал як про щось уже реально здійснимо.

Гості, повсідавшись хто де, слухали Івана Тимофійовича з напруженою, майже похмурою увагою, зрідка обмінюючись поміж себе притаєними замисленими поглядами.

Сьогодні в Мурашка зібрався, можна сказати, цвіт асканійської інтелігенції, люди, яких водяний механік Привалов, будучи в доброму настрої, називав мозком Асканії, "строковиками не простими, а дрюкованими". Серед присутніх зараз у кабінеті були той-таки Привалов, завідувач зоопарку Євдоким Клименко, якого жартома величали "Ноем асканійського ковчега" і який лише напередодні повернувся з Джунгарії, куди їздив добувати для свого ковчега коней Пржевальського, родичів диких тарпанів, які донедавна водилися ще і в Таврійських степах. Був тут також бонітьор Михайло Фе дірко, відомий на весь Південь фахівець своєї справи, перший з бонітьорів не німців, якого запросили до себе на службу Фальцфейни. В кутку біля Валерика сидів, розпускаючи запах карболки, ветлікар Кундзюба — сусіда Мурашків, що займав друге крило цього будиночка, з самого початку розрахованого на дві сім'ї. Дружина Кундзюби — яку звати було чудно: Олімпіада Павлівна — теж прийшла, але вона зосталася на веранді в товаристві Лідії Олександрівни. Крізь відхилені двері звідти раз у раз долинав до кабінету дзвінкий Світланин голос та приглушений бренькіт гітари. Грав Яшка-негр, що бував у Мурашків досить часто і вважався тут як свій. Його, самотньо закинутого на чужину, видно, тягло сюди, в цей ласкавий, гостинний і затишний дім. Мови Яшка ще як слід не опанував і брати участь у загальній бесіді йому було важко, зате він чудово умів грати на гітарі негритянських пісень, тішачи ними Світлану, що готова була слухати їх без кінця.

Валерик з самого початку примкнув до чоловічого товариства. Те, що викладав сьогодні Мурашко перед своїми друзями, війнуло на хлопця незвичайною освіжаючою силою, прогуркотіло, як перший над степом весняний грім, що і п'янить, і чарує, і насторожує... Як справжній владар природи, стояв зараз садівник у світлі настільної лампи серед своїх святкових схем, акуратно виведених на чудовому папері, де Валерик ледве впізнавав уже свою Таврію, оновлену, з непомірно збільшеним Дніпром і такими ж великими Каховкою та Чаплинкою...

— Дивіться сюди,— показував хазяїн гостям свої володіння.— Можна було б підперти воду отут, біля останнього нижнього порога, повівши канал мимо Олександрівська і далі по долині річки Куркулак... Це — далеко. Я — за інший варіант: підпруду ставимо трохи нижче, ось тут, і звідти ж беремо голову каналу. Цей варіант дає можливість вивести воду в степ найкоротшим шляхом...

— Іване Тимофійовичу,— оглянувши ескізи, звернувся до Мурашка бонітьор, огрядний, суворий на вигляд чоловік років сорока.— Те, що ви пропонуєте,— чудово. Це величніше, ніж канал Ібрагімія в Єгипті. Але скажіть, будь ласка... хто за це візьметься?

Ніякова мовчанка запанувала в кімнаті. З тріском смалив біля вікна цигарку Привалов. В задумі перебирав свою Ноєву бороду Клименко. Потупився в підлогу Кундзюба.

— Запитання ваше слухне, Михаїле Григоровичу,— промовив після паузи Мурашко.— Знаю, лежать по наших міністерствах та департаментах цілі кладовища різних проектів... Але я ночами не спав зовсім не для того,— підвищив раптом голос Мурашко,— щоб ті кладовища побільшали ще на один хрест! Терни, якими буде встелена моя дорога, я передбачив і тому висуваю найпробійнішу силу в наш час — вигоду. Колосальну, скажену вигоду, яку принесе з собою канал. Мене особисто цікавить більше ліс, що піде в степу до самої Строганівки та Кінбурна, а їх я зацікавлю чистоганом... Будівництво магістрального каналу візьме, мусить взяти на себе казна.

— Казна не візьме,— глухо прогук у бороду Клименко.

— Чому ні? Казна будує магістральний, а землевласники добудовують уже зрошувальну сітку. За воду, одержану з каналу, вони платять казні і, в свою чергу, можуть перепродувати її орендаторам... за значно вищу ціну.

— Всім вигідно, ніхто не зобиджений,— спокійно посміхнувся "Ной асканійського ковчега".— Розставив, як сильця... Але навряд, щоб пустили землевласники казну порядкувати на своїх землях...

— Не пустять? Хай! Я це теж передбачив...

— Чекай, Тимофійовичу,— рушив від вікна Привалов.— Ти кажеш — підпруду...

— Ти не згоден?

— Це я тільки вітаю: давай, першим іду греблю гатити, хоча голими руками тут, мабуть, небагато нагатиш... Але зараз мене навіть не це турбує... Скажи мені, Тимофійовичу, скільки буде затоплено в верхньому плесі колоній, економій, монастирських угідь?

— Сто п'ятдесят тисяч десятин!

Механік мовчки посміхнувся, пускаючи дим кільцями вгору.

— А хазяї,— кивнув Клименко, всівшись по-дядь-ківському біля порога, зарослий до вух, загорілий на джунгарському сонці.— Чи пристануть на од хазяї? А якщо й пристануть, то який викуп загнуть? Ти подумав про це, чоловіче добрий?

— За три роки канал усе перекриє.

— Сто п'ятдесят тисяч,— тихо присвиснув бонітьор, походжаючи по кабінету.— Іване Тимофійовичу, це ж потоп!

— Не забудьте, панове, що на випадок потопу у нас є свій Ной,— пожартував Кундзюба, кивнувши на Кли-менка.

Розмова дедалі жвавішала. Те, що пропонував Мурашко, всім наболіло, кожного, видно, діймало до живого. Валерик не брав участі в розмові, але в душі він уже весь був на боці Мурашка і кожне зауваження присутніх переживав з таким гарячим, трепетним хвилюванням, немов ішлося про його власну ідею. Йому здавалося, що саме тут, в колі Мурашкових друзів, мусить вирішитись доля майбутнього каналу. Правда, вони теж загалом не проти каналу, їх більше непокоїть — хто візьметься, хто дасть кошти на це величезне будівництво? Ах, чому Валерик сам не мільйонер! Не треба було б тоді ламати тут голови — згодиться чи не згодиться казна, сам би викупив оті сто п'ятдесят тисяч монастирських та поміщицьких земель.

— Якщо не візьметься казна,— говорив уже Іван Тимофійович майже весело,;— розворушу, —струсону наших ледачих степових крезів. Я не ідеаліст, я знаю їм ціну, але їх я битиму їхньою ж зброєю, від мене вони не відкрутяться, ні! Вигоди каналу настільки очевидні, що треба бути ідіотом, щоб не вхопитись за нього обома руками. І вони хапатимуться, я таки роздратую їхні апетити! Ось тут я наводжу дані статистики про ціни на землю в Туркестані, в Криму. Ціна зрошеної десятини проти незрошеної підіймається двадцятикратно! Чистий прибуток від зрошувальної системи становитиме п'ятнадцять-двадцять процентів на затрачений капітал... Невже ви гадаєте, що до таких речей землевласники залишаться глухими? Я піду від маєтку до маєтку, від мільйонера до мільйонера, я шмагатиму їх своїми залізними цифрами, я заставлю їх, зрештою, розкрити свої гамани!

— Акціонерне товариство? — примружив око Кун-дзюба.— В такому разі я перший записуюсь на акції!

— Нечувані, неймовірні потечуть до них прибутки, хай! — не звертаючи уваги на жарт, збуджено гримів Мурашко.— Але в той же час хоч краплі цього золотого дощу перепадуть, знаю, і чаплинським та строга-нівським бідакам...

Кривдно було слухати Валерикові, що Мурашкова велика вода проллється золотим дощем насамперед на довколишніх степових магнатів. Стільки зусиль — і на кого? На таких, як Софія Фальцфейн? Було взагалі безглуздо, що вища влада в Асканії належить отій розпусній, ні на що не здатній бабі, піднесеній кимось над тисячами людей, які все своє життя працюють на неї одну, віддаючи їй силу своїх рук, нерви, розум. Не потрібна вона в Асканії — в цьому сьогодні Валерик переконався остаточно. Що змінилося б тут, якби не стало раптом у маєтку Софії? Мозок Асканії — ось він, тут. Хіба знає Софія, як добувається в маєтку вода, хіба має вона — уявлення про складну систему зрошення парків? Тішиться леопардом Чарлі, милується кіньми Пржевальського, а добувати їх їздить Клименко. Всі асканійські тварини знають свого Ноя, лізуть до нього з вольєр, труться об нього мордами, бо він їх вигодував з власних рук... Днями стоїть у своїй бонітьорській ямі оцей Федірко, якого чабани вважають чаклуном, бо пробували по тричі пропускати перед ним одну й ту ж вівцю і він безпомилково вгадує її серед тисяч інших овець, що пробігають перед очима. А власниця отар? Чи зуміла б вона відрізнити хоч мериноса від цигейки? В ботанічний сад Софія заходить лише, щоб розігнати меланхолію та нанюхатись бузку, а чи відомо їй, приміром, що листя того бузку не їсть жодне з копитних і саме тому Іван Тимофійович сміливо висаджує бузки вдовж шляхів, попід вольєрами і навіть у загонах.

Ні, не на Фальцфейнах тримається Асканія. Волею Мурашків та Привалових, Федіроків та Клименків, волею тисяч строкарів цвіте вона на подив цілому світові. Задумана як панська примха, вона перестає бути лише примхою, пустою панською забавкою. І дивовижні асканійські тварини, що вільно пасуться в при-сиваськім степу, і чудесні субтропічні птахи, що мудрими зусиллями науки починають тут приживатись, і могутній степовий ліс, що, наперекір усім вітрам, вигнався і розрісся

зеленою грядкою серед голого Присивашся,— все це починало вже мовби переростати своїх ледачих власників, переставало їх слухатись, скоряючись лише тим, хто жене воду, плекає парки, виводить елітні породи...

Не раз Валерикові доводилось чути, що кажуть про "мачуху Софію" та про інших "ледачих степових крезів" Мурашко і його друзі. В їхніх мовби мимохідь кинутих словах чулися і зверхність, і презирство, і водночас гнітючий сором, що якась нікчема поганить їхню Асканію, тримає в підлеглих їх самих, обдарованих "людей, що роками вкладають в асканійські багатства свою душу, свій розум і енергію... І ось тепер все знову сходиться клином на степових мільйонерах... Найкраще Мурашкове творіння, зовсім не для них задумане, мусить, зрештою, перейти через їхній суд...

— По-моєму, Іване Тимофійовичу, є одна істотна суперечність в усьому задумі,— заговорив Привалов, усівшись за столом на Мурашковім місці й уважно розглядаючи, папери.— Ти намагаєшся повести канал якнайближче до селянських земель, а хочеш, щоб фінансували його мільйонери-поміщики. Це дуже серйозна суперечність. Якщо вже ти спрямовуєш канал у той бік, то чи не логічно буде, щоб і перший голос у цій справі належав саме їм, безводним селянам? Я гадаю, що армія майбутніх землекопів тебе зрозуміла б краще, ніж наші потворно розбухлі степові крезі...

Задумався Мурашко, помітно спохмурнів.

— Суцця правда криється, друже, в твоїх словах,— нарешті промовив він.— Але, на жаль, безводники наші не мають ще ні голосу, ані мільйонів... Тому єдиний вихід — ставити ставку не на тих, для кого задумав, а на тих, в кого товсті гамани.

— То ви добре сказали, Іване Тимофійовичу: шмагати їх залізними цифрами,— зупинився навпроти Мурашка бонітьор.— Можливо, з цього

якраз варто й почати? Доки там казна розкачається, а серед них може знятись такий ажіотаж, що ну!

— У середу Софіїн день народження,— повідомив Клименко від порога новину, яку, до речі, присутні вже знали,— ріжуть антилопу Сіверянку, передбачається великий з'їзд...

— Ай справді,— підхопив Кундзюба,— чому б тобі, Тимофійовичу, не скористатись цією нагодою? З чим чорт не жартує? Ждуть нібито губернаторшу, буде пані Іваненко, княгиня Мордвинова, будуть дамиці усіх найгамановитіших наших землевласників... їй-богу, вдар чолом! Досить, знаєш, зацікавити жінок, а чоловіків вони вже на повідку поведуть...

Ідея сподобалась присутнім (за винятком Привалова, який зустрів її скептичною усмішкою). Іван Тимофійович, видно, вагався.

В цей час на порозі кабінету несподівано з'явилася Лідія Олександрівна, повнолиця, ще досить моложава на вигляд блондинка. На устах усмішка, а очі — тривожні, насторожено-зіркі. Весь вечір вона була в напрузі, тільки й ждала, здається, поклику бойової труби, щоб, підібравши свою довгу сукню, метнутись на поле бою... Була Лідія Олександрівна з тих щасливих дружин, що вміють з півслова схоплювати думки чоловіка, проймаючись ними, як своїми, й відстоювати потім їх уже до кінця з ніжно-сталевою твердістю, не розчаровуючись у них, не відступаючи навіть там, де часом позадує сам чоловік. Жартуючи з приятелькою, слухаючи одним вухом побринькування гітари, вона другим весь вечір цілилася в кабінет, де то влягалася, то знов закипала шумна розмова чоловіків і де, як їй здавалось, зараз вирішується головне. Сама Лідія Олександрівна вже знала задум у всіх подробицях, вона не мала сумніву, що її невгамовний Іван Тимофійович затіяв велику справу, і коли він завагався — бити чолом чи не бити,— Лідія Олександрівна вже була тут, щоб сказати своє слово.

— Ну чого ти задумався, любий? — Схилилась вона над Іваном Тимофійовичем, як добрий дух.— Слухай, що тобі люди радять... Я, на твоєму місці, не пропустила б такої нагоди.

Іван Тимофійович посміхнувся. Зітхнув.

— Чолом, кажете? Битиму, хоч, може, й розіб'юсь... Всім одразу мов полегшало після цього, і вже з веселим гомоном вони пішли гуртом на веранду слухати Ящині негритянські пісні.

Їде опівдні Софія степом, безлюдним, абсолютно заповідним. Абсолютно заповідний — це той, що споконвіку його не торкався плуг, що ніколи його не косять, ніхто по ньому не їздить, окрім самої Софії. До самої осені стоїть тут висока трава. Сюди переселяються птахи, зігнані з сінокісних угідь.

Горбоносі сайгаки пасуться в цьому степу...

Красені олені щороку скидають в цих травах свої гіллясті панти...

Первісна тиша панує тут. Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі, ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскаче по обрію, ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві,— ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою.

Дзвенять цикади.

Гаряче пахнуть насичені сонцем трави.

Похитується в кабріолеті Софія, сидить, склавши руки на животі, як кам'яна скіфська баба.

їде з богомілья, перебирає згадки, мов чотки...

Мчала колись оцим степом, сама правила кіньми. Пругкий вітер бив у лице, бахчисарайські приятельки радісно скрикували за спиною. Сонце лягало в ковили-калдани, оранжева мла клубочилась над гривами коней... Розважалися таврійські леді, на чабанську кашу поспішали, на ту, що — із степом, з димком!

Був у Софії тоді роман з молодим атагасом... Ах, забула, як його звати! Покірний такий, симпатичний, як приручений ведмідь... Цікаво, чи він її любив?

Приїдуть, він уже, було, стоїть без шапки, чекає наказу.

— Ану, атагас, берись кашоварити! Ось тобі приправи...

Підліткові-гарбичеві Софія теж знайде роботу:

— Танцюй, чабан!.. Вдар лихом об землю! Червоніючи, потопчеться перед нею хлопчина у своїх, постолах, кине йому Софія семигривеник...

— Іди тепер до отари... Там будь.

І йшов. Добрі тоді були чабанчуки, слухняні!

Залишаються леді біля вогнища з молодим атагасом та його підпасичами. На траві уже скатерті, коньяки, шампанське. Пікнік! Наливають чабанам коньяку, як води, п'ють і самі без манірності, відчайдушно, шалено... Повпивавшись, приятельки з реготом накидаються на підпасичів, починають з ними жартувати, а Софія свого за руку і — в степ!.. Чому він завжди так неохоче йшов за нею, чому такими вимушеними були його ласки? Невже він навіть і в ті вечори почував себе її підневільним.

Неповним, якимось ущербним було те кохання... Чи, може, то й взагалі було не воно?

Хмільним фейерверком розсипалась над степом її молодість, нічим і згадати до пуття... Важким осадом лежать на душі і ті пікніки, і ті куплені обійми... Не думала, що так швидко все промайне, що зів'ялою, спустошеною матроною їхатиме цим самим степом з нудного богомілья назустріч своєму ще нуднішому, старечому дню народження...

Байдуже червоніє навпроти гладка, сердита куче-рова потилиця... Пливають, пропливають заповідні володіння.

А степ не старіє! Повносилий, як і тоді, розімлів травами, хлюпає пряним споконвічним скіфським духом... Ген-ген, попереду, в грандіозній світлій півкулі неба і степу — людина... Чи двоїться у мареві, чи справді їх там двоє? Повільно йдуть у травах, обнявшись, горнуться одне до одного...

Він і вона!

— Хто там бродить?— незадоволено питає Софія сердиту кучерову потилицю.

— Звідки ж мені знати, пані... Ось наздоженем — побачимо.

Пішли й пішли... На плечах у неї, мов шматок полум'я, червона косинка жевріється на сонці. Що за пристрасть у тих строковичок до червоних косинок? Не терпить їх Софія...

Але де ж це вони зникли? Уже тільки прозорі, мов кришталь, маревні потоки тремтять там, де вони йшли.

— Куди ж вони поділися, кучере?

— Та куди ж... Сіли в траві десь, як стрепети, та й сидять.

Незабаром сама побачила їх... Не сиділи — напів-лежали в траві у вільних, щасливих позах, торкаючись плечем до плеча. Немов росли з трави, рівняючись із шовковими ковилами, із степовими квітами, що оточували їх. Вона — зовсім молоденька, гострогруда, у вишневих рум'янцях, він — білявий, як лев, у матроській ковбойці... Посміхаючись, обоє спокійно дивляться на доріжку, бачать свою бариню, що наближається в кабріолеті, але вставати й не думають! Не встали, коли й порівнялася з ними. Ще ближче схилилися одне до одного, перемовляються, сміються, розглядаючи розкішний оленячий ріг, що лежить між ними. Знайшли, видно, підібрали, бродячи тут, у степу.

Хотіла зупинитись Софія, нагримати — чого толочать її заповідник, чого піднімають загублене оленями гілля... Ні, краще стриматись. Таких не проймеш, від таких можеш усе почути... Дивляться, як із власних своїх володінь, мовби отак і вигнались погруддями з її заповідної землі, зливаючись з ковилами та квітами, не підвладні ніяким законам, окрім законів природи...

Мовчки проїхала Софія. Потім, не втерпівши, ще раз озирнулася... Безсоромні! Вона уже в нього в обіймах, серед білого дня цілуються! Загоріла, золота дівоча рука з безсоромною сміливістю обвиває юнакову шию. Що їм бариня? З-за плеча свого милого дівчина дивилася одним оком просто на Софію, і те око сміялось!

— Гони! — гукнула бариня кучерові.— Доки ми будемо трястися?

Свиснуло в повітрі, заклекотів кабріолет...

— Кучере, тобі невідомо... хто вона? — запитала згодом Софія.

— Її не знаю...

— А той... що в рябій ковбойці?

— То не ковбойка, пані, то зветься тільняшка...

— Я тебе не про це питаю... Де він працює?

— Машиністом на Кураєвому.

На Кураєвому, в Гаркуші... Так і догадувалась. Понабирав у Каховці полтавських красунь та й приборкати їх тепер не вміє! Казала ж — все літо романи крутитимуть по таборах... Треба буде сказати, щоб хоч штраф наклав на них за оленячий ріг.

Наближалась Асканія. Вже була не сизо-голубою, як здалеку,— зводилась в небо яскраво-зелена, облита сонцем, немов крута з каменю малахіту гора посеред рівного степу. На самій верховині — цегляна башта на десять тисяч відер води, а нижче — розлогі дуби, ясени, буки, десятки різних порід дерев, із стовпища яких сама природа вибудувала химерні, строкаті від сонця хребти, сяючі в зеленім блиску скелі, урвища, провалля, переповнені тінями...

До самого маєтку, до знайомих зелених скель та урвищ переслідувало Софію оте налите щастям дівоче око, що безтурботно сміялось із ковилів... Мимохіть ще раз оглянулася звідси в той бік... Де вони? Немов розтанули, злилися з неосяжним простором...

Скрізь над заповідним степом було вже тільки небо, по-південному світле, та струмувало з краю в край понад ковилою невтомне, кришталево чисте, міражне море...

XXVI

В середу зранку почали з'їжджатися до Софії гості. То з одного краю, то з іншого мчали степом на Асканію екіпажі, залишаючи за собою довгі

шлейфи пилюки. Панське подвір'я було заздалегідь очищене гайдуками-чеченцями від стороннього люду, і тепер тільки швейцари та лакеї вільно походили там, почували себе сьогодні теж іменинниками.

Наввипередки кидалися відчиняти дверцята карет, з яких випурхували легкі ефірні дами, схожі на метелйків-перламутровок, яких о цій порі так багато в цілинному асканійському степу. Всі, окрім сиваської поміщиці пані Луїзи, прибували без чоловіків, знаючи, що останнім часом Софія полюбляє більше жіноче, безпарне товариство.

У мурашківському домі всі були на ногах. Лідія Олександрівна з уважністю полководця стежила за ситуацією. Світлана, мов той Меркурій, раз за разом підлітала до неї із свіжими гарячими донесеннями:

— Карета з Британів!

— Фаетон з Преображенки!

— Автомобіль з Криму!..

Іван Тимофійович, оббігши з досвітку сад і давши необхідні вказівки своїм помічникам, тепер забрався в кабінет і нудився там, як звір у клітці, час від часу поглядаючи в вікно та дудлячи склянку за склянкою воду з графина.

До початку бенкету, як завжди, Софія Карлівна показувала гостям красоти своєї резиденції. Щоразу свій показ вона починала з англійської конюшні, якою дуже пишалася. Стегнасті жокеї з самого ранку, повиводивши зі стаєнь породистих жеребців, нещадно ганяли їх на корді на втіху прибуваючим гостям.

— То Ганнібал,— пояснювала господиня приїжджим приятелькам,— то Мавр, а це Ковбой... Жокей, не смикайте, будь ласка, мого Ковбоя, йому ж боляче!..

— Ах, які красені! — ахкали приїжджі цінительки.— Які гіганти!.. Та тут у вас, Софі, в самих жеребцях ціле багатство!..

— І прошу звернути увагу,— посміхнулась Софія Карлівна,— все це — чистокровні англійці...

Після жеребців гості оглядали зоосад. Відстороняючи робочих та зоотехніків, Софія Карлівна і тут сама давала пояснення, хоча це їй виходило в неї з гріхом пополам. Страуси у неї неслися чортзна-коли, а муфлони любили зовсім не той корм, який вони справді любили.

Деко́трі з дам зволили пробувати антилоп'ячого молока і навіть просили страусових пір'їв для своїх капелюшків.

— Наш зоосад — це не просто екзотика, ні,— напускаючи на себе міну вченої, пояснювала хазяйка молоденькій дамі, яка, видно, була тут уперше.— Це щось на зразок паризького Jardin d'Acclimatation... В Англії ми маємо щирого друга в особі герцога Бед-фордського, який давно цікавиться нашим Півднем і високо оцінює нашу скромну роботу... Ми одомашнюємо страусів, приручаємо диких антилоп... Бачите, як вони мирно собі пасуться он у степу, немов у рідній Африці...

— І ніхто їх не пасе? — з подивом запитувала молоденька й цікава дама, яку вражали тут не тільки страуси та козероги, а навіть звичайнісінькі телята.— Дивно, як же вони не розбіжаться?

— За ними доглядають,— посміхнулась Софія Карлівна з наївності приятельки.— Для цього існують у нас спеціальні люди, що досконало знають свій фах...

— Ви їх теж виписуєте з Африки?

— Людей? Що ви, Жаннет!.. Набираємо з простісіньких мужиків, і вони вже самі потім навчаються... Непривітні типи і з запахом, але бачили б ви,

як їх люблять тварини! Це просто зворушливо!.. І для кожної тварини у них є свої імена: то Ласочка, то Зорька, то Васька...

Євдоким Клименко, якого сама посада завідувача зоопарку змушувала бути тут, стоячи осторонь, слухав Софіїне базікання з ледве прихованим презирством. Хай базікає пані, він вважає за краще триматися в тіні, десь біля перегородки, крізь яку тягнуться до нього довірливі, милі писки тварин, вимагаючи від свого бородатого Ноя ласки... Про кожного з жителів зоопарку Клименко міг би розповідати годинами. Його розумінню, як нікому з присутніх, був відкритий внутрішній світ цих різнорідних диких дітей природи. З виразу очей оленя чи птаха Клименко вже міг би сказати, як себе зараз почуває той чи інший його вихованець, який у нього настрій, що йому болить...

Босим парубійком приплив колись Євдоким Клименко з Київщини в Каховку і, найнявшись в Асканію, осів тут назавжди. Він перший обвішав Асканію своїми дотепними шпаківнями з ропавок. Щоб збільшити число вільних пернатих, весною ловив сильцями перелітних птиць і, підрізавши їм кілька махових, знову пускав на волю, змушуючи їх в такий спосіб zostаватись в асканійських тоді ще молодих парках на гніздування. Старший Фальцфейн незабаром помітив незвичайну любов юнака до природи, його допитливий розум, яскраво обдаровану індивідуальність. Все це теж можна було експлуатувати! Гострі спостереження, цінні думки й догадки, мимохідь кинуті Клименком, Фальцфейн підхоплював на льоту і потім видавав уже за свої. Ночами після роботи Клименко висиджував над книгами, самотужки опанував латинь, яка йому була необхідна для серйозних занять зоологією. З Біловезької Пущі завіз він сюди зубрів, з долин Міссісіпі, з-під ножа американських браконьєрів, вихопив останніх на землі бізонів і, схрестивши їх в Асканії, одержав дивовижних гібридів-гігантів — зубробізонів, маючи на меті подарувати людині новий, наймогутніший вид робочої домашньої худоби... А скільки було йому клопоту з фазанами, скільки безсонних ночей провів він біля інкубатора, доки вивів штучним способом перших страусят ему... Все зібрав, все виплекав, і все це тепер лише йому руки... Жваво хвалиться Софія перед гостями, не соромиться брехати навіть і в присутності

Клименка... Що він для неї? — "непривітний тип, мужик із запахом", та й тільки...

Наприкінці оглядин гості завернули в ботанічний сад. Валерик вважав за краще не попадатись під їхні моноклі. Тільки пани показувались на якій-небудь алеї чи стежці, хлопець одразу шурхав, мов звірок, у кущі, в гущавінь, світлячи звідти на панську процесію вуглинками своїх темних очей.

— Треба знати,— говорила Софія Карлівна своїм гостям,— чого коштує випестувати в степу кожний кущик, кожне деревце, щоб по-справжньому цінувати оцю благодатну тінь, свіжість, зелень... Спочатку, поки не викопали абіссінський колодязь, мусили вітряками качати воду, поливаючи, плекаючи тут кожне деревце.

"Ти його плекала, ти його прливала!" — причаївшись у кущах, думав Валерик з ненавистю.

Із саду гості попрямували нарешті до панських хоромів.

В домі Мурашків було дано сигнал.

— Зараз вони в чеканні бенкету зберуться у вітальні,— говорила Лідія Олександрівна чоловікові.— Іди, любий!.. Не сумнівайся: тебе знають, тебе пропустять!

Сунувши чоловікові скручені трубкою проекти, вона поцілувала його в щоку:

— Щастя тобі!

Справді, як і передбачалося добрим генієм Лідії Олександрівни, гості, чекаючи, доки їх запросять до столу, зібралися передихнути в просторій, прохолодній панській вітальні, густо обвішаній старовинними

потемнілими картинами, які, здавалось, ще більше посилювали у вітальні приємну тінь і холодок.

Якась літня дама з голою ластуватою шиєю уже побринькувала на роялі, інші, поприсідавши в м'яких голубих кріслах, обмахувались віялами, бесідували про се, про те. Серед гостей була губернаторша, довга й кощава жінка, із своєю уже заміжньою дочкою Жаннет, що весь час курила тоненькі цигарочки; була тут також весела і вертлява красуня Мері, дружина багатого кримського мурзи; була й солідна, схожа на будду, мадам Іваненко, біля якої дами увивалися ще більше, ніж біля самої хазяйки, бо з усіх присутніх мадам Іваненко була найбагатшою: мала понад сто тисяч десятин. Були ще дві не в міру набілені поміщиці з Чорної Долини та задьориста Софіїна приятелька із Сиваського —* фрау Луїза із своїм задиш-куватим чоловіком-німцем, що приволікся сюди без запросин, бо з деякого часу закаявся відпускати в Асканію фрау Луїзу саму. В числі гостей була й ігуменша, і навіть мадам Шило, яка трималася перед блискучими магнатками настільки скромно та поштиво, що вони спершу були прийняли її за прислугу.

Нагулявши під час оглядин маєтку добрий апетит, гості тепер все частіше поглядали на двері, що вели до їдальні. Хвостаті, як ворони, лакеї у фраках метушилися там побіля столів, подзенькуючи посудом. Хазяйка нікого з них не підганяла, навіть не поглядала в той бік, знаючи, що механізм працює чітко і в призначений час все буде готово.

Софія саме розважала бесідою мадам Іваненко та губернаторшу, коли зайшов Густав Августович і доповів, що до пані хазяйки проситься на прийом старший садівник Мурашко.

— Що йому треба? — лагідно запитала Софія Карлівна.— Він, очевидно, прийшов мене поздоровити?

— Ні, він каже, що в якійсь серйозній і невідкладній справі!..

— Найшов час для справ! Скажіть йому, що в мене гості, що я зараз не можу... Хай прийде... завтра. Ні, краще — післязавтра.

Густав Августович, вклонившись, вийшов у передпокій, проте незабаром з'явився знов:

— Прошу пробачення, Frau Wirtin, але він наполягає. Він каже, що прийшов з якимось проектом, який буде цікавим і для гостей.

— Може, він п'яний? — запитала хазяйка.

— Ні, він абсолютно тверезий і тримається пристойно... І взагалі, як вам відомо, це вельми порядний, вельми освічений і цінний для нас чоловік...

— Ви знаєте, Софі,— сказала губернаторша,— серед них, серед отих, що люблять займатися всякими прожеками, іноді зустрічаються дуже втішні типи...

— Він молодий? — простодушно запитала кримська Мері, і це одразу всіх розвеселило.

— Не спішіть захоплюватись, Мері,— промовила Софія Карлівна під загальний сміх,— менше зазнаєте розчарувань... Він чудовий спеціаліст, але нудний співбесідник і ніякий кавалер... Покличте його,— сказала вона, зітхнувши.

Поморщилась кримська Мері побачивши, як заходить до залу ще не старий, але вже помітно зсутулений чоловік з різночинською шевелюрою, з якимись паперами в руці, в простому, майже мужицькому костюмі. Було, правда, в тонкій смаглявості його блілого обличчя, відтіненого борідкою, щось інтелігентне і навіть шляхетне, а в твердому темному погляді зблискувало і зовсім уже щось незвичайне, гаряче, майже маніакальне,— але все це навряд чи могло тут кого-небудь притягти,

воно ще більше відлякувало. З людьми такого роду кокетувати небезпечно!

— Я вас слухаю, пане інженер,— стримано сказала Софія Карлівна, коли Мурашко зупинився перед нею. Їй добре було відомо, що за освітою Мурашко лісовод, але вона чомусь вирішила величати його зараз паном інженером.

— Даруйте мені, Софіє Карлівно, що в такий день турбую вас і ваших гостей,— заговорив Мурашко з несподіваною для присутніх чемністю.— Тільки справа виняткової ваги спричинилась до мого, може, не зовсім доречного візиту. Йдеться про подальшу долю Таврії, про її майбутнє...

Стисло виклавши суть проекту, заохочений загальною увагою гостей, Мурашко тут же став розгортати до коліна свої папери.

— Чекайте, пане інженер,— випредила його Софія.— Чи не гадаєте ви, що ми зібралися тут лише для того, щоб нудитися вашими паперами? Невже для моїх гостей не знайдеться в Асканії нічого цікавішого, окрім якихось прожектів?..

Мурашко застиг, приголомшений. Прожекти!.. Цього, та ще в такій формі, він все-таки не чекав. Стояв, задихнувшись, і напіврозкручені папери в його обвислій руці вже знов скручувались самі собою, мов живе листя, нагло вражене суховієм. . — Досить того, що ви сказали,— вела далі Софія Карлівна.— Степ, мій заповідний цілинний степ, оця фамільна гордість нашого роду, для вас, бачу, нічого не значить? Дякую. Добрий же подарунок піднесли ви мені в день народження... Ви уявляєте собі,— обернувшись раптом до губернаторші,— що він пропонує? Через наші квітучі, духмяні, ніколи не торкані плугом українські прерії провести якусь злов©н-ну канаву! Жах!

Жіноцтво заґелґотіло:

— Панама!

— Дніпро — в степ повернути!

— Це навіть дотепно!

— Не так дотепно, як зухвало...

Крізь лемент Мурашко спробував був пояснити господині, що канал — не канава, але Софія Карлівна нічого й слухати більше не хотіла:

— Якби мої предки почули щось подібне, вони в домовинах би поперевертались! Понівечити все, перерити, розкопати! То, може, заодно ви запропонуєте і мою Асканію знести з лиця землі?

— Заспокойтесь, мила Софі,— заговорила губернаторша.— Навіщо так піддаватись емоціям? Мене, правду кажучи, все це навіть заінтригувало... Ми знаємо, що в Єгипті такі канали цілком виправдали себе. Скільки, ви кажете,— звернулась вона до Мурашка,— чистих прибутків могло б одержувати акціонерне товариство?

Мурашко назвав скажену цифру.

В залі на якусь мить запанувала мовчанка. Стало чути, як хекає в тиші задишкуватий німець, чоловік пані Луїзи.

— Нічого собі,— першою порушила тишу губернаторша.

І тут, як по сигналу, загомоніли всі разом. Настрій гостей круто змінився. Обступивши Мурашка, жінки навперебій стали розпитувати про подробиці справи:

— Який процент на капітал?

— Які гарантії?

— По чиїх землях пройде вода?

Прерії преріями, то все сентименти і дим, а тут таки запахло справжніми баришами! Землі їхні одразу підскочили б у ціні, в цьому немає сумніву! Хто має десять тисяч десятин, вважай, що вже має сто!.. Задискуватий німець пер поміж жінками на Мурашка, все намагаючись щось сказати, але пані Луїза, відтиснувши чоловіка плечем, вже сама допевнялась у пана інженера, чи згодиться він завернути канал у їхнє Сиваське. Набілені поміщиці з Чорної Долини, навпаки, обурювались тим, що пан інженер, не спитавшись їх, ось так свавільно запланував їхні землі під канал...

Бо— хоч вони, мовляв, і не такі багаті, як дехто, але, слава богу, вони теж власниці, і нема такого закону, щоб без їхнього дозволу вторгтися в їхні землі.

— Антихрист,— пересіпуючись від люті, приєднала свій скрипучий голос до поміщиць задніпровська ігуменша.— Усі монастирські землі, Всевишнім нам вручені, він уже визначив під затоплення...

— Я теж пристала б на цю панаму,— цвірінчала кримська Мері,— якби можна було завести канал до Семи Колодязів! Бо в нас хоч і Сім Колодязів, а воду цистернами возимо! Пане інженер, ви могли б внести корективи і взяти курс на мене?

— Мері, що ти говориш? — посміхнулась Софія Кар-лівна сардонічною посмішкою.— Яким чином? Через мій заповідник? Через мою Асканію? О, скоріше через мій труп!

— Хіба дорога в Крим лише через ваш заповідник, Софі? — образилась Мері.— Зрештою, вас можна обійти і повести канал через землі мадам Іваненко!

Мадам Іваненко досі загадково мовчала. А тим часом Мурашко знав, що багато що залежить саме від неї.

— У нас, правда, заповідників нема, нам більше летючих пісків дісталось,— заговорила, як у бочку, мадам Іваненко,— але нас теж слід було б спитати, хочемо ми каналів чи ні...

— Канал цілком у ваших інтересах,— зауважив Мурашко.

— Ти мені, старій, очі не замилуй,— підвищила раптом голос мадам, аж усі притихли.— Мужичий твій канал, ось що я тобі скажу... Бачу, куди ведеш, куди й завертаєш... У нас води мало— це так, але ще більше на неї голодують оті чаплинські та каланчацькі голодранці... І ця твоя вода насамперед на їхній млин ллється, ти не одуриш мене, стару. Жили наші діди без цього, якось і ми проживемо. Був би тільки спокій. А то наведете нам сюди всякої пролетарі'!, смутья-, нів та забастовщиків, щоб бунти затівали... Хіба не так, скажеш? Туди, туди воно йдеться! Наскрізь бачу тебе і твій бунтарський канал!

Мов холодним струменем обдала присутніх мадам Іваненко своїми крутими словами. Справді, як вони про це не подумали!.. Тисячні армії озброєних лопатами землекопів насунуть у степ... Позаймають села.

підступлять до економій, заведуть всякі чвари з підрядчиками... Ніде від них не сховаєшся! Почнуть з підрядчиків, а кінчиться — забастовками, маніфестаціями, червоними штандартами!..

— І за все це,— підлила масла в огонь Софія Карлівна,— ми ще мусимо платити з власної кишені! Адже так, пане інженер?

Бій було програно, але Мурашко все ще не зда вався.

— Ваші так звані прерії,— заговорив він,— живуть тільки півліта. В другій половині літа вони вигоряють, стають пустинею. Суховії, чорні бурі

завдають вам мільйонних збитків, і ви не можете нічого з ними вдіяти. Ви — погані господарі. Ви ніякі господарі! — повторив він під обурений гул усього залу.— Я ж вам пропоную вихід. По два врожаї на рік ви зможете знімати на ваших землях. До самої осені зеленітимуть ваші пасовиська. Будете мати власні ліси. Всі ваші затрати окупляться за кілька років, окупляться з головою, і з усього вам потече такий зиск, про який ви навіть не мріяли.

— Не вам судити, про що ми мріємо, грубіян! — вигукнула Софія Карлівна, встаючи з крісла.— То таким, як ви,— усе мало, а ми вже, слава богу, маємо дещо... На наш вік вистачить!

— На ваш вік,— презирливо посміхнувся Мурашко.— А на після вас?

— А після нас... хоч потоп!!!

Кров ударила Мурашкові в голову. Став як ніч.

— Потоп? Глядіть... Можете накликати. Може бути й потоп.

І, з хруском затиснувши в руці свої папери, він крізь зловісну тишу попрямував до дверей.

Тим часом, скориставшись німотною паузою, переляканий дворецький запросив гостей до столу.

Мурашко брів додому, ще більше зсугулюючись, важко переставляючи ноги, наче пройшов ними оце тисячу верст. На веранді його зустріли Лідія Олександрівна й Світлана, що злякано тулилась до матері.

— Ну як? — запитала Лідія Олександрівна, бліднучи. Голос її тремтів від напруги.

— Все гаразд... Саме так, як і мусило бути,— відповів Іван Тимофійович, усміхнувшись. Та усмішка сказала дружині все: більше можна було не розпитувати.

Іван Тимофійович теж не мав зараз ніякої охоти до розмов. Забравшись до кабінету, він раптом ні з сього ні з того завалився спати і спав до самого вечора. Увечері встав, побавився з Світланою, подивився з веранди на фейерверки, що їх пускали на честь Софії, і незабаром знову заліг спати, немов хотів відіспатись тепер за всі оті свої безсонні ночі, скоротані над проектом.

XXVII

Вранці Мурашко пішов до управителя і зажадав відпустки.

— Після стількох років роботи,— гримів він у конторі,— чи заслужив я, нарешті, у вас передишку? Чи я вічний у вас строковик?

Густав Августович, почувавши себе цього разу перед "паном інженером" чомусь сконфуженим, не дуже й упирався — дозволив.

— Мерсі,— пустив крізь зуби Іван Тимофійович і вийшов з контори ще більше роздратований поступливістю управителя.

На вулиці під закуреними акаціями стояв незвичайний галас: серед натовпу дітлашні кривлявся у вивернутому кожусі босий, закудланий олешківський юродивець.

— Я, Григорій-семінарист, не пан, не дворянин — олешківський міщанин! — оскалюючи зуби, викрикував під дружний регіт дітвори юродивий.— Страждаю від гирлиги і від коси, поправляюся від ковбаси! — З цими словами він розметнув на собі врзнобіч поли кожуха, надітого просто на голе тіло: брудне, кістляве, синякувате.

З виляском, з тюканням застрибала довкола кривляки вдоволена дітвора.

Загледівши Мурашка, юродивий впився в нього злим, розпаленим поглядом.

— Ось той іде, що Дніпро на степи повернув! Ах-ха-ха-ха!..
Прислужився панству, Дніпро вночі Фейнші продав!

Мурашкові потемніло в очах. Вкляк на місці, увесь отерплий, спалений, як біля ганебного стовпа. Прищухли й діти в ніяковості.

— Не бреш, семінарія,— почувся раптом десь із-за спини, наче здалеку, твердий хлоп'ячий голосок.— Не для панів він старався...

Цей дитячий простенький захист мовби повернув Мурашка до життя.

— Вже не в море тече, сюди Дніпро обернувся! — бризкаючи піною, бився в блазенських корчах юродивий.— Уже ось під нами — чуєте? — хлюпає! Мокро! Вода пішла! Мерщій на дахи, на дерева, бо потонемо всі!

Кинувшись до найближчої акації, він спробував дертися вгору, ковзаючись по дереву своїми чавунними ногами.

— Навіщо ви його слухаєте? — проникливо звернувся Мурашко до притихлої дітвори.— Він між людьми, як ота постільга поміж птицями... Хіба вам ще постільги та граки не вкаркались?

— Ой, наколошки ж ми їх тоді у вашім парку,— похвалився якийсь карапуз.— Я три дні був на "грачиних війнах"!..

— Отож, самі знаєте... Киньте його, ідіть собі бавитись деінде...

Обминаючи юродивого, що вже сидів на акації, Мурашко рушив додому.

— Куди ж ти? — пролунав йому навздогінці зловісний регіт з акації.— Чекай мене, підемо разом!.. Ми ж близнюки з тобою! Я арену летючих пісків кожухом накрив, а ти Дніпро пригорщами на панські толоки вихлюпав!..

Не обертаючись, Мурашко прискорив крок.

...Майже водночас вийшло в той день з Аска-нії двоє. В один бік — Мурашко, сповнений надіями. В інший — Гриша-семінарист у вивернутому кожусі.

Три дні Мурашко десь пропадав. Як міг догадатись Валерик з натяків Лідії Олександрівни, садівник подався пішки через Перекоп шукати підтримки в губернському земстві.

Надвечір третього дня Валерик зненацька зустрів свого наставника знову в саду, на одній із галявин, під копицею сіна, накошеного у вільні години самим

Мурашком. Зараз копиця була геть розбушована, наче біля неї щойно походив бугай.

Мурашко сидів по плечі в сіні, видно, тільки проснувшись, і вигляд у нього був жахливий: сорочка розхристана, борода скуйовджена, в розкудланій чорній голові стирчало сіно.

Валерик зупинився, непомічений, віддалеки, не зважуючись одразу підійти до Івана Тимофійовича.

— Ломбардія,— похитуючись, скрушно заговорив кудись у степ Мурашко,— Ломбардія... Ібрагімія...— Плечі його раптом затряслися, почувся хриплий сміх...

Хлопцеві стало моторошно від того сміху. "Що з ним? Захворів?" — майнуло йому в голові, і він прожогом кинувся до садівника:

— Іване Тимофійовичу!

Мурашко спідлоба глянув на нього, мов на чужого, і... байдуже гикнув. Тут Валерикові стало ще страшніше: учитель його був п'яний. Жахом, відчаєм, болем несподіваного, наглого розчарування опекло Валерика.

— Іване Тимофійовичу,— в розпачі шепотів він, готовий розридатися від безпомічності та образи, що душила його. Ніхто ще в житті не ображав його так жорстоко, як, сам того не помічаючи, образив зараз тут учитель, свята, найдорожча йому людина! Навіщо він довів себе до такого стану? Обвис, опустився, занехаяний, п'яний, у сіні...

— Як там наші? — запитав через деякий час Мурашко і, не дослухавши відповіді, заговорив уже про птахів, що шугнули стайкою напроти узлісся, зачувши десь поблизу людину.

— Птиці... Де ліс, туди треба й птиць лісових,— міркував сам собі Мурашко.— Жайворонкові тут нічого робити... Він — степовик. Чим йому короїдів вибирати з-під кори? А от дятел — інша річ...

За хвилину на галявину вийшов Яшка-негр із якимось білявим, незнайомим Валерикові юнаком у Матроській тільняшці. Загледівши Мурашка, вони попрямували просто до нього.

Негр був явно невдоволений Мурашковим виглядом, що промовляв сам за себе. Наближаючись, Яшка сердито залопотів щось по-своєму,

жестикулюючи, енергійно стріпуючи головою,— видно, ганив Мурашка, що довів себе до такого стану.

— Ег Тимофійовичу, перебрав,— з докором сказав і матрос, підходячи до садівника.— Куди це годиться?

Недовго думаючи, хлопці підхопили Мурашка під руки і без усяких церемоній потягли з сонця в кущі, в затінок.

Потім негр, переморгнувшись з матросом, подався кудись у бік ставка, а матрос, підсівши до Івана Тимофійовича, заговорив до нього вже як до тверезого:

— Приїздив я оце в майстерні та вирішив заглянути і в вашу гавань... Просили наші дівчата хоч кленовий листочок їм привезти на показ... Вони всі, знаєте, з лісових країв, скучають за зеленню...

— Бузки вже повідцвітали,— прохрипів Мурашко.

— У вас тут одне відцвітає, а друге зацвітає,— не відставав матрос.— Ми якраз проходили оце мимо квітників... Як жар горять!..

— Еге, чого захотів,— повеселішав Мурашко, мовби прояснюючись свідомістю.— Хіба ж то для вас? То, брате, тільки на панські носи, на аристократичні... Чеченці тебе як піймають з квітами — лиха не збудешся.

— А чого я до них піду,— засміявся матрос.— Хіба я не знаю інших ходів: перемахну отам — і вже в степу!..

— Ба, який,— обернувся Мурашко до Валерика, вказуючи йому на матроса.— Ти знаєш його? Бронников, машиніст із Кураєвого... Казатиме, що юнгою плавав на торговому флоті,— не вір. Співатиме, що за дебоші списали його на сушу,— знову не вір, бо морякам сам бог велів

бешкетувати... В майстерні, каже, приїздив, а я знаю, що він у водмеханіка був. Скажи — не вгадав?

— А чого ж, був і в Привалова... Ми з ним приятелі ще по Херсону.

— Приятелі... Вони там артезіанську рибу ловлять у підземеллі на водокачці... Рибу ловлять та бомби роблять, ха-ха-ха,— засміявся Мурашко.

— Що ви, Іване Тимофійовичу,— спокійно заперечив матрос.— Ми таким не займаємось.

— Не займаєтесь? Не робите? А я б зробив бомбу... одну, велику... Та жаль — не вмію... Водяник — той умі-і-є!.. То — му-у-жик! Недаром його просто з заводу — сюди під негласний нагляд... А втім, всі ми з вами — під негласним наглядом. І ти, Валерику... Чого ж ти стоїш, друже? Збігай, скомпонуй йому букет.

З охотою подався Валерик підбирати цей букет. Матрос йому сподобався. Почувалась у ньому якась добра, весела й мужня сила, витатуйовані якорі на руках ріднили його з далекими морями, а те, що він був у дружбі з Приваловим і що, може, вони й справді щось там робили у підземеллі, викликало до машиніста ще більшу повагу...

Збираючи квіти, Валерик перекинувся думками до знайомих дівчат-заробітчанок, на все літо загнаних на далекий, без жодного деревця табір Кураєвий. Там десь була Данькова сестра — співуча Вустя з золотими ямочками, що сміялися їй на щоках, прудка та легка, мов створена для вічного бігу... Були там і високі, як тополі, затуркані сестри Лісовські, і Ганна Лавренко, ота холоднувата, блискуча красуня, що аж дивитись на неї було незручно... Усім їм хай повезе матрос оце запашне зілля та квіти, хай передасть дівчатам — не все ж тільки панству...

Коли Валерик повернувся до Мурашка з готовим букетом, садівник уже сидів у кущах мокрий як хлющ, а негр, сміючись, усе ще похлюпував час від часу на нього водою із садового, вдосконаленого Мурашком обприскувача. Розмова, що саме точилася між матросом і Мурашком, торкалася, видно, каналу. Зараз, нахмурений, в тіні, Бронников видався Валерикові дещо старшим, ніж у момент першої зустрічі, коли він стояв на сонці веселий, по-юнацькому свіжий і усміхнений, з розкритими колосками брів.

— Не звідти, мабуть, нам сподіватись великої води,— задумано говорив Бронников,— не з хвоста, а з голови треба починати... Гарна отам у вас статуя стоїть біля розподільника... Вхопив за жабри, роздер пащеку — і потоком звідти ринула вода...

.Іван Тимофійович, уже, видно, добре витверезившись, сидів блідий, перемучений.

— Хай так,— тихо згоджувався він,— хай і за жабри гідру... Але де ж той Геркулес?

— Може, десь росте,— посміхнувся матрос.— Виросте та пустить таку торпеду, що ніякими потім уже пластирками не затулиш...

В цей час Валерик вийшов до них із-за куща зі своїм свіжим, яскравим снопиком зелені та квітів. Матрос швидко підвівся.

— О, спасибі...— сказав він, приймаючи букет своєю дужою, розпрацьованою, в голубих якорях рукою.— Так і передам дівчатам: це вам від друзів з Асгеанії...

— Торпеду... торпеду,— повторював у задумі Мурашко.— То був би струс... Сама б виступила з понтій-ського ярусу на поверхню...

Матрос незабаром попрощався. Перетнувши галявину, пошелестів у чагарники, востаннє зарядивши в зрушеній зелені своєю широкою смугастою спиною.

Мурашко сидів деякий час нерухомо.

— Валерику,— нарешті заговорив він, уникаючи при цьому хлопцевого погляду,— там десь у сіні... папери... Пошукай, будь ласка...

Метнувшись до копиці і порившись у ній, Валерик справді знайшов там знайому, туго скручену трубочку паперів. Видмухавши з неї сіно, хлопець не витерпів і ще й подивився крізь неї, мов крізь підзорну морську трубу, спочатку на підлісок, що за-зубнем виходив за паркові масиви, а потім у степ, де вже сідало сонце.

Червоно було в степу.

Криваві відблиски охопленого Стожарами неба без краю вигравали над рівнинами, перегортаючись у сизих хвилях ковили. Все там — крізь трубу — здавалось Валерикові незвичайним, немов забарвленим в тони якогось іншого світу... Ось, наче десь в Індії, стоять самотою на Зовнішніх Ставках рожевокрилі сяючі фламінго... Пружним табунцем пронеслися закривавлені заходом шпаки, повертаючись зі степу ночувати в парк... Далеко-далеко за відкритим простором темніє на лінії горизонту силует вершника на верблюді... Хто він? Може, Данько? Звідки і куди? Ледь помітно рухається невідомий вершник по самому горизонту, мовби скрадаючись збоку до великого вичахаючого диска сонця... А сонце сідає червоно, і проміння стоїть у небі червоними мечами...

Розкотистий сміх негра змусив Валерика озирнутися. Сяк-так причепуривши Івана Тимофійовича, Яшка вже взявся вести його додому. Учив садівника, як треба ступати ногами по землі. Хлопець із своєю підзорною трубою неквапом рушив за ними вслід.

Парк наповнювався вечірньою свіжою прохолодою. Табунець шпаків, опустившись неподалік на кущах ялівцю, зняв галасливий концерт, сиплячи звуками, назбираними всюди, де птахи побували за день. Мекання овець, свисти атагасів, шум вітряків, іржання лошат, перепелині крики — усе це шпаки зараз завзято викладали хлопцеві, мовби хвалились перед ним своїми степовими набутками.

Тихо в цей вечір було в Мурашковім домі. Жодного слова докору не почув Іван Тимофійович від Лідії Олександрівни. Вкладаючи його до постелі, вона ходила за ним, як за хворим, діяльна, діловита й спокійна. Тільки Світлана, забившись у кабінет, стримано хлипала там у вишиту подушечку, доки на ній і заснула.

На ранок Іван Тимофійович встав бадьорий, з оновленими силами і за сніданком заявив дружині, що їде в Каховку до Баклагова.

— Поїду провітрюся трохи, та й порадитись хочу з ним...

— Що ж... поїдь,— не стала заперечувати Лідія Олександрівна.— Сьогодні, здається, якраз вовну відправляють...

Збирання було недовге. За якусь годину Іван Тимофійович, у солом'яному брилі, з дорожнім плащиком через руку, сидів уже на одній з навантажених вовною мажар, що вирушали від амбарів у напрямі на Каховку. Світлана вийшла його проводити, наче далеко, наче надовго. Присмучена, потріпотіла йому навздогін своїм легким, як пелюстка, рученням...

— Не забувай нас, татку, в Каховці!..

Розплився, розтуманився в батьковій сльозі чепурний тендітний бантик, що білів у Світлани на голові, немов ніжна польова берізка...

Одна за одною вирушали мажари у відкритий степ. Дванадцять мажар на шість чумаків — валка. По дві хури припадає на брата: одних волів поганяй, другі услід самі йдуть.

Мурашко на мажарі один. Сидить на високім сидінні над круторогими потомками степових турів, гірка посмішка блукає в підкручених вусах... Був "паном інженером" та й став чумаком... Хазяїн на всю мажару... З каховського ярмарку цими мажарами привезли в Асканію заробітчанські торби, а звідси везуть двадця-типудові тавровані тюки з вовною, та впертого невдачу з дорожнім плащиком через руку, та скручені в ріг його задуми-мрії про велику воду...

Після кількаденного свисту таврійського сироко приляк степ, притьмарився, прижухнув.. Лише марево, як і раніше, струмує над ним від неба до неба.

Степи ї степи... Марево і марево над ними. Безлісний, трагічно беззахисний край, переповнений над-мірою сонця і світла. Споконвіку мріючи про воду, він вимріяв собі натомість лиш оце марево — розкішну ілюзію води. Цілими днями тече воно влітку перед степовиком прозорою, тремтливою, солодкою рікою. Куди б не обернувся — скрізь струмуватиме течія, легко бігтимуть в усіх напрямках високі безплескітні води. Опівдні маревна повинь ущерть налле степ. Земля стане світліша за небо. Чисті, як сльози, хвилі легко обтікатимуть пастуха, брестиме по дну прозорого моря отара, по самі крила в воді опиниться далекий вітряк, понад міражними плесами зазеленіють раптом кучеряві гаї та левади, зацвітуть яблуневі садки... Скільки б не йшов степом, завжди воно буде перед тобою, твоє могутнє видиво, струмуватиме повними, ваблячими потоками через бурі, потріскані поля, через безводні саманові села. І скільки б не гнався за ним, розпалений спраглою уявою, бігтиме й бігтиме воно — чарівне, вабляче, невловиме! — попереду, як твоя власна недосяжна мрія!..

Різні є способи діставання води на світі. Один з них — найновітніший — везе на Каховку в своїх думках Мурашко, іншим — найдопотопнішим —

змушені зараз користуватися чабани в степу. Проїжджаючи мимо степового колодязя, що стояв край шляху, бачив Мурашко лозинуватого босого хлопця з латками на колінах, що тягав для обіднього водопою верблюдами , воду "у простір".

— Ддя чийого "шматка"? — гукнув у степ хлопцеві передній погонич.

— Для Мануйлового! — дзвінко відповів хлопчину, зупинившись і проводжаючи очима валку * Не впізнав задуманий Мурашко в ньому свого знайомого полтавського Данила, але зіркий Данько здалеку впізнав садівника і, вітаючись, радісно скинув перед ним свій вилинялий картузик.

Рушив у сліпучі простори вигорілий на сонці хлопчик за своїми такими ж вигорілими, бурої масті верблюдами. Неквапом погнав і погнав їх від колодязя в безвість, чекаючи посвисту чабана, що стежить за цебром. Лише по напнутій над степом линві видно було проїжджим, який тут глибокий колодязь: на півверсти струною напнулася линва.

Різні є способи діставання води на світі... Той тягає "журавлем", той весь вік ходить по колу під дерев'яним барабаном, а той живе в підземеллях водокачки, позначивши своє місце на поверхні лише саявом скляних, повних сонця шоломів. На Данькову долю випав оцей спосіб, найдопотопніший, який по-чабанському зветься: "у простір".

У простір пішов хлопчина, у простір пливе Мурашко. Вже хлопця з його верблюдами ніжно обтікає марево, вже й Мурашко ледь видніється Данькові на облитій маревом мажарі, що відпливає усе далі й далі на Каховку, погойдуючись, мов баркас, на великих маревних водах...

Наступного дня Лідії Олександрівні привезли з Каховки коротеньку записку, в якій Мурашко повідомляв, що, порадившись з Баклаговим, він виїжджає з проектом до Санкт-Петербурга.

Було це як грім з неба для сім'ї та для вузького кола Мурашкових друзів. Панську ж Асканію в той день збудоражила зовсім інша подія: з далекої Америки повернувся нарешті панич Вольдемар.

З Криму в Асканію він прикотив через Перекоп новим автомобілем, сидючи сам за кермом у захисних від сонця окулярах. Для багатьох автомобілі у той час були ще дивиною, і там, де прокушпелив степом панич, пастушата з галасом вибігали на шлях, нюхали пилюку: чим пахне?

Приїзду Вольдемара в Асканії з нетерпінням ждали і панська челядь, яка вважала його своїм заступником проти барині, і особливо управителі та прикажчики, яких Софія заїдала своїми меланхоліями, старечою причепливістю та цілковитим неуцтвом у господарстві. Ці останні — на зло Софії — створювали паничеві славу агрономічного світила і, в противагу матері, запопадливо підносили його як землевласника нового складу, схожого більше на багатого фермера з демократичними замашками. Сам панич охоче йшов на це і ради підтримання своєї фермерської репутації не гребував навіть тим, щоб власноручно помацати вівцю або, ставши на площадку, кинути кілька снопів у барабан.

Підлеглі мали від Вольдемара Едуардовича наказ — величати його по-простецьки: просто паничем. Лібералізм молодого Фальцфейна доходив навіть до того; що він, на відміну від інших Фальцфейнів, майже не займався рукоприкладством і не вимагав від робочих скидати перед ним при зустрічі шапку. Будь у шапці, аби тільки вклонився!

Нікого не карав панич своєю персональною владою, жодного штрафу він не наклав ні на кого. При ньому було введено твердий порядок, що робочих карають управителі та прикажчики, а він, панич, лише милує.

Не встиг Вольдемар оговтатися в Асканії, як уже потяглися до нього звідусіль із скаргами та оскарженнями. Панич милував наліво й направо. Всякі великі й малі холуї та пригінчі, впріваючи, товпились у його прихожій, перестрічали його на всіх алейках, навперейми запобігаючи у панича ласки, поспішаючи потопити перед ним своїх конкурентів.

Гаркуша мав щодо цього свою власну лінію. З досвіду він уже знав, що розмовляти з паничем по прихожих набагато важче, ніж десь на вільному повітрі, коли він сам, приміром, прикотить до тебе в табір. В маєтку над ним рояться лакизи, як мухи, а тут ти один. Там ти, полюючи за ним, захекаєшся, як пес, стоїш і двох слів не можеш докупити зв'язати, а тут він тебе застає підготовленим, врівноважено жартівливим, при обов'язках, у пилюці, на сторожі його ж власних інтересів. Тут, а не там топтиме Гаркуша своїх заздрісників! Тут, у своїй стихії, як що до чого, зажене він ікла і самому Густаву Августовичу в ребра!..

Не підвела Гаркушу його лінія. Незабаром, об'їжджаючи свої економії та степові табори, панич Вольдемар справді завітав і на Кураєве.

В цей день Гаркушині заробітчани працювали далеко від табору, вже на жнивуванні, а при самому таборі Гаркуша залишив тільки кільканадцять строковиків, переважно занедужалих та обранених, які разом з дворовими стругали тік, підмітали, прибирали та чепурили його до обмолоту.

Сам Гаркуша був майже невідлучно на току, знаючи, що коли панич зволить приїхати, то приїде насамперед сюди.

Було так як на полудень, коли люди, що працювали на току, помітили в степу автомобіль:

— Ей, прикажчику, мотай на шлях!

— Здається, паничева чортопхайка пре!.. Гаркуша і вухом не повів:

— Ви за роботою пильуйте, а не за чортопхай-ками!

І, обернувшись у бік "чортопхайки" спиною, він став ще з більш заклопотаним виглядом стежити за токовими роботами та підгейкувати людей. Нагрімав на якусь жінку, що нібито стругала не так, як треба, і, вихопивши в неї стругачку, сам узявся сердито стругати. І лише коли машина завершила уже до табору, Гаркуша, кинувши геть стругачку, з несподіваною проворністю метнувся автомобілеві напереріз.

Панич, заглушивши мотор, встав, розминаючись, з машини, довготелесий, високий проти Гаркуші, як дорожня верства, у картатій сорочці з засуканими до ліктів рукавами. Голова паничева, маленька, з каштановим йоржиком, якимось не пасувала до широких його плечей, до всієї витягнутої, хоча й досить добре збудованої постаті. Випещене личко теж вражало дрібними ховрашиними рисами і було зараз вогно-червоним, розіпрілим, немов щойно з лазні. Скільки пам'ятає Гаркуша панича, завжди це личко пашіло на нього отакою моложавою розіпрілістю, вкриті ніби ледь помітним пушком, хоча панич уже давно мав свого перукаря і регулярно голився.

— Вельми раді вас бачити при повному здоров'ї, паничу! — говорив Гаркуша, доки молодий хазяїн, протираючи окуляри, якимось безпомічно, по-ховрашиному кліпав своїми безбровими водянисто-сивими очицями.— Як же вам вояжувалось по тих Америках? З медалею, кажуть, вас?

— Та ще й з двома, Гаркушо,— вдоволено відповів панич.— Срібна і золота...

— Не підкачала-таки наша вовна, хе-хе...

— Обидві мали бути золоті, та... самі ж американці ніжку підставили.

— Ах, шельми! Уміють, значить?

— Ще й як... Вовча хватка. Щенята ми перед ними, Гаркушо.

— Ви подумайте,— удавано вжахнувся прикажчик.— А то правда, паничу, що своїх баламутів вони ніби на електричні табуретки саджають?

Вольдемар посміхнувся:

— Усе в них за останнім словом техніки, Гаркушо... Посадять, чирк — і попілець з нього.

— До чого додумались, песиголовці,— зареготав прикажчик, даючи зрозуміти, що він осягнув паничів жарт.— Комедія, та й годі!..

Пішли оглядати токовище.

Поздоровкавшись до людей, панич поцікавився, чи є в кого-небудь скарги, і одразу виявилось, що скарг тут не обберешся:

— Штрафами замучили!..

— Хліб дають глевкий...

— Занедужалих змушують працювати...

— Що я чую? — вражено обернувся панич до свого татаркуватого прикажчика.— Може, ви тут мені ще намордники на людей позаводите, як отам за Дніпром у князя?

"Може, й позаводимо, як буде сутужно з водою",— зухвало подумав при цьому прикажчик, але зовні був — увесь покора й увага.

— Негайно, сьогодні ж, щоб були мені подані списки оштрафованих, — вів далі панич,— я сам перегляну і постараюсь розібратись... Потім оці кволі, недужі, обранені... Чого вони й справді тут? — запитав здивовано панич, хоча й не сказав негайно увільнити людей від роботи, і Гаркуша добре знав, що панич і не скаже цього.

— Самі не хочуть лежати, бо хто ж їм за хворобу платитиме? — говорив Гаркуша паничеві, йдучи з ним до паровика.— А потім ще й гудуть... Народ!

Міцно всаджений у землю паровик блищав і сяяв, готовий, здається, хоч зараз до пуску. Проте машиніст?, залізши в яму біля топки, ще чогось там довбався під низом, шкріб чимось залізним по залізу так, що хоч вуха затуляй.

— Це хто там? — поморщився від скреготу панич, якому було видно самі лиш ноги машиніста.— Моряк той?

— Моряк,— підтвердив прикажчик і схвально шепнув: — Метикований! Бачите, як блищить? Але ву-у-ухо!..

І, намагаючись перекричати пронизливе скреготіння, Гаркуша гукнув униз:

— Бронников, ти надовго там застряв?

Залізо під топкою загризлося, заскреготало ще дужче, викликаючи обом оскому на зубах.

— Не чує,— вибачливо сказав Гаркуша і повів Вольдемара до кухні.

На кухні панич дав монету кухарці за те, що впізнала його, а потім пробував ложкою, що готується людям на вечерю.

— Тут ми готуємо попісніше,— переглянувшись з Гаркушею, пояснювала кухарка, доки панич присьорбував гарячу юшку своїми пухленькими губами.— Весь жир у степ іде, косарям та в'язальницям...

— Готуйте як слід,— невиразно сказав панич, утираючись хусточкою.
— Бо зараз пора наступає гаряча... Щоб нарікань не було.

І, ошаслививши кухарку тим, що мимохідь жартома поплескав її по гладкій спині, Вольдемар попрямував з Гаркушею до прикажницької конторки — переглядати списки оштрафованих.

— Де ж твої знамениті полтавчанки? — заговорив панич, усівшись біля столика і байдуже розглядаючи скажені Гаркушині штрафи.— Щось я їх не бачу.

Гаркуша підріс одразу на пів-аршина. Настає нарешті його час!

— Вони теж є в тих списках,— сказав Гаркуша весело.— Чи зубок яка виламає з граблів, чи заснула десь під копицею, чи занадто огризалась на роботі... все там взято на замітку, нічого не пропущено... Але які пави є серед них, паничу! Торік, ви самі знаєте, які в мене були, а цей рік ще кращі!..

— Де їх стільки береться там, у тій обідраній Полтавщині,— усміхнувся панич, закидаючи ногу на нору.— Питомники там, чи що?

— Природа,— упевнено відповів Гаркуша.— Води багато-хорошої, от і ростуть... Мене цей рік, правда, хотіли не пустити на ярмарок, заздрощі все та обмови, але, наперекір усім, я таки вирвався, набрав...

— Вони там і ночують в степу?

— Зараз там, на пшеничищі... Чого їм теліпатися щодня за десять верстов, бити ноги сюди та туди?.. Краще хай за той час копу якусь нажйуть... І кухарок туди послав, і воду завожу...

— Ось що, Гаркушо,— сказав панич, потягаючись.— Ти ці списки сам переглянь, бо тут три дні треба розбиратися, що ти понакручував... Позбавляй кому слід і об'яви публічно: панич, мовляв, прощає... А зараз давай краще проїдемося... до твоїх.

Гаркуша був на сьомому небі. Залазячи в машину, мимоволі косився на своїх токовиків — чи дивляться в цей бік? Дивіться всі, мовляв, бере Савку панич у свій автомобіль, запанібрата Савка з паничем!

По дорозі вони ще завернули до одного з атагасів, якого Вольдемар чомусь вважав своїм приятелем і якому іноді замовляв чабанську кашу. Цього разу чабанська каша з нечабанськими приправами теж стояла готова, упрівала, закутана в сіряк, біля вогнища. Знайшлась у паничевій машині і шипучка якась, мабуть, американська, що чвиркнула на чабана піною. Випили, повечеряли і вже при місяці помчали степом до Гаркушиних косарів та в'язальниць.

Блаженствував Гаркуша: панич за кучера, він — за пасажира! їдь собі, милуйся щербатим місяцем, що рівно лє своє світло крізь тонкі, голубуваті, як змилки, хмарини. По всьому небу якось непомітно розповзлися ті змилки, але дощу від них не жди, з таких не буває дощу. Кажуть, що не йде, де просять, а йде, де косять, однак у Таврії дощ і на косарів рідко йде. Тим краще для Гаркуші — засухо обжнивується та обмолотиться...

— А як в Америці... перепадають дощі?

— Де як: в однім місці — зливи, річки з берегів виходять, міста руйнуються, а в іншій — ні міліметра опадів за все літо.

— Теж, значить, безладдя... Ну хай уже в нас тут земля репається так, що й долоню закладеш... А в них же наукою, технікою могли б дійти? л

— Ламали й над цим, Гаркушо, голови їхні спеціалісти...

— Ламали вже?

— Ламали. Але нічого не вийшло. Наука, виявляється, тут безсила.

— Гм... Сідай, значить, куме, на дно?.. Ну, а що ж вони хоч про оці засухи говорять? Палить з року в рік, сушить дедалі більше... Наслано це за гріхи на нас, чи що?

Посміхнувся за кермом панич. Одразу почувається, що не вірує у дідівські забобони молоде агрономічне світило.

— Не в тім річ, Гаркушо, що наслано... На все це їхні авторитети дають іншу, науково обгрунтовану відповідь...

Нагострив вуха прикажчик: до науки він був завжди любитель.

— Яку ж відповідь, паничу?

— Важко це тобі буде збагнути... Бачиш, відкрили вони такий закон, що в природі існує періодичне коливання клімату. Залежить воно від космічних причин, від змін у променевиділенні сонця...

— О, туди в них ще, звісно, руки короткі!..

— Доведено, що через кожні тридцять п'ять років і шість місяців вологий період змінюється посушливим для всієї земної кулі... Зараз ми живемо якраз у третьому році посушливого періоду.

— Довго ж тоді нам ще ждати дощів,— розчаровано сказав прикажчик і замовк.

Мовчав і панич, час від часу зблискуючи до місяця скельцями своїх окулярів, уже інших, ніж удень. Що то багач: проти сонця в нього одні окуляри, проти місяця — другі, а проти зірок, мабуть, треті є.. Можна паничеві спокійно ждати далекого американського дощу. Молена йому милуватись ясным місяцем, бо світить він насамперед для нього, а не для прикажчика... Ллється і ллється голубою зливою місячне світло. Рівно заливає степи своїм синюватим, наче з молочних одвійків, розбавленим саявом. Світить десь на паничеву столицю Асканію, освітлює цього вечора і сорок тисяч паничевих овець, що ходять сорока "шматками" на пасовиськах, тонуть у цих голубих дощах і величезні стоги сіна, розкидані на просторах, і степові колодязі, схожі на шибениці, і свіжі оці полукипки, що вже мелькають рядками, мов парадуючи перед своїм молодим господарем...

Окрай величезного лану, заставленого свіжими копами, просто по межівнику — чи їм звикати? — пота-борились під місяцем Гаркушині строковики.

Знав Гаркуша, де їх треба шукати: де бочки з водою, там і вони. В один край від бочок і в другий, скрізь злегка освітлені місяцем, бовваніли люди гуртиками по межівнику, мов херсонські етапники на спочинку.

Хто підвівся, загледівши булькату паничеву машину, а хто й ні: такий пішов народ. Старші, повечерявши, вкладалися спати, натягавши на межівник панських снопів, інші ще гомоніли, а невтомні дівчата вже десь гули упівголос, самі себе заколисуючи піснею...

Хлопців тут майже не було, вони і вночі не без роботи: повипрягавши коней з косарок, погнали до колодязів на водопій, а звідти на всю ніч — на пашу.

Доки панич, вилізши з машини, просторікував з якимись бабами, що першими підвернулись йому під руку, Гаркуша тим часом пошепки встиг уже відчор-тихати свого молодого пригінчого за всі його денні промахи. І за снопи на межівнику, і за те, що рано повипрягали.

— Де криничанські? — запитав наприкінці прикажчик.

— Ото вони гудуть,— з досадою махнув пригінчий кудись під місяць.

Гаркуші цього було досить. Незабаром він уже був з паничем біля криничанських, не раз ним штрафованих, красунь.

З приходом панича та прикажчика пісня одразу урвалася.

— Чого ж ви притихли? — сказав Вольдемар.— Співайте.

— А ми співати не наймалися,— почувся з гурту добре знайомий Гаркуші Вустин голос.

— Легше, легше там! З вами панич розгаварює! — пояснив прикажчик.— Це все ти, Вусте, бунтуєшся? Все тобі тут мультко!

— Ай мультко,— сказала своїм грудним голосом Ганна Лавренко.— Спробували б самі цілу ніч отак, на межі, на грудках...

Гаркуша хотів щось відповісти їй, але панич при-цикнув на нього.

Вразила Вольдемара Ганна. Сиділа, запишавшись, проти місяця, мармурово-осяйна, величаво-спокійна, як римлянка з класичних статуй. Без брильянтів була, а при місяці із своїми дешевими сережками та намистом здавалась у брильянтах...

"Еге,— вигукнув у думці панич,— та тут он які є!"

І присівши біля дівчат, знову завів своєї любимої: які в кого будуть скарги до нього та претензії.

— Воду гнилу привозять,— випалила Вустя, затіняючись від місяця Ганниним плечем.

— Неподобство,— суворо сказав панич до Гаркуші.— Що, в нас води в колодязях забракло?

— Зараз то ще вистачає,— не злякався на цей раз Гаркуша,— а ось туди далі то так, що й не вистачатиме... Відомо ж бо: в середині літа зсякають наші колодязі...

— "Зсякають", "зсякають",— перекривив прикажчика панич, викликавши дружний сміх серед дівчат.— Ти поменше мені розпатякуй, Гаркушо... Я питаю: чому сюди гнилу возите?

— Виливати жаліють, як зостанеться,— пояснила Олена Персиста.— На другий день зоставляють... А як її пити? Зігріється, протухне...

— Пуголки вже в ній пищать,— завершила Ганна Лавренко, і всі знову засміялися.

— Гаразд, це ми поправимо,— пообіцяв панич.— А зараз, може б, ви таки заспівали?

— Не можемо,— сказала Вустя з-за Ганниного плеча.

— Чому?

— Спати пора. Завтра вставати рано.

Тим часом з усього видно було, що дівчата ще й не думають спати. І хоч розважати панича піснею в них справді не було ніякої охоти, але він їх, безперечно, зацікавив. З усіх боків дівчата так і пострілювали поглядами на цю знатну птицю, що не вміла навіть сидіти до ладу на траві. Як тільки панич присів до гурту, Вустя, з властивою всім Яреськам влучністю, одразу приліпила йому в думці кличку: "Ховрах в окулярах". І вже потім стежила за кожним його рухом, як за ховрашиним, насмішкувато перешіптуючись у сутіні з подругами.

Про все це панич не догадувався і вважав, що дівчата крадькома позиркують на нього зовсім не для того, щоб висміювати його, знаходячи в ньому щось ховрашине, а тому, що їм, певне, вперше випала почесна можливість так близько сидіти з людиною знатного роду і вільно розглядати її.

Розмовляючи з дівчатами, панич непомітно, як йому здавалось, підсувався все ближче до Ганни, нахабно впиваючись в дівчину скельцями свого пенсне.

"Боже, звідки в неї все це? Який розкішний рот, який бюст, яка царська постава голови!.."

— Як тебе звати? — не втерпівши, запитав панич.

— Ганна.

— А де ти купувала оці чудові сережки? — приставав далі Вольдемар і спробував навіть взяти Ганну за сережку.

Але вона суворо відкинула його руку з лакованими, довгими, як у мерця, нігтями.

— Не балуйтеся, паничу.

— Овва! — встряв несподівано Гаркуша.— А то що?

— А ти заткнись,— відрізала йому Ганна, встаючи. Інші теж повставали, поправляючи хустки, пообертавшись до панича та прикажчика спинами.

З тим вони й поїхали від дівчат.

Мовчазний сидів панич за кермом, коли-не-коли поглядаючи в небо, оперене сріблястими хмарками. Холодне циганське сонце світило тепер уже їм десь із-за потилиць, одне над степом, а відсвіти від нього лягали на кожну хмарину, роблячи її мармуровою, і все небо уже летіло на Вольдемара, немов облицьоване з краю в край світлим, голубуватим мармуром незліченних Ганниних облич.

Зрідка мелькали під місяцем отари. Мерехтіла, як віхола, у світлі фар степова комашня, сліпо несучись назустріч, розбиваючись об скло. Сполохані жайворонки спурхували перед самою машиною і свічками йшли кудись угору, в мармурову Ганнину височінь.

XXIX

— Вона тут з дядьками своїми,— порушив через деякий час мовчанку Гаркуша.— Тримають, видать, її у руках... Вони в мене сторожами на Кураєвому. Добрі сторожі: тільки глянеш — уже страшно... Як два розбійники.

— Штрафи з неї щоб завтра всі познімав. Чуєш? — не обертаючись, наказав панич.— І взагалі... дивись мені.

Прикажчик так і не второпав до ладу, що саме значило оте паничеве "дивись", але наздогад кивнув і пообіцяв пильнувати.

— А тих... розбійників зараз покажеш мені.

— Слухаюсь.

Заїхали на Кураєве, і прикажчик півголосом гукнув до машини сторожів. Довго ждати не довелось.

Стривожені Сердюки незабаром протупали до панича із своїми, калатайлами. Розмова з ними була коротка.

— Від прикажчика я дізнався,— сказав панич,— що ви зразково несете службу і заслуговуєте винагороди. За це я переводжу вас до головної економії. Будете сторожувати там. Завтра з'явитесь в Асканію, просто до мене.

Сказав і покотив у степ, полохаючи зайців та жайворонків. Сердюки стояли ошелешені. Приголомшений був і прикажчик.

— Бач,— невиразно сказав він сторожам і попрямував до кухні, зачувши звідти куховарчин сміх.

Довго гадали тої ночі Сердюки, що б усе це могло значити, яким робом усе це на цих звалилося. Не міг же Гаркуша й справді так уже вихвалити їх перед паничем... Та й за віщо? Чули ж вони того вечора, як давали йому хлопці духопелу на сіновалі, але вдали, що не чують, виручати не кинулись!

Так чи інак, а доля, здається, скривилася нарешті і в їхній бік! Наступного дня десь під снідання Сердюки вже струшували з себе пилюку в Асканії. Панич був у лагідному, доброзичливому настрої, прийняв їх першими і довго розмовляв з ними при зачинених дверях.

— Хто вони, оці мугиряки? —перемовлялись між собою пригінчі, топчучись у прихожій.— Сам до них вийшов, закликав, мовби кого й путнього.

— Хто їх знає: може, контрабандисти які-небудь... Греки, може, з Очакова...

Від панича Сердюки вийшли весело збуджені і немов незрячі обидва: проштовхуючись через прихожу до дверей, сліпо наступали панським холуям на мозолі своїми вкритими турицею ножищами.

На вулиці їм зустрівся Валерик, але вони зопалу навіть не впізнали хлопця, що перший ввічливо привітався до них.

— А, це ти,— прочунявся потім Левонтій.— Де ж ти тепер?..

— Працював у саду, а зараз,— почервонів хлопець,— до тенісних кортів приставили... М'ячі подавати.

— Ага, м'ячі... Чого ж, це теж робота,— по-змовницькому переморгнулись Сердюки і, розпитавши хлопця, де тут "марнополька" та страусятник, рушили далі.

Валерик чув, як вони, ледь відійшовши, знову загомоніли про м'ячі і весело заіржали.

В крамниці Сердюки, на подив прикажчика, розміняли підозріло новенького червінця і, купивши по восьмушці горілки на брата, подалися просто на страусятник. Вони мали час, і їм забажалося провідати свого земляка Нестора Цимбала, з яким не бачились від дня приходу сюди з Каховки.

Нестора Сердюки розшукали неподалік від страусятника на пастівнику в товаристві його дивовижних цибатих підлеглих.

— Обережніш, обережніш! — гукав Цимбал, завертаючи страусів геть від гостей подалі.

— Хіба вони б'ються?—запитай Левонтій, задкуючи.

— А кажуть,— позадкував і Оникій,— що ця птиця найполохливіша з усіх на світі...

— Слухайте, що вам накажуть... А він як довбоне, то аж зів'єшся!.. Нога в нього, бачите, як копито.

— А як же ти з ними, Несторе?

— Е, я,— посміхнувся Цимбал.— Вони як до кого... Ось дивіться...

Нестор вільно підійшов до одного з птахів і лагідно погладив його по тулубу, щось примовляючи. Птах у відповідь теж забулькотів, ласкаво потерся об Нестора і нарешті поклав йому свою довгошию голову на плече, немов обіймаючи.

— Майже рівня,— зареготав Оникій.— Як солдати, один в один...

— Все воно розуміє, тільки не балакає,— лагідно говорив Нестір, підходячи до гостей.— Як собі хоче, а мені... полюбілось. Є в ньому душа.

— Ти, Несторе, в усякому звірові душу знайдеш,— кинув Левонтій, важко опускаючись на траву.— Недаром за тобою в Криничках усі прибудні собаки ходили...

— Роздолля тут нашому отаманові,— опускаючись поруч з братом, насмішкувато зауважив Оникій.— Пасе, пасе та й напоє... Чули ми, Несторе, що ти тут уже мало не головним при звіринці? Правою рукою у того, як його, Ноя?

— Правою не правою, а лівою — мабуть,— посміхнувся Цимбал, присівши перед земляками, босий, в облупленій шапці.— А вас же яким вітром сюди?

— Та ми що,— погладжуючи бороду, загадково підморгнув братові Левонтій.— Як були наймитюгами, так і zostались: з одного місця та на інше сторожувати чуже добро... Це ти ось, бачимо, розбагатів... З голубів уже на штраусів перейшов,— зареготав Левонтій, натякаючи на давню голуб'ятницьку пристрасть Цимбала, який і виріс з турманами за пазухою.— Тільки цього за пазуху не впхнеш...

— Ласкою можна всяке створіння привернути до себе,— м'яко заперечив Цимбал.— Ви думаєте, звідки при людині взялося таке, як кінь, корова, собака, вівця, курка або той же голуб? Дикими колись були, дикісінькими... А людина своєю ласкою, делікатним доглядом привчила їх до себе, зробила домашніми... Але мало. Скільки ще є в лісах та пустелях такого, що можна б одомашнити... Візьміть ви антилопу, чи фазана, чи навіть оцього страуса...

— Ти чуєш? — штовхнув Оникій брата.— Йому вже коня та корови мало! Вже, мабуть, його Степанам коров'яче молоко набридло, що хоче їм і Штрауса приручити! Ну, хай тобі, Несторе, штраус, а ми люди темні, нам подавай воли, та корови, та отари овець!..

Грубий регіт земляків, який іншого когось образив би, на Цимбала майже не діяв. Веселий і мудрий спокій світився в його очах.

— Є тут у нас професор один. Молодий ще, з Пет-ровської академії присланий... Ми з Клименком часто йому допомагаємо... Такого, скажу вам, вченого пошукати... Нові породи виводить. Злучив зебру й коня — і вже маємо маленького перехреста. А днями оце на домашню просту кобилу пустили дикого монгольського жеребця...

— А то ж навіщо? — витріщились на Цимбала земляки.— Чортів хочете наплодити? Все переплутаєте, ладу потім не добереш!

— Доберем,— упевнено посміхнувся Цимбал.— Зате потомство від них буде вдвічі сильніше за домашніх коней...

— Ти тут, Несторе, побіля прохвесора ще й сам прохвесором станеш! — вигукнув Оникій.— Позлуча-єш усіх з усіма... Заживеш тоді, земляче, не по-нашому!..

— Не дуже тут і професори живуть,— замислився Цимбал.— Отам у флігельку тулиться, іцо йому академія у Фальцфейнів заорендувала... А голова ж яка світла... Вивести нову породу, кращу за всі, що були, це ж подумати тільки...

— Слухай, земляче,— нахмурився раптом Левонтій,— ти ні собі, ні нам баки такими речами не забивай... Тебе в Криничках купа голяків із заробітком жде, а ти до них босим прохвесором явишся... Останню курку в півня їм обернеш...

Переморгнувшись, Сердюки разом виставили на траву свої восьмушки і стали мовчки стежити, яке це справить враження на земляка.

— Ого, як ви живете,— приємно здивувався Цимбал.— А я з Каховки й не пробував...

— Так шпили зараз, шукай закуски,— розпорядився Левонтій, звертаючись до колишнього свого отамана вже як до підлеглого.— Штраусы твої нікуди не дінуться...

— Що ж я вам принесу? — розгубився Нестір.— У мене так що й... порожньо в коморах.

Сердюки задумались. Справді, що з такого взяти? Один в Асканії земляк, та й той голий, як бубон... Потім, про щось перемиркнувшись між собою, вони раптом зажадали, щоб Нестір засмажив їм на закуску страусяче яйце.

— Добудь сковорідку і засмаж,— розійшовся Левонтій.— Пора уже й нам поласувати.

— Чули ми,— весело підпрягся до брата Оникій,— що одне страусяче яйце кілька фунтів тягне... Це як розбити, то на всіх нас яєчні вистачить...

Цимбал спочатку думав, що земляки жартують, а зрозумівши, що тут не жарти, вирішив їх налякати:

— А ви б їли?

— А що?

— Люди добрі! Хіба ви не знаєте, що хто страусяче яйце з'їсть, тому самому шию витягне, буде як у страуса!

— Та ну? — оторопіли Сердюки і стали поводити своїми волячими шиями, неначе вони уже з'їли яйце.

Цимбал не втримався і засміявся.

— То це ти глузуєш? Панського добра для односельців зажалів? — насупився Левонтій.— Воно нам, може, дорожче, ніж тобі, а й то готові їсти!..

— Не панського жалію! — гаряче заперечив Цимбал.— А щоб страуси не вивелись!

— Бач, який грамотій об'явився!

— Хіба вже як я неграмотний, то і второпати нічого не здатен? Може, те, що сьогодні введем, колись і нашим дітям у пригоді стане!..

— Такий ти, значить? — процідив крізь зуби Они-кій.— Добре вітаєш гостей.

Образились на земляка Сердюки. Сиділи уже понадимавшись, як сичі, над своїми восьмушками.

— Краще на цей раз нам без закуски обійтися,— спробував умовляти їх Цимбал.— Облишмо це яйце, земляки... Якби ж знав таке, чогось іншого б вам припас...

— Не треба нам іншого,— стали підводитись Сердюки.— Загордився ти, Несторе, тут, біля своєї птиці, земляки вже для тебе ніщо...

— Роз'ївся, мов кіт, а мишей не ловиш!

І, забравши свої восьмушки, вони скривджено похилили до маєтку.

Хай! Пожалів для них Цимбал страусячого яйця, а ще невідомо, що з нього вилупиться!

Вночі Сердюки вже сторожили Асканію, наче власний хутір, калатаючи в калатайла гучніше за всіх інших сторожів. Небораки так старалися, що розбудили Софію Карлівну, яка змушена була послати покоївку довідатись, чи нічого там часом не трапилось.

Про те, що дядьки вже калатають в Асканії, Ганна дізналась не одразу, хоча наступного дня панич знову прикотив до строковиків на жнивовище, на цей раз, правда, без Гаркуші.

Дівчата саме обідали, попритулявшись, мов перепілки, під копами по холодках.

Ганна вже дообідувала, сьорбаючи з Вустею з одної миски, коли з-за сусіднього полукупка залунало одразу кілька голосів:

— Панич приїхав!

— Ото внадився!

— Кружляє вже над котроюсь...

Ганна зблідла при цих словах і відклала ложку.

— Чого ти? — здивувалася Вустя.— Що, він тебе з'їсть?.. Такого ще нема, щоб на любов когось приневолювати.

Ганна у відповідь тільки зітхнула і схилилась над мискою.

Незабаром з-за полукупків з'явився й сам панич. Розмашисто ступаючи по стерні жовтими черевиками, він щось жваво розтлумачував молодому пригінчому, який, мовчки втираючись рукавом, ішов за цибатим паничем підтюпцем. Помітивши дівчат, панич невимушено привітався до них і кинув жартома, звертаючись до Ганни:

— Ну, сьогодні пуголовки вже не пищать?

— Вже ні,— тихо відповіла Ганна і похнюпилась. Щоки її при цьому ледь помітно зарожевілись.

— Тільки туману щось багато в цій страві,— не втримавшись, таки шпигнула Вустя панича.

— Ну-ну, ти, щебетухо,— весело нагрозив на неї Вольдемар.— З такими оченятами та з такими ямочками ти хоч кого затуманиш,— посміхнувся він і пошвендяв з пригінчим далі, до косарок.

Доки й обід не скінчився, панич усе швендяв по жнивовищу, хоча дівчат більше й не зачіпав. Мабуть, помітив він, як болісно зніяковіла Ганна, сидючи під полукіпком навпроти його жовтих черевиків, зігнувшись над своєю бурлацькою мискою, у своєму незavidному в'язальницькому вбранні. Помітив і вдруге не хотів уже вгонити її в сором.

Тим часом заджеркотіли косарки, сухо затріщали хліба, немов горіли ясним невидимим полум'ям. Піднялися дівчата з-під полукіпків, рушили до своїх загінок. Багато в'язальниць шкандибало йдучи. Поле було рівним, косарки брали низькорослий хліб при самій землі, стерня за ними стирчала тверда й гостра, мов розсипані без кінця ухналі.

Шкандибала й Ганна. Ще в перший день порізалась вона стернею до крові, і тепер їй обривало ногу. На зло паничеві хотіла вона пройти повз нього не шкандибаючи, але біль був настільки пекучий, що темніло в очах, і Ганна, сама того не помічаючи, ішла, припадаючи на ногу.

Вольдемар не бачив у цей час, як прошкандибали інші обранені в'язальниці, йому було видно лише, як пошкандибала від косарки Ганна, одягаючи на ходу грубі парусинові в'язальницькі чохли на свої красиві, повні зап'ястя. Мабуть, заболів паничеві хоч Ганнин пекучий біль! Стояв похмурнілий, насуплений, а повертаючись до машини, вже не так розмашисто вимахував по стерні своїми довгими, в дорогих черевиках ногами.

Вусті теж було жаль Ганни, але іншим жалем. У неї в самої щодня бризкала кров з пробитих ніг. але її кров була така, що одразу запікалась на тілі вишневими патьоками, а виразки не утворювалось. Якби Ганні та таку кров!

Взагалі Вусті в'язалося легше, ніж Ганні, була вона більш втягнутою в роботу, прудкішою і меткішою за свою подругу. Ще інші горбилися над валками, а Вустя, пробігши загінку, вже сиділа на снопику, мов горлиця, з готовим перевеслом. Сиділа, тихо наспівуючи, прислухаючись до Кураєвого. Не раз уже звідти посвистував, притьохкував її милий паровик, пробуєчи свою силу перед молотьбою. Одразу впізнавала Вустя той рідний далекий голос, той ніжний притьохкуючий свисток, відмінний, найкращий між голосами всіх інших паровиків, що пробували в ці дні свої голоси по розкиданих у степу токовищах... Притьохкував, кликав, звертався навпростець до Ву-таньки... Легко, святково ставало на душі, і стерня вже була не колючою, і снопики летіли з-під руки самі собою. Яка багата, яка щаслива була вона в ці дні, мріючи, як вони знову зустрінуться з Леонідом і, впиваючись своєю хмільною близькістю, підуть — куди захочуть... Духмяні степові вечори будуть для них, як небо для птахів, і цей неосяжний степ належатиме до безкраю тільки їм, як власні світлиці, і все те найкраще, що малюється попереду в чистих дівочих видивах, буде їхнім назавжди!..

В цей день не свистів до обіду далекий свисток. Не притьохнув він і після обіду. Може, що сталося? Чи, може... забув? Надвечір смуток оповив дівчину. Хотілось би знятись, на крилах злітати... З серцем уже в'язала, сердито притискуючи коліном невинні снопики до землі. Працювала, стиснувши губи, намагаючись не думати про Леоніда, а в собі все-таки несла жевриво власної пісеньки, що наче сама якось склалася тут, на жнивях: "Ти, машина, ти, свисточок, подай, милий, голосочок..."

Не подає...

Увечері приїхав верхи Гаркуша і все ходив слідом за Ганною та доскіпувався, як у неї виразка на нозі. Так набрид та зосоружнів за вечір своїм приставанням, що Ганна нарешті послала його під три чорти.

А вранці прибули з Асканії легкою бідаркою Сердюки. Незважаючи на спеку, були обидва в смушевих шапках, в нових ялових чоботях, і Ганна,

зрозумівши, в чім річ, одразу зненавиділа їхні ялові чоботи, зненавиділа ще більше, ніж раніше їхні порепані п'яти.

— Ану, де тут наша шкандибачка? — почовгали по жнивовищу Сердюки.— Давай, дівко, до фершала, бо ще підкинеться антонів вогонь...

Ганна й справді сьогодні ледве ходила: за ніч їй ногу рознесло ще більше. Проте їхати в Асканію вона не хотіла:

— Заживе якось і тут... нічим мені вашому ферша-лові платити...

— Та ти що? — визвірився на неї Левонтій.— Рідних дядьків не слухаєш?.. Материну волю нехтуєш? Та ми за тебе перед нею хрест, може, цілували!!!

Підхопивши Ганну під руки, вони силоміць потягли її до бідарки.

Сівши, вона більш не пручалася. Тим часом звідусіль збігались через поле дівчата-в'язальниці проводити подругу.

Ганна сиділа в бідарці випростана, спокійна й бліда, як перед стратою.

— Ганно! Сестро! — захвилювались, підбігаючи, подруги.— Куди вони тебе забирають?

— До фершала,— гірко посміхнулася Ганна, дивлячись через голови дядьків кудись у степ, без краю виповнений сонцем.

— Продавати? — підлітаючи до бідарки, накинулася Вустя на Сердюків.— Каховського ярмарку ще мало на вас було?

— Опам'ятайся, навіженице,— огризнувся до Яресь-ківни Оникій.— Дівчину вже, може, антонів вогонь палить, а тобі вздрівається чорти батька зна що...

— Хай везуть,— у задумі сказала Ганна, спокійно, скидаючи свої в'язальницькі чохла.— Тільки... не продамся я.

Знявши чохла, природно-величавим жестом відкинула їх геть на стерню і перевела погляд на заग्रивки Сердюків. Щось нове, хижу вату — грайливе сяйнуло раптом в її великих, блискучих, мов крига, очах.

— А якщо вже й доведеться, то... не менше ніж за мільйон!.. Щоб панувати над холоуями!

Вдарили Сердюки по конях, заклекотіла бідарка, на ресорах виносячи Ганну із жнивовища.

— Везуть! Везуть!—заметушилась панська челядь, коли Ганнина бідарка влетіла в Асканію. Служниці та лакеї, товплячись біля вікон, пожадливо обмацували її сповненими холопської цікавості поглядами. Хто вона, яка вона, оця нова паничева фаворитка, що в'їжджає сьогодні в Асканію просто із жни-вовища?

Ганна їхала, випрямившись у бідарці, прикривши лице від сонця закуреною, посірілою в степу хустиною. Почувала на собі всі оті погляди, сповнені неприязної цікавості і холопських затаєних заздрощів... Що вони думають зараз про неї, про що перешіптуються між собою? Ждуть її слави? Сподіваються, що піде звідси осміяною покриткою?.. Хотілося кишкнути на всіх, щоб порозліталися хто куди, мов степові ящірки з-під ніг!..

У фельдшерській, куди привезли Ганну, її вже чекали дідок фельдшер у білім халаті і панич Вольдемар, що був сьогодні серйозний, чимось помітно збентежений. Присутність панича не здивувала Ганну,

вона немов ждала цього. Не здивувало і не злякало її також і те, що дядьки, пхнувши її через поріг в оцю білу, наче снігову, кімнату, самі zostалися за дверима.

Пахло ліками, і від пахощів у Ганни злегка закрутилася голова.

— Як добре, що ви приїхали! — проникливо говорив панич, стоячи перед нею наче в тумані.— Я так боявся, що ви не приїдете...

Без пенсне панич був зараз не страшний їй; маленьке випещене личко здавалося дитячим. Не зніяковівши, Ганна дозволила йому взяти себе під руку і перевести через кімнату до твердого, оббитого білою цератою лежачка. Сіла і мовчки закам'яніла в собі.

Її панич відступився до вікна, замість нього підійшов фельдшер, потираючи руки і негарно, шахраювато осміхаючись.

— Приляжте.

Лягати? Ганна одразу стрепенулась, їй стало жарко. Фельдшер ждав, а вона сиділа. Було чомусь соромно лягати в присутності панича.

Ніби догадавшись, Вольдемар відвернувся до вікна, і тоді вона лягла. Нестерпний біль пронизав її всю, коли фельдшер почав обмацувати виразку. Напнулася всім тілом, зціпила зуби, здушуючи стогін в собі. Потемніло на мить в очах... Розплющилась, і знову були білі палатні сніги навкруги, і Вольдемар уже напружено дивився від вікна просто на її тіло... Ганна вжахнулась, немов глянувши раптом його очима на себе збоку, на своє безсоромно розкинуте тіло, на високі свої груди та повні, з тугими литками ноги, байдуже заголені фельдшером вище колін. Хотілося зірватись, затулитись від панича всіма оцими стінами-снігами, і в той же час щось уже стримувало її, було вже їй наче треба, щоб на неї — таку!—дивились...

Прикрилась від нього лише власними віями і лежала так.

Доки фельдшер розрізував, промивав, змащував виразку, Вольдемар все дивився на неї, не зводячи очей.

— Яка воля, яка витримка,— з тихою зачарованістю промовив панич, коли все було скінчено і Ганна вже сиділа з перев'язаною ногою, поправляючи на собі одяг і почувуючи полегкість у всьому тілі.— Скальпель іде по живому, а вона... Та перед вами схилитися треба... Аннет!

В цей час двері розчинились і до кімнати наче вітром внесло вертляву, веселу молодичку в служниць-кому фартушку. Жваво стрельнувши оком в панича, вона одразу підскочила до Ганни, застрекотіла над нею, мов сорока:

— Вкололася? Наривало? Боліло? Нічого! До весілля заживе! Тепер я ось буду біля тебе фершалувати... Покладемо на ніч припарку, сметанки, подорожнику, і завтра — хоч у танець... Берись за мене, ходімо, покажу тобі все!..

Ганна здивувалась:

— Куди?

— Та вже ж не до косарок,— засміялася молодичка.— На хазяйство підемо на своє, ти ж тепер старша покоївка при домі приїжджих... Будемо з тобою в парі гостей приймати...

Ганна здивовано глянула на панича.

— Чекай, Любашо, не стрекочи,— втрутився Вольдемар і скоромовкою пояснив Ганні, що вона зараз вільна від усякої роботи і, доки остаточно не вилікується, справді житиме з оцією Любашею разом.

— А далі видно буде,— невизначено закінчив Вольдемар, проводжаючи Ганну до самих дверей.

На ганку її чекали дядьки.

— Ну як? Ну що? — накинулись вони з обох боків на племінницю.— Що він тобі сказав?

— Нічого страшного... скоро заживе,— стримано відповіла Ганна, маючи на увазі фельдшера.

. — Та ні... це, звісно, заживе... а панич, що сказав?

— Ой, відстаньте ви, ради бога, від мене! — змучено видушила з себе Ганна, мимохіть притискаючись до Любаші.

Сердюки пройшли за ними ще кілька кроків, потім раптом відстали, зупинившись і радячи поміж себе якусь раду. Любаша тим часом уже зводила Ганну по високих східцях будинку приїжджих. В коридорі пішли по килиму — по м'якому килиму в самий кінець. Чепурна кімнатка, в якій вони опинились, теж була в килимцях, у живих квітах, у мереживах та білосніжних високих перинах...

— Тут ми будемо жити,— обвела Любаша кімнату рукою.— Загадуй тепер, що ти бажаєш?

Ганна втомлено опустила на стілець, зітхнула:

— Води.

— Води? Ха-ха-ха! — розреготалась Любаша.— А може, винця? У нас і таке є!

— Ні... води... Спрага мене ще з самого степу мучить...

І коли Любаша, вибігши на хвилину, повернулась з повним графином свіжої, солодкої, артезіанської, Ганна, припавши до нього, не відірвалася, доки не випила до дна.

XXXI

— Ти ще не знаєш, Ганнусю, нашого панича,— говорила згодом Любаша, розіклавши на колінах вишивання.— Ото дарма, що такий багач, а з людьми він не гордий, простий, привітний... Біля нього легко жити. По інших економіях від паничів усього натерпишся: він тебе і вилає, і виб'є, і накаже за межу конем вигнати, а наш — чи він кого вдарив, чи кому слово коли накриво сказав? Тільки приїхав — усю прислугу чайовими обдарував, нікого не забув. І скільки його знаю, завжди він такий: добрий до всякого, хто до нього добрий...

— А ти тут давно вже? — запитала Ганна, прилігши після купання на своїх білосніжних перинах.

— Вольдемар ще гімназистом був, коли я сюди потрапила,— жваво стрекотіла Любаша.— Чернігівка я сама, приплила в Каховку такою ж ошарпаною, як оце й ти! Спочатку з грабарями на ставках працювала, на земляних роботах,— ох, набідувалася, Ганно! Тільки й зітхнула, як у покоївки вийшла. Що мені тепер? І ходжу чисто, і їм ласо, і чорної роботи не знаю! Прибавляється потроху і в сундучку, та й додому щоосені передачі передаю... А все тому, що вдачі веселої, людям я приємна... Ось поз'їжджаються до панича гості, одразу: заспівай, Любашо! Потанцюй, Любашо!.. І заспіваю їм, і потанцюю — хіба мене з того поменшає? Якби мені та ще твоя врода — ого-го, дівчино, далеко б я була!..

— Це вони й мене заставлятимуть танцювати? — задивилася Ганна у візерунчасту, прикрашену ліпленням стелю.

— Як не захочеш, то хто ж тебе заставить! Та тобі й заступа добра є,
— засміялась Любаша.— Панич нікому не дозволить тобою каверзувати.
Тобі тепер і сама бариня не страшна!..

— Злюща, кажуть?

— В печінках усім сидить,— озирнувшись, зашепотіла Любаша.—
Покоївкам ні погуляти, ні заснути не дає, цілісіньку ніч заставляє
молитись... Сама хоче святою стати, а вони щоб за неї поклони били!
Отака!.. Це вона скоро вже ось вийде зуби собі гріти... а мо', й вийшла.—
Піднявши фіранку, Любаша виглянула крізь квіти в віконце, що виходило
в сад.— Уже сидить! Полюбуйся своєю свекрухою,— приснула вона в
долоню, відсахнувшись од вікна.

Ганна звелася на лікоть і глянула в сад. Софія сиділа одна в плетеним
кріслі, на самому сонці, нерухомо задерши голову вгору, широко
розкривши рота. Ганні вона здалась божевільною. Сидить на спеці,
роздерши, мов Кощій, свого старечого рота до вух, роззявившись прямо
на сонце, немов хоче на нього гавкнути!..:

— Чого то вона, Любашо?

— В роті собі вигріває... Хворобу якусь лікує сонцем...

— Тьху яка... Завісь фіранку.

Ганна відкинулась на подушки хвилями своїх чорних, розпущених
після миття кіс, що вільно розсипались по постелі, по плечах, повних,
округлих, наче виточених із слонової кості. Поклавши на чоло руку,
мовчки дивилась у виліплєну стелю, але й звідти над нею нависали якісь
потвори з роззявленими ротами, що ніби хотіли гавкнути на сонце...

— Ніхто її тут не любить: ні слуги, ні контора,— заторохтіла знов
Любаша, беручись за вишивання.— Та й сам Вольдемар був би, видно,

тільки радий, якби вона вже кикнула, щоб самому потім розпоряджатися... Ну, Вольдемар, цей ще сяк-так, хоч для годиться матері ручку цілує, а Густав придуркуватий, як був тут, він її духу не терпів... Одного разу вівчарками зацькував, на кам'яну бабу загнав — мусила з годину там кукурікати.

Ганна ледь помітно всміхнулась, уявивши бариню верхи на кам'яній бабі.

— Добре, мабуть, схарапудилась?

— Та зняли ледь теплу...

— А де він зараз, той Густав? Любаша зітхнула:

— Доренбургом править... Зіслали туди на покая-ніє за те, що братові пекельну машину під ліжко підклав... Ірод, найближчу подругу мою, Серафиму-по-коївку, зі світу молодою звів...

Ганна плавно зметнулась з постелі, сіла.

— Так то таки правда?

Щось вона чула околицею про той страшний випадок у маєтку, але тільки зараз — з уст очевидиці — він дійшов до неї у всій жахливій, зловісній імовірності. Напружена, з великими від жаху очима, слухала Ганна в подробицях Любашині свідчення про загибель подруги, що лягла з одним паном на пекельну машину, підкладену другим...

— Ото тільки й того, що поховав по-людському, білий камінь поставив із золотою насічкою,— сумно закінчила Любаша і, відклавши роботу, полізла кудись у куток за ліжко. Випросталась з пляшкою в руці.

— Давай, Ганно, влаштуєм їй поминки. Бо хто її, нещасницю, згадає... Будеш?

— То що таке?

— Горілочка...

— Незвична я, Любашо... Пий сама.

Нахильці, просто з пляшки, Любаша зробила кілька ковтків. Відставила, передихнула.

— Звикнеш, Ганно, і ти... До всього тут звикнеш... Задумалась край стола Любаша, схилившись щокою на руку. Потім стиха, ледве чутно стала наспівувати:

Додому іду,

Як риба, пливу,

А за мною, молодю,

Сім кіп хлопців чередю

В цимбалоньки тнуть, тнуть, тнуть...

Пісня була веселою, грайливою, але зараз в устах Любаші вона звучала якось тоскно, журливо.

Ганна чула спів і мовби не чула його, зосереджено думаючи про загиблу дівчину, яка ще, може, недавно лежала тут, на її, Ганниному, місці.

— Де її поховано? — запитала через деякий час.

— Серафиму? За Герцогським валом. Бариня настояла, щоб подалі...
Ех, життя наше!.. "В цимбалоньки тнуть, тнуть, тнуть..."

В двері постукали.

— Можна,— насторожилась Любаша.

Зайшов панич Вольдемар, веселий, хлоп'якуватий, в розстебнутій сорочці з засуканими рукавами, з якоюсь картонною коробкою в руці.

— Я на хвилинку,— перепинив він Любашу, що схопилась уже була до дверей. Ганна закрилась простирадлом по саму шию, всю її обсипало приємним жаром, хоча сорому за те, що панич застає її в постелі, вона не відчула. Після того, як він у фельдшерській так довго й серйозно дивився на її тіло, вона вже мовби побувала з ним у якійсь недозволеній близькості.

Поставивши коробку на стіл, Вольдемар обернувся до Ганни, радісно заклопотаний і трохи зніяковілий:

— Ну, як тобі?

Подумавши, Ганна відповіла з протягом:

— Кра-ще...— І дивилась на панича небоязким, вивчаючим поглядом.

— Головне, щоб не скучала за степом... Ти вже тут, Любашо, розважай її. Можеш гукнути увечері Яшку-негра, хай пограє вам на гітарі... А я зараз до Генічеська. Що тобі привезти з Генічеська? — люб'язно звернувся він знову до Ганни.

— Нічого мені не треба,— відповіла вона, хоча їй була приємна сама ця можливість загадувати, бажати, чого захоче, приємно було відчути свою зростаючу владу над цим молодим мільйонером, що міг би з бебехами закупити всіх отих криничанських багатіїв Огієнків, від яких вона свого часу стільки натерпілася.

— Ось як підправляюся трохи з ділами, я повезу вас до моря... Ти хочеш побачити море, Аннет?

— Не кажіть на мене Аннет... Я — Ганна. Панич засміявся:

— Гаразд, не буду... Так поїдеш до моря, Ганно?

— Побачимо.

Мимохідь торкнувшись пестливо рукою гарячого Ганниного підборіддя і побажавши їй швидше одужати, панич залишив кімнату.

Ганні сподобався цей візит. І те, що панич постукав у двері, питаючись дозволу, перш ніж зайти, і що затримав у кімнаті Любашу, щоб не залишатись їм тут віч-на-віч, і люб'язна, делікатна його мова — все це було новим для Ганни, незвичним після грубощів, серед яких вона виростала, після сороміцьких жартів, яких вона наслухалась від каховських баришників. Правда, коли він мимохідь провів рукою по її підборіддю, то Ганну поморозило, як від леза ножа, а коли, вже виходячи, окинув від порога поглядом Ганни-не тіло, то здалося, що він бачить її крізь простирadlo відкритою, голою всю, але й це в нього виходило якось особливо, по-панському, і не образило Ганну.

— Оце приворожила,— захоплено проспівала Любаша, коли паничеві кроки стихли за дверима.

— Уже й приворожила,— не втримала посмішки Ганна.

— Вперше таким його бачу... Ні одної він так не провідував... Ой Ганно, попануєш! — в захваті вигукнула Любаша і кинулась до коробки, залишеної паничем.— Що він тут приніс? Духи! Глянь, які хлакони! Такі тільки в барині є... А пахне! Давай я тебе збризкаю, Ганно, щоб Парижани пахла, ха-ха-ха... Не тільки ж їм — коли-небудь треба й нам!

І Любаша заходилась тут же бризкати на Ганну запашним дощем, заставивши її вдоволено мружитись.

За цим заняттям і застали дівчат Сердюки, що ввалились до кімнати без усякого попередження.

— Що це в вас тут так пахне? — розставивши руки, блазнювато забалакав Левонтій.— Чи м'ятою, чи кану пером... і не розбереш.

Оникій тим часом уже заглядав біля столу в коробку. Відкрив найбільший флакон, приклав до ніздрі, з сопінням потяг у себе, наче тертого тютюну:

— Ох і шпигає ж...

Ганні урвався терпець. Розлючена, звелась на перинах і несподівано владним рухом вказала на двері:

— Ану, звідси... Настогидли... Вимітайтесь геть! Дядьки остовпіли, ошелешені, стояли, безглуздо

осміхаючись.

— Ганно... Та що з тобою?

— В коробці ритися прийшли? Нюхати розігнались? Там нюхайте! — розпалилася Ганна.— Ну, чого стали, як пеньки? Любашо, гукни панича, може, хоч він їх виведе!

Це на дядьків одразу подіяло. Обережно, мов по слизькому, вони позадкували до дверей.

— І щоб без стуку більше сюди не вдирались,— кинула Ганна їм навздогінці і знову лягла.

— О, яка ти... Аж мене налякала,— з щирим подивом видивилась на Ганну Любаша, коли двері за Сердюками зачинились.— Одбрила так, що й я не зуміла б! "Вимітайтесь", ха-ха-ха... Рано за виручкою прибігли... Та й справді, що вони тобі тепер, чого їм в зуби дивитись? Рідні дядьки? Пусте: яка вже там рідня, де торги йдуть!

Ганна мовчала, сувора, замислена. Вигнавши дядьків, вона не зазнала від цього радості. Як-не-як, Сердюки були зараз для неї в Асканії найближчими людьми. Щось навіть схоже на жаль чи співчуття торкнуло її душу, коли вони, розгублені, принижені, опинилися за порогом. Пригадала, як була маленькою і бігала з ровесницями щедрувати до них на панську воловню. (Сердюки, не маючи в Криничках своєї хати, літо й зиму жили при панській волонні.) Тоді дядьки ще не були такими скнарами і радо зустрічали племінницю, відплачуючи за щедрівки заздалегідь заготовленими гостинцями. Пригадалися також материні напучування: триматися дядьків, слухатися їх у всьому... Добре ж вона слухається! Так приструнчила, що вже не вона їх, а вони, дядьки, змушені слухати її!

Сама була здивована спалахом свого несподіваного властолюбства і тим, як просто можна ставити інших собі в підлеглість. На них перших зігнала оскому, на них перших спробувала своєї нової влади, яка мовби мимоволі заставляла її бути черствою і безсердечною з іншими. Може, це й недобре, але почувала, що й надалі діятиме саме так. З'явивсь дядьки

тут удруге, вона вдруге б їх вирядила, хоча, незважаючи на Любашине стрекотання, самотність дедалі дужче гнітила її.

Степ був десь далеко. Аж не вірилось, що сьогодні вона ще спотикалась по стернях, виглядаючи зі шляху бочок з водою. Подруги і зараз там, у пекельнім степу, спотикаються за косарками, а вона вже скупана, в перинах, в парфумах... Гримає, велить, і її слухають. Здається, мусила б нетямитись у радощах від такої наглої переміни, але справжньої радості не було. Відчувала тільки фізичну полегкість, яка одначе не могла замінити собою щось інше, важливе, чого так не вистачало Ганні в житті.

XXXII

— Душа в мене не на місці,— говорила наступного дня Ганна Любаші, коли вони вийшли надвечір на околицю маєтку прогулятись.— Важко мені чогось, тривожно... Того берега пустилась, а до цього не пристала... Та чи й пристану?

— Чудна ти, Ганно,— відповіла Любаша,— їй-богу, чудна. Інша на твоєму місці йшла б і землі під собою не чула, а ти... Ну чого ти така? Хай учора боліло, а сьогодні вже й на ногу полегшало, вся в обнові йдеш, фартушок на тобі, як фата весільна... І ще вона не-вдоволена!

— Що — фартушок, Любашо... Невелике це щастя — фартушок покоївки... Не дорожу я ним.

— Бо легко дістався. Іншим він бозна-чого коштує, а тобі, вважай, даром його піднесли.

— Якось тісно мені в ньому, незручно... І поворозки наче давлять, і кожен, як на білу ворону, дивиться... Мабуть, не родилась я для прислуги, Любашо... Нема в мені холопського дару.

Глянувши збоку на Ганну, Любаша відзначила про себе, що й справді її супутниця мало схожа на прислугу навіть у накрохмаленім фартушку покоївки. Іде й не струснеться. Голову — в чорній блискучій короні кіс — несе, мов яка-небудь княгиня...

— А що б же ти хотіла, Ганно? В антонобілях кататися? Ще покатає!

— Того мені теж мало,— відповіла з напівусмішкою Ганна.

— Тоді я вже й не знаю, чим він тебе приверне,— розвела руками Любаша.— Хіба, може, пташиного молока з Генічеська привезе...

Неподалік стежки, якою вони йшли, за зарослями очерету працювала велика артіль землекопів. Ганна мимохідь задивилась на них, ошарпаних, напівголих, змучених цілоденною роботою.

— Що то вони риють, Любашо?

— Новий ставок б'ють... Отож бачиш які: на людей не схожі. Все з тачками та грабарками, вергають землю мов каторжники, з ночі й до ночі. А ми тим часом в проходку ходимо, повітрям дихаємо... Думаєш, не заздрять вони нам?

Ганна зупинилась:

— Ставок в степу... аж дивно. Хіба тут можна до джерел докопатись?

— Їхнє діло землю вивергати, а воду сюди з артезіанів по трубах напустять... Бачиш, ото малий, бистрий, у кепочці, що гурт біля себе зібрав, аршином розмахує? То якраз і є головний водяник, механік водокачки... Він тут із своєю бражкою всю воду в руках тримає,— пояснила Любаша і, озирнувшись, додала напівпошепки: — Кажуть, з тих він, що проти царя йдуть! На каторгу, либонь, уже мав заgrimіти, та якось в Асканію сприснув...

— Ми бачили одну таку в Каховці на лісопиліні,— похвалилася Ганна.
— Мені вона сподобалась... Але ж хіба можна всіх зарятувати?

— А я, Ганно, боюсь їх... Як зустріну де цього водяника, то аж потерпну вся... Може, він і не має нічого лихого на думці, а мені здається, що в нього повно бонб у кишенях напхано!..

Відійшовши, Ганна ще раз оглянулась на гурт чорних землекопів, що стояли, закурюючи з водяником, на свіжому земляному насипу. Робочі люди, вони їй близькі, а вона їм уже далека. Проміняла в'язаль-ницькі чохли на підкрохмалену фартушину, зав'язла в таборі панської челяді... Межа, якась невидима грань розкраяла її життя надвоє, відділивши від звичного строкового товариства, що залишилось там, на жнивовищі, в степу. Чи буде тепер їй довіра від них, чи дістане звідти підтримку в скрутний свій час? Вустя, вірна подруга, була там, всі свої були там, а тут біля неї в'ються лише Любаша та дядьки, на яких вона не може покластись, яким не може відкритися своїми далекосяжними помислами. В степу, в дружному колі строковиків, Ганні було якось затишніше, дихалося легше, а тут не знає, кому вірити, кому — ні. Тим часом зараз більше, ніж будь-коли, вона почувала потребу в надійній опорі, щирій душевній пораді. Ступала зараз понад самою прірвою, крок за кроком пробираючись все вище, постійно напружена, тайно розпалена жагою сягнути золотих верховин життя. Передчувала, що нелегко їй буде здійснити свої честолюбні заміри, муситиме одинцем витримати війну проти всього панського кодла. Це їй не лякало. Чого-чого, а відваги їй не позичати!..

— Про що ти все думаєш? — зазирнула Любаша знизу Ганні в обличчя.— Скритна ти якась... Не вгадаєш тебе по очах.

— Зізнайся, Любашо: панич тебе підкупив, щоб ти мою душу вивідувала?

— Ганно, бог з тобою!.. Просто мені самій цікаво стало, про кого ти задумалась?..

— Про тих, що в степу.

— Забудь про них, Ганно, тобі тепер з ними не по дорозі. Вони вибудуть строк та й знову на Каховку, а ти...

— А я куди?

— Тільки не в Каховку. Ти вже панича так присушила, що... на твій вік вистачить. На любовці вони нічого не шкодують,— багачкою вийде від нього, яка не промах. Те, за чим в Каховку десять весен треба чухрати, в нього за одну ніч добудеш!..

:— Перестань... свахо,— спокійно обірвала Ганна Лю-башу.

Стежка незабаром вивела їх на Герцогський вал, привела до самої Серафими...

Серед буйної трави білий мармур-камінь горить на сонці золотою насічкою. З чотирьох боків обнесений металевою сіткою, тією самою, з якої в Асканії напинають вольєри для птахів. Наглухо звідусіль оплетене Серафимине місце, тільки в небо й відкрите... В мовчазній задумі дивилася Ганна на горючий дівочий камінь. Не знала грамоти, не вміла читати, і від того насічений напис видався їй особливо значущим, зловісно спрямованим проти неї самої, проти сміливих її устремлінь, наче це сама доля писала їй отут золотом на камені грізну свою пересторогу.

"Ні, я буду обачнішою,— подумала Ганна, неквапом рушаючи далі.— Дасть бог, я з ними й за тебе поквитаюся, сестро..."

— Живою привалили, каменем придушили,— зітхнула Любаша, похнюпившись.— Моторошно мені стає, коли тут проходжу... Здається, що вона й досі лежить у землі жива і все чує...

Незчулися, як вийшли на Зовнішні Ставки. Так звалося просторе, розузорене ставками вгіддя, західне крило Великого Чаплівського поду, що прилягало одним краєм до асканійських парків, а другим — переходило у відкритий степ. Ганні ця місцина нагадала розкішні полтавські левади. Густа лугова трава, гінкі молоді очерети, клуб'я поодиноких верб... Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, ОПОВИВШИСЬ бляклою жовтизною спеки, а тут, довкола ставків, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною. Самі ставки, повні, налиті по вінця, в пологих зелених берегах, були схожі більше йа природні степові озера, хоча всі вони живились — через невидимі підземні труби — водою з водокачки.

Вода! Завдяки їй все тут жило, росло, буяло. Свіжість і сяйво, що йшли від неї, накладали на все довколишнє відбиток святковості.

Вудкарі урочисто дрімали попід очеретами. Дикі крижні на чолі молодих виводків плавали поблизу, як свійські. Гості з моря — білосніжні чайки-реготу-хи — кружляли над водяними дзеркалами, вільно сміялись в повітрі.

По той бік ставків у товаристві асканійської малечі стояв біля води Яшка-негр, весело кидаючи з берега якийсь харч птахам, що налітали на нього.

— Глянь, Любашо... і він тут,— здивувалась чомусь Ганна.

— А що йому,— здвигнула плечем Любаша.— Тістечок наробив, морозива накрутив — і гайда, як хлопчак, по Асканії. Ото його улюблене діло — чайок годувати.

Вибравши місце, Ганна присіла на бережку, простигши ноги вперед і зацікавлено стежачи звідси за негром та чайками, що вихрилися перед ним крилатою білою заметіллю.

Вчора Любаша, згідно з паничевою волею, кликнула таки негра, він з'явився надвечір до будинку приїжджих, щоб розважати Ганну своєю грою на гітарі. Дивне почуття охопило Ганну, коли вона вперше зіткнулась поглядом з цим чорношкірим велетнем, що прибув її розважати. Більше боляче, ніж приємно, стало їй від того, що він виструнчився перед нею, мов перед господинею, чекаючи наказу. І не стільки своєю чорною шкірою вразив він Ганну, скільки вразив саме поглядом, глибоким, гарячим, повним щирого подиву і якоїсь затаєної скорботи. Ганна відчула себе раптом присоромленою і немов чимось винуватою перед ним. Може, в людини горе, а їй велять іти розважати когось, веселити... Навіщо? Ганна рада була б зовсім відмовитись від цієї силуваної розваги, але Любаша вже схопила Яшку за руку, посадила біля себе:

— Грай!

Ганнина ніяковість, мовби передавшись негрові, зробила його незграбним, ще більше, видно, розбуркала й загострила в ньому почуття своєї підневільності. Сидів як туча. Потім рвучко, майже сердито вщипнув струну, і... струна лопнула.

— Що ти робиш, Яшко? — викрикнула Любаша.— Це ти навмисне!

Яшк\$ звів очі на Ганну, посміхнувся полегшено:

— Не хоче сьогодні струна грати... Я просив вибачай...

Ганні після цього теж наче полегшало.

— Я вибачаю,— сказала вона.— Не треба сьогодні... Іди.

На тому й кінчився Ящин вчорашній виступ.

Сьогодні негр, видно, був у кращому настрої. Стояв, випростаний, на березі, сміявся до чайок, і чайки сміялись до нього.

— Вони його нітрохи не бояться,— промовила Ганна.— В'ються, бач, коло самих рук, як голуби...

— Крихти вихоплюють,— пояснила Любаша.— А потім птиця, вона теж людину чує, знає, хто її скривдить, а хто ні... Яшка для них свій.

— Хіба чайки теж звідти налітають, з теплих його країв?

— Може, й звідти... Може, привіт оце йому від батька-матері принесли...

— Мабуть, не солодко і йому тут,— задумалась Ганна.— Одному серед чужих людей...

— Це хоч говорити трохи наломився, а то було ні слова по-нашому... Він же бусурман був, а потім ігуменша таки вихрестила його. Тільки дивний якийсь: ні з ким із челяді не хоче компанії водити... Все більше з дітьми, або в саду десь, або на звіринці... Там, правда, в нього приятелів вистачає: страуси, зебри, антилопи — то все його земляки. Як і Яшку, їх теж відтіля вивезено, з-за морів, де ніколи снігу не буває...

— Гарно, мабуть, там,— замріялась Ганна.— Недаром туди птиці на зиму відлітають...

— Може, й гарно, та не всім... Інакше, чого б Ящі тут бути?

— Неловко вчора в нас із ним вийшло... Сердиться він?

— Нітрохи. Дарма що такий ото здоровило, а душа в нього м'яка, як у дитини...

— Глянь, Любашо,— радісно вигукнула Ганна,— уже чайка в нього на руках!

— Приворожив-таки!

Негр стояв у колі захоплено лементуючої дітвори, Пригортаючи до грудей велику білу птицю, ласкаво, ніжно погладжуючи її. Ганні чомусь пригадався зараз один вечір на Кураєвому. Сходив місяць, вони стояли з Вустею край табору — Вустя ждала свого Леоніда. І він незабаром прийшов і забрав Вустю, і вдвох вони рушили в степ, весело розмовляючи, сміючись, а Ганна, zostавшись одна, повернула до табору. Оглянувшись через деякий час, вона вся осипалась жаром від чужого щастя: Леонід уже ніс Вустю в степ на руках, ніс так легко й ніжно, як цей негр зараз несе ото до води свою чайку... Зійшов у берег, підкинув високо над головою — лети!

Збуджений, радісний, він щось голосно забулькотів їй услід на своїй дивній незрозумілій мові, і Ганні здалося, що пущена чайка і всі подруги її зараз розуміють негрову мову, і самій Ганні раптом захотілося збагнути їхній чудесний переклик.

...Вже по заході сонця, повертаючись до маєтку, покоївки несподівано зустрілися з негром за очеретами, біля Герцогського валу. Чемно, з гідністю він привітався до них, тримаючись тут сьогодні з ними, як з рівними. Ганна ще пришкандибувала, і, підіймаючись на вал, Яшка подав їй руку, поміг зійти. Чорною була рука, але якою гарячою, дужою та ніжною виявилась вона!

Потім, ідучи, вони розмовляли про чайок та страусів,— про вчорашнє ніхто не згадував. Без звички Ганні нелегко було розуміти ламану негрову мову, однак головне вона все-таки збагнула з того, що він

розповідав про своїх упертих земляків, які навіть тут, в Асканії, не хочуть зрікатися звичок, набутих там десь, у вирії. Справді, чудні! Нестися починають не напровесні, як інші птахи, а глибокої осені, напроти зими, коли кругом тут саме стужа свище та грудневі морози б'ють...

— Вірні на свій календар залишайся,— весело пояснював негр.— Зима-весна переплутай...

— Ага,— догадавшись, засміялась до Любаші Ганна.— Це коли в нас зима лютує, у них там якраз весна цвіте... А коли надходить той час,— то що їм стужа? — вони думають, що вже і в нас весна настає...

— Хіба вони думають? — розсміялась і Любаша і раптом вклякла на місці, змінена з лиця.— Ганно, бариня йде!

Неподалік на стежці при виході з маєтку з'явилася група дам у довгих сукнях і в капелюшках. Софія, вихизовуючись посередині, жваво щось говорила приятелькам і була така ж ротата, як і вчора, коли лікувалася сонцем в саду. Дрож огиди перебіг Ганні по тілу, наче то йшла стежкою прямо на неї здиблена сажнева гадюка.

Обійти було нікуди. Вертатися пізно.

— Не бійся,— тихо промовив збоку негр, і, не зупиняючись, вони крок за кроком рухались далі — Ганна з негром попереду, а Любаша у них по п'ятах, ховаючись за їхніми спинами.

Мов сліпа, не здригнувшись, пропустила Ганна мимо себе розпахчених паній. Почувала, як обстрілюють вони її з-під капелюшків по-старечому жадібними, ревливими поглядами, оцінюючи в ній нову паничеву коханку. Прикусивши губу, Ганна давала себе їм розглядати, хоча сама не глянула ні на кого. Бліда, вся напружена, бачила перед собою лише темніючі урвища асканійських парків та розгорнуте над ними світле крило перистих нерухомих хмар.

Пройшли, прошуміли панії, наче горбаті відьми, і Ганна незабаром почула, як вони захихикали, відійшовши, і як котрась із них, здається, сама Софія, кинула насмішкувато:

— Чим не пара була б?

Ганна промовчала, хоч і зрозуміла, що бариня має на увазі саме її та чорного її супутника. Мовчав і негр, неквапом ступаючи поруч і простодушно посміхаючись кудись угору.

Гортанним неприємним криком прокричав із темряви павич.

Глухий ритмічний гул долинав з водокачки.

А з боку моря над парками вже поступово займалось густо-червоне ятриво, наче хто розводив чабанське вогнище посеред хмар: то сходив місяць.

XXXIII

В степових колодязях помітно меншало води. Важкі дубові цебри уже черпали мул і підіймались на поверхню напівпорожні. Численна худоба годинами тирлувалася біля колодязів, билась над коритами, аж стогнучи, кидалась на скупі колодязні вицідки.

Репалась розпечена земля. Лежала в таких тріщинах, що коні виламували ноги на скаку. Трава, пригоряючи, скручувалась, злягалась над степом, мов повсть. З цілинних земель гарячі вітри вже разносили по всій Таврії насіння найживучішої з ковилів — тирси. Здавалось, що з усієї степової рослинності лише вона, тирса, яка здавна взяла собі в спільники суховії, зможе перенести оцю люту спеку, вижити і продовжити себе в потомстві. Гостре й міцне, мов сталеві голки, насіння її неслося над степом тучами дріб-нющих татарських стріл і не просто лягало на землю, а впивалося в неї своци жалами, виставивши вгору на вітер довгі

тоненькі хвостики-свердельця. Міріади таких тирсових штопориків, роздмухуваних вітром, ворушилися тепер цілими днями по степу, повпивавшись у сухий ґрунт, поступово вгвинчуючись в нього під натиском вітру дедалі глибше й глибше. Особливо багато клопоту завдавала тирса чабанам, які в дні облітання її просто не знали, куди діватися зі своїми отарами. Від колючого летючого насіння збивалася вовна на вівцях, до самих очей запухали заостючені овечі морди. Тирсові остюки в'їдалися глибоко в тіло, попадали в кров, доходячи іноді по жилах до самого серця.

Все живе чавуніло від нещадної тріскучої спеки. Небагатьох могли зарятувати асканійські холодики! Як завжди, з середини літа по всіх таборах було введено водяний пайок. Прикажчики економили тепер на кожному відрі, дбаючи насамперед про забезпечення водою отар та черід. Від суворого водяного режиму найбільше потерпали ті, кому випадало працювати на ланах та на токах, закинутих далеко від таборових колодязів. Для них воду постачали цілі валки водовозів, які, однак, не могли вдосталь забезпечити спраглу багатотисячну армію строкового люду. За воду між строковиками і прикажчиками раз у раз спалахували гострі сутички. Привозили скупю, з перебоями, та ще й теплу, пополам з мулом,— рештки того, що націджувалось уже після поїння черід. Правда, з асканійських артезіанів питної води вистачило б на всіх, але артезіани — не для строковиків... Важко було жити на скупому привозному пайку, вважалося щастям потрапити десь на роботу при таборі, на ті токи, що були розташовані поблизу колодязів.

З початку молотьби поталанило й криничанським дівчатам: в числі інших їх перевели на тік у Кураєве, до Бронникового паровика.

Для Вусті цей день став особливо пам'ятним... Ішла в Кураєве, осяяна радістю близького побачення з милим, охоплена солодким лоскітливим трепетом, від якого їй всю дорогу хотілося сміятись. Очі горіли, губенята пустотливо посмикувались, і ноги вже самі несли її до табору, легку, нетерплячу, всю в веселих живчиках щастя...

— Що таке? — дивувались дівчата.— Все так і грає на тобі!..

Прямо з шляху в'язальниці завернули гуртом до колодязя, де знайомі таборів доярки саме полоскали після доїння свої дійниці. Якби знаття, обійшла б Вустя доярок десятою дорогою, щоб не чути від них того, що довелося почути і що перевернуло їй душу:

— Прожнивувала ти, Вустенько, своє щастя... Проспала його в полі на межівнику...

— Дівчата... про що ви?

— Відкинувся.

І, захлинаючись в нещирому співчутті, наввипередки розповідали, як усе це сталося. Двічі приїздила до нього одна тут самокатом на двох колесах... Двічі проводжав її Леонід знову далеко в степ, так як на Маячку чи десь на Олешки, а що вже між ними в степу було — нікому того не знати...

Бачили тільки дівчата, що повертався матрос із тих проводів нескоро, веселий та вдоволений, як кожен, хто всмак націлується в степу... Отакий: мало йому своїх.. Хоча б уже міняв, то було на що! Не першої вже, видно, й молодості вона, і не така-то вже й красуня — далеко їй до Вутаньки! Тільки й того, що міська, при ридикюлі та в капелюшку... Давня, мабуть, морська його любов...

Нахильці пила Вутанька свіжу отруту, якою частували її з прихованим злорадством доярки (декотрі з них, що були самі не байдужі до машиніста, вважали себе потайними Вустиними суперницями).

Не розпитувала їх ні про що, не вивідувала подробиць, наче зараз це її стосувалось найменше... Нащо розпитувати? Нащо розгортати килимом отут своє найдорожче, найчистіше, по якому хтось злорадісний потоптом

пройде до її дівочих світлиць? Погордлива усмішка як лягла їй в першу мить на устах, так і досі в'янула там, не сходячи: була, зараз дівчині хоч тоненьким захистом від усього, від усіх.

Нізащо, ні перед ким не хотіла б відкритись Вутанька своїм першим ревним, задушливим болем. Відкинута, збракована... За що він її так? Здушена слізьми, стояла, схилившись над зрубом, підставивши розпашілі щоки свіжій прохолоді, що йшла з глибини колодязя. Немов крізь тумани доносились до неї по-базарному жваві голоси:

— І хто б міг подумати?! Готовий був Вутаньку на руках носити, а тільки відвихнулася, вже іншу собі роздобув!

— Всі вони такі... Знеславить дівчину і — прощавай...

— Недаром же в пісні співається, що нещаслива та дівчинонька, котра любить моряка...

Ах, у пісні!..

Скільки пісень наспівала йому Вутанька самотою на жнивах, скільки ще не виспіваних несла йому з собою в Кураєве!.. "Ти, машина, ти, свисточок, подай, милий, голосочок..." Ніколи було б його не чути!.. Так йому вірила, так довірялася... Карою-мукою обернувся їй той голосочок. Невже він так швидко міг про все забути? Опоїли його, мабуть, зіллям-приво-ротом, сам би він не відкинувся від неї, не скривдив би її так жорстоко, безсердечно...

— Нема у них жалощів до нас,— чула, немов у гарячому маячінні, чийсь далекі слова.— Зірве, як квітку, кине й розтопче...

— Ми для них не такі, міських панночок шукають...

— Морської, крученої любові...

Морська любов... Яка вона є? Може, то справді якась інша, зовсім не така, якою любила його Вутанька? Може, не когось, а саму себе мусить винити Вутанька за те, що не зуміла приворожити його навік? Кажуть ось доярки, що в коханні треба бути обачною, обережною, що треба вміти повестися так, щоб не змодитись, не обриднути... А що вона вміла? Не давала собі стриму, не оглядалась ні на кого, слухаючись лише поклику власного серця... Кажуть: не давай серцю волю... Але хіба можна любити не повним серцем, не до безпам'яті вільно, просторо, шалено? Хіба то кохання, якщо воно лише до якихось меж, лише на півсерця? Не вміла цього Вутанька та й не хотіла вміти. Захмеліла першим своїм хмелем, ошаленіла в коханні, без вагань довіряючи себе милому, як братові... Мабуть, за чисту оцю довіру свою, за щасливу свою безоглядність зараз мусить отак каратись! А він... Ні, нема в ньому серця! Мало йому всього, вирішив, видно, ще зробити собі наслідок розвагу... Іде, зашмарований, до колодязя, зухвало, ніби нічого й не сталось, простягає перший Вутаньці руку:

— Здрастуй...

Гнівню відметнулася від нього дівчина, не подала руки. Хоч цим та відплатила! Стояв оторопілий, пригадьблений, оглушений реготом доярок:

— Отакими наші дівчата повертаються з поля! Теж поміняли паруси!..

Не озираючись, рушила Вутанька з подругами від колодязя, залишивши спантеличеного Леоніда на втіху дояркам.

Ще в той же день засвистів у Кураєвому паровик, скликаючи токових до роботи. Не притьохнув на цей раз свисток по-солов'їному, не заласкавився м'яко, милозвучно до Вусті, як тоді, коли чула його на далекій відстані, в степу... Сьогодні його наче підмінили: аж засичав у повітрі, неприємний, різкий, цьвохнувши дівчину, мов батогом.

Гаркуша поставив Вустю з Оленою до соломотряса, в найгустішу пилюку. Робив на зло, а для Вутаньки було це ще й краще. Далеко від паровика, далеко від машиніста. Не видно її тут нікому, не видно нікого і їй. Із звичною моторністю орудує вилами біля самої пащі молотарки; валить і валить з темної пащеки пережована солома — гаряче, перебите, розтребушене місиво замість отих золотих тугеньких снопиків, що їх Вустя сама ще недавно в'язала... Пашить спека, а дівчата позакутувались хустками по самі очі, бо ще гірше спеки оця кіптява, що кушпелить навкруги з-під машини, забиваючи дихання. Пекло як є: темніє в очах, глухнеш від гуркоту барабана. Бурхає, душить пилюка, жалять летючі остюки, нещадно втинаючись у молоде тіло. Хай! Хай мучать, роз'їдають її, Вустю, угвинчуються в жили, хай ідуть їй разом з кров'ю, як оте смертельне тирсове насіння, до самого серця... Нічого тепер їй не страшно, до всього вона готова. Зазнала, випилася до хмелю своїм перелітним щастям, рада й тому. Ні, не кається вона за оті місячні маревні ночі, за свої гарячі обійми та ласки, якими так щедро осипала його, не міряючи мірами, не озираючись навкруги, впиваючись, наче в польоті, повною розкутістю власної волі і пристрасті. І якщо для нього це скороми-нуще, то для неї воно як було, так і залишиться назавжди солодким і чистим багатством. До могили буде вона відчувати його поцілунки на своїх молодих, ніким раніше не цілованих грудях! А що так оце сталося... то, може, таке велике, всеосяжне щастя, як її, і не може бути тривалим? Може, як пісня, мусить воно мати нарешті свій кінець? Але для чого ж тоді жити на світі? Що залишиться на її долю в житті? Каховські ярмарки? Чужі стерні та водяні пайки? Чи, може, хай одразу в'їдається тирса у кров, хай б'є, вражає у саме серце, розранене відчаєм, сповнене гарячих, невиспіваних, в'янучих у зав'язі пісень?! Молотили до самих сутінків.

Увечері, вже після роботи, Леонід, закурюючи з товариством біля колодязя, спробував був ще раз зачепити Вустю, але вона пронеслася повз нього, як гарячий вихор, навіть не глянувши, увігнавши в ніяковість і машиніста, і його товаришів. А наступного дня була неділя, і Леонід разом з Федором Андріякою та Про-кошкою-орловцем поїхали з самого

ранку кудись нібито на інші токи, до приятелів. Нібито! А може, зовсім і не на токи, і не до приятелів, а до тієї далекої морської...

Дівчата в цей день ходили в степ в'язати вінки. Вустя не пішла з ними. Пославшись на біль у голові, сиділа під бараком у холодку поміж заміжніми жін-камичабанками, як шарка молода удовичка. Очі в неї були сухі, блискучі, на щоках грали гарячі золотисто-вишневі румянці. Зовні дівчина була спокійна, але чого їй коштував цей удаваний спокій!.. Вона бачила, як збирався, як поїхав з хлопцями Леонід. Це її остаточно скосило. Весь світ плив перед нею однотонно-жовтий, як після хвороби, все, що відбувалося навколо, сприймалось як крізь млостиве маячіння. Лузаючи насіння, вона спокійно гомоніла з чабанками, що жили при таборі, розповідала їм про свої Кринички, про Псьол та ліси, що тягнуться вподовж нього, а найбільше — про матір. Мати, стара Яресьчиха, мовби була із своєю Вустею весь час тут, в табірному затінку, серед сліпучих пожухлих степів. Одначе про що б не говорила Вутанька, про що б не думала, намагаючись забути своє горе, відірватись від нього, воно було при ній, ятрило її невідступно. Нікуди від нього не залетіти, ніде від нього не сховатись! Підійшло тирсове насіння уже до самого серця, і досить їй було глянути на паровик, щоб усі тирсові жала заворушилися в грудях, як ворушилися вони в ці дні під рівним подувом суховію по всій неосяжній Таврії.

XXXIV

Десь по обіді несподівано приїхала на Кураєве Ганна Лавренко, квіткою розпустивши над собою парасольку з рожевого ситцю. За кучера при ній сидів Валерик Задонцев.

Ганна була в білій розкішній сукні, яка дуже любила їй. Загледівши біля барака Вустю, Ганна одразу наказала Валерикові зупинитись і, взявши десь із дна тачанки зв'язаний простим перевеслом оберемок зелені та квітів, встала до подруги:

— Приймаєте гостей?

Валерик, привітно сяйнувши до Вусті зубенятами, від'їхав тачанкою далі, на подвір'я, де Гаркуша сам допоміг йому поставити в затінок коней і попорати їх.

— Наче рік тебе не бачила,— схвильовано заговорила Ганна, привітавшись і передаючи Вусті квітчастий снопик.— Це я сама тобі наламала... Не гірший, думаю, ніж той, що нам тоді Леонід був привіз...

Вустя, спаленівши при одному цьому імені, поспішила сховати свої рум'янці у свіжому Ганниному зіллі.

— Як пахнуть!.. Тільки куди ж мені їх стільки... Пов'януть, а жалко: такі яскраві, запашні та холодненькі. Ганно, я тут навіть любисток чую...

— Є і любисток,— посміхнулася Ганна, мабуть, пригадавши криничанські свої і Вустині любистки.— Але тут і панські є, не знаю, як і звати... З ранжереї.

Знявши перевесельце і відділивши собі частину зілля, Вустя решту стала тут же паювати між чабанськими жінками, які з приходом Ганни теж чомусь повставали і вже лускали насіння стоячи, ніби не зважаючи знову сісти.

— Що ж нам з ними робити? — дякуючи за зелень та квіти, радісно-розгублено загомоніли жінки.— Аж страшно таке нести в наші землянки... Наскочить хтось, подумає, що крадене...

— У воду поставляйте,— порадила їм Ганна.

— Та як воно зараз і з водою сутужно.

— У вас хіба теж?

— Аякже. Всі на пайках живемо... Дитину ні в чому купати.

— Скажете Гаркуші,— звеліла Ганна,— щоб мою пайку вам віддавав... Або краще я сама скажу.

Ще раз подякувавши за подарунок, чабанки почали розходитись по домівках, залишивши незабаром подруг віч-на-віч.

— Перевесло теж сама крутила? — невесело пожартувала Вустя, помахуючи перед Ганною трав'яним перевесельцем.

— А хто ж мені крутитиме? Ти таке й скажеш...

— Не розучилась, значить...

— Мабуть, Вусте, цього ніколи не розучись. Присіли, помовчали в задумі обидві.

— Чи ти часом не хворієш? — запитала згодом Ганна, пильно дивлячись на подругу.— Розшарілася, пашиш, як сухотниця...

— То що: може, й мене до фельдшера?

— Перестань, Вутанько!

— Голова трохи розболілася: нагуло вчора біля машини... Та це пройде... Ну, розкажуй же, як тобі в Ісканії? — запитала Вустя уже по-дружньому.

— Та як,— задумалась Ганна.— Тільки й того, що весь час у холодку, а жити якось... душно.

— Все бариня, мабуть, воду виварює?

— Та й бариня... Правда, я її не дуже празную, в мене своя парафія — будинок приїжджих. Свої ключі, свій посуд; щодня тарілки б'ю... може, на щастя.

— А панич?

— Панич як панич: ходить слідом та слину пускає... Але не на ту наскочив! Дарма, що по Парижах не вчилася,— засміялася раптом Ганна, — а так ганяю на корді, що мило з нього летить!..

— Сама б у віжках не заплуталась...

— Не заплутаюсь, Вутанько. Вони дрюковані, але ми теж вчені... Позавчора вже навколішках стояв. Золоті гори обіцяє. В шовки, мовляв, одягну, вивчу — на дванадцяти языках розмовлятимеш... Дядьків щодня підсилає, щоб всіляко умовляли мене, схиляли на його бік...

— Ким вони там зараз, хранителі твої?

— Сторожують ночами при звірах, а вдень байдики б'ють... Жилетки на себе поначіплювали, бороди попідстригали — просто дивитися гидко... як мички!

— Остерігайся їх, Ганно. Вони на все здатні.

— Знаю. Не чого то їх і пригріває біля себе панич... Але я їх тепер теж вимуштрувала, навшпиньки до мене заходять... Сьогодні сіли було за кучерів їхати зі мною сюди. "Ах, ви ж, нахаби,— кажу,— та як ви смієте? Щоб дьогтем на мене від вас усю дорогу смерділо? Гетьте, пішли звідси, я вашого духу не виношу!" — Ганна зареготала, плавно погойдуючись, немов п'яніючи.— Взяла оце собі Валерика і поїхала з ним...

— Боюсь я за тебе, Ганно,— зітхнула Вутанька.— З вогнем граєш...

— Я зараз така, що хоч і з самим чортом готова грати, Вутанько. Надивилася за цей час їхньої Ісканії і їхніх звичаїв. Бачу, що мозолями тут небагато надбаєш. Напролом треба йти, коли хочеш дорогу собі пробити.

— Ого, як ти після Ісканії заговорила...

— Ще б не заговорити! Ти тут далеко, а я тепер у самому кодлі стою, зблизька бачу, як добувається панування. Там, як на каховському ярмарку: пощади нікому нема. Кожен тебе ладен живцем затоптали, аби тільки собі якнайбільше урвати вигод у житті. Що пани, що підпанки — всі лише на свої ікла надіються, силою все беруть, ніякого гріха не бояться. Баришник на баришникові їде і холуєм поганяє! Спочатку як потрапила між них, то аж моторошно стало: як тут жити? Тільки й чуєш про всякі чвари, підкупи та шахрайства... А потім, коли роздивилася, хто ними править, то прямо лють мене взяла!.. Чому Софія з холуями панує? Чому не я ними правлю? Часом такою лютою відвагою серце наллється, що, здається, весь маєток з вогнем пустила б... А він покоївкою мене наставив, строковою полюбовницею хоче зробити. Ха-ха! Не знаєш ти ще мене, паничу, не розчовпав, чого мені треба...

— А чого ж ти хочеш від нього? Ганна всміхнулася в степ:

— Вінця!

— Ганно!

— А що ж, не достойна?

— І ти... пішла б? За отого ховрашка в окулярах? Світ собі з ним зав'язати?

— Всіляко я передумала за цей час,— заспокоївшись, Ганна все дивилася в степ.— Тобі, Вусте, дорога ясна: ти вже скоро молодичка, знайшла собі пару — хлопець як орел...

Орел!.. Мов жаром осипала Ганна подругу своїми словами, навіть сама того не помітивши.

— Вибрала, кого вподобала,— вела далі Ганна,— кого серце підказало... Значить, судилося тобі. Але думаєш, усі такого щастя, як ти, зазнають? Скільки дівчат виходять за нелюбів, за багатих удівців, аби лиш маєтки посісти...

— Маєтки... Які маєтки, які статки можуть зрівнятися з коханням!.. Це ти, Ганно, тому так говориш, що ніхто ще тобі по душі не зустрівся... Поки ніхто тебе не пригортав, ніким ти ще в степу не цілована...

— Може, й тому. Може, й не судилося мені по коханню вийти... А тут раптом така нагода трапляється. Всі оці степи неосяжні,— Ганна повела рукою по обрію,— можуть моїми стати... Хто б не задумався на моєму місці?.. Тут мільйони, а там — заробітчанська торба... Хіба ти забула, чого ми з тобою опинилися на каховському торжищі? У скринях пусто, у хатах голо — ось чого... І хай повернуся я в Кринички з якимось карбованцем — хіба це надовго мене зарядує? Хто мене там візьме, безприданницю? Знову, йди, Ганно, по хуторах у гнояці бабратись, кожен буде тобою руки потирати... Насточортіло.

— Але ж і за нього... Як із ним жити, як з ним в постелю лягати, коли не любиш...

— Зате владарюватиму. Ох, владарюватиму. Ву-танько! Дай мені тільки вінець, дай оті мільйони, що всіх засліплюють... Стоятиму серед них, як у сонці! Одразу і Ганнину вроду помітять, і розумною для всіх буде,— за людину стануть вважати. Не підійде вже на ярмарку п'яний баришник обмацувати тебе, мов лошицю... Дивишся часом, нікчема

якась, що в підметки тобі не годиться, а й та норовить чимось тебе принизити, підхихикує з тебе, як відьма. Не вона тобі, а ти їй мусиш стежку давати... О, вінець би мені, Вутанько, вінець! Я вже тоді показала б їм свою натуру, все пригадала б! На вогні відтанцювали б вони мені всі наші заробітчанські кривди!

Не впізнавала Вустя подругу: завжди спокійна і врівноважена, Ганна зараз говорила, мов п'яна. Не раз уже, видно, потай упивалась вона картинами своїх майбутніх розплат з кривдниками.

— Панич у мене під п'ятою буде, з барині попихачку зроблю, все в маєтку по-своєму переставлю.

— Ой Ганно, Ганно...

— Побачиш. По всіх таборах, по всьому степу нові порядки заведу. Строковикам — шана, вони в мене артезіанську питимуть, а всіх трутнів-прикажчиків на вимулки посаджу, що після овець застаються... Саму Софію мулом з пуголовками напою!

— Далеко ти замірилась, Ганно... Навряд щоб повів він тебе під вінець... Для нього ти — мужичка.

— Вусте,— нахилившись, промовила Ганна пошепки, хоч нікого поблизу не було,— уже обіцяв!

— Що їхні обіцянки... Пообіцяє, а потім обдурить і кине.

— Ні, обдурити себе я не дам,— суворо заперечила Ганна і примовкла.

— А як тебе там челядь вітає? — запитала згодом Вутанька.

— Не ліпиться в мене з ними глек... Пани розбестились, і челядь розбестилась побіля них... Тільки й знають, що брехні водити та з доносами бігати, а мене від цього нудить... Єдиний, з ким там можу я душу відвести, це Яшка-негр...

— Що за негр?

— О Вусте! — повеселішала раптом Ганна.— Такий він славний! Все сміється та кучерями стріпує, та так на тебе білками й світить... Серце в ньому добре, людяне якесь... Не знаю, чого той Артур на нього собакою в'ївся. Проходу від нього Яшці нема, хоч би вже скоріше вимітався в свою Америку... Приїхав на три дні, а застряв так, що спроста й не викуриш... Сам ноги на стіл, як кабан, закладає, а на Яшку все "бой"* та "бой". Дався йому той "бой". То не так перед ним став, то не так повернувся... Ненавидить людину тільки за те, що на ній шкіра чорна!.. А по-моєму, що ж тут такого? З гарячих країв людину вивезено, де сонце круглий рік смажить,— хіба там не почорнієш?..

*Хлопець (англ.). Презирлива кличка, якою расисти-колонізатори наділяють навіть дорослих негрів.

— То не страшно, Ганно. Ще хто зна, які ми будемо, коли злітуємо по кілька літ в цьому степу, під оцією нещадною спекою... Шкіра — хай! Душа б тільки не почорніла!

— І я так думаю, Вутанько, дарма що сама не люблю загару. Спершу й для мене він був якийсь страшний, а тепер, коли обзнайомились, легко, гарно стає мені біля нього. Так гарно, Вутанько, як ні з ким ще не було! Вчора вийшли ми з ним за маєток і пішли в степ, аж на могилу вийшли... Став він, задивився в бік моря і зненацька заговорив по-своєму, ніжно, душевно... І може, якраз тому, що мови його африканської не розуміла я, все, про що він говорив, таким гарним, таким красивим мені здавалось... Немов чари якісь пила, немов музика лилася на мене... Серце тануло в грудях, так було гарно... Може, він навмисно по-своєму говорив, щоб я не

зрозуміла його ніжності? А я наче все зрозуміла, не треба було вже й дванадцяти язиків отих... Стоїть і наче розгортає передо мною далекі, невідомі краї, де вічна весна цвіте, де жайворонки круглий рік щебечуть та білі чайки сміються понад озерами...

— І панич тебе до нього не ревнує?

— Які можуть бути ревності, Вутанько! Арап для них не людина. Навпаки, і паничеві, і барині подобається, щоб ми частіше бували з Яшкою вдвох, щоб Асканія про нас гомоніла... А як він на гітарі вміє грати, як пісень співає своїх... Коли слухаю, здається, наче вже й не чорний він, а просто собі Яшка. Слухаю і ясно тоді чую, як йому гірко вдома жилося і як гірко зараз живеться, який самотній та щирий він...

— Закохаєшся ти в нього, Ганно... Або вже закохалась.

— Вутанько, що ти? Так швидко?

— Для цього багато часу не треба... Іноді мить одна — і все наче сказано навіки...

Затаєний сум, що бринів у голосі Вутаньки, не торкнув Ганниного слуху. Мрійлива усмішка лягла їй на вустах.

— А як він міг би... кохати мене!

Загледілись подруги у далечінь, задумалась кожна про своє.

Степи ще горіли в надвечірніх янтарях спеки. Десь аж з-під небокраю впливали пастухи; легко, як по золотистому кришталю, брели череди, неквапом наближаючись до колодязя на вечірній водопій. Мурашнею здавалася череда робочих волів, невиразною цяткою рухалася в просторі людина — такий далекий степ розлягався навкруги. Великий, у шир і в височінь неміряний простір, був він для Вутаньки світлицею її першого і

вже втраченого кохання, а для Ганни був звабливим, кришталевим, ще не досягнутим троном...

— А ти знаєш, Ганно... Леонід же від мене... відкинувся...

— Вусте! Що ти верзеш? — відсахнулася від подруги Ганна.—
Отямся!

— Я при своєму розумі,— гірко посміхнулася Вустя і стала розповідати Ганні, як відкинувся від неї Леонід.

— Не вірю,— сказала Ганна, вислухавши її.— Де він? Я сама з ним поговорю!

— Нема його. Повіявся десь на цілий день... Знову, мабуть, до тієї...

— Ні, тут щось не те,— стояла на своєму Ганна.— Я ж бачила, якими ви повертались зі степу... Сяяли, як зорі, обоє... І тепер отак охолонути враз? Не віриться мені, Вутанько...

В цей час із щебетом налетіли з-за барака дівчата у вінках, обступили Ганну, розглядаючи її, мов весільні світилки молоду.

— О, що за плаття на тобі, Ганно! Як сніг!

— Невже це справжній отой батист?

— А сама як розцвілась!

— Чи ти посвіжішала там, чи поніжнішала,— одразу й не розбереш!..

Ганна й справді за ці дні розкрилася, мов лілія-купава на воді. Шия оксамитова, у вухах конвалії, вимиті коси виклала тугою короною — так і

проситься зверху вінець... Сиділа і всміхалась до недавніх своїх
однокашниць спокійно сяючою, кришталевою усмішкою.

— Чим вони тебе там годують, що стала така? — жартували дівчата.
— Мабуть, самими вершками?

— Що вершки... Морозиво з миски срібними ложками тьопемо...

Незабаром на гомін прийшов і Гаркуша:

— Моє вам шанування Ганно... звиняйте, забув, як вас по батькові.

Ну й Гаркуша! Дівчат він просто ошелешив тим, що з першого слова став уже величати Ганну на "ви". А вона — хоч би що — приймала це як належне.

— По батькові можете й не називати, я ж байстрючка,— говорила
Ганна прикажчикові напівжартома, напівсерйозно.— Краще от воду мою
тут не харлайте. Я ж у вас не п'ю, а пайка мені з вас належить...

— Ваше — вам, аякже,— заматляв руками Гаркуша.

— Ви не матляйте, а слухайте, що кажу. Пайку мою... Вустя ось тут
нею розпорядиться.

Гаркуша, ковтаючи дівочі смішки, обіцяв усе влагодити, усе зробити
згідно з її волею.

— А зараз гукніть там мого, нехай під'їжджає... Поїду холодком.

— Незручно й відпускати вас, не пригостивши. Може б, хоч молочка
свіженького, га?

— Ви б ось дівчат краще пригостили... А я тепер купаюся в молоці.

— То, може, вершечків?

— Змодились і вершечки... Тачанку, кажу, кличте.

— Біжу, біжу!

Від душі нареготались дівчата, коли прикажчик хортом кинувся виконувати Ганнину волю. Ганна теж сміялась разом з усіма, щиро, досхочу, немов хмеліючи.

— Як воно там буде надалі, а поки що я таки нажену холоду в їхні холуйські душі!..

— Нажени, Ганно!

— Відплати їм за всіх нас!

Провівши Ганну, дівчата ще довго не розходились, на всі лади обмірковуючи її нове становище. Одні співчували, а декотрі вже одверто заздрили їй: зринула з каторги. Чи давно ще разом з ними шкутильгала на жнивах, змучена спрагою, обшарпана, безправна, як і всі... А зараз уже прикажчиків ганяє, мов хортів, у молоці купається, на ресорній тачанці розкатує по степу...

Поталанило дівчині!

XXXV

Вечір... Не до сну сьогодні Вутаньці. Непомітно вибравшись за табір, тінню стоїть перед степом, підставивши нічному вітерцеві свої розпашілі вишневі рум'янці. Далекі чабанські вогники самотньо золотяться де-не-

де, мов зірки, що впали на землю й не гаснуть. Данькового нема з-поміж них — брат кочує в ці дні десь на інших, віддалених пасовищах... Сумно, темно у Вутаньчиних світлицях. Пусткою дихає степ. Не пахне вже свіжим весняним цвітінням — сухою пилюкою пахне. Не сріблиться над ним, як тоді, м'яке місячне сяйво...

Було: шовкові ковили переливались під сонцем, завітчані дикими квітами, лежали степові поди, мов барвисті килими... Будяки стояли на варті в малинових своїх шапках, гіллясті оленячі роги валялися в траві...

Відцвівся сонячний степ. Відійшли її щасливі місячні ночі, на інші степи світить сьогодні місяць. А тут лише зорі, всіявши небо, тремтять, налиті світлом, мов сльози дівчат-таврчанок. "Ніде я не бачив таких великих зірок, як у нашій Таврії!.." Зрідка зірветься якась і летить у темні простори степу, щоб потім стати десь самотнім чабанським вогником. Яскравіє Волосожар, Чумацький Шлях заростає кущуватою світляною прорістю. Могутньо ліг через усе небо, широкий, вільний, неходжений, хоч зараз іди по ньому...

І Вутанька пішла. Так, абикуди, неквапом, навмання, щоб тільки скоротати якомсь безсонну свою ніч, розвіяти палючу тугу. Не одразу й помітила, що йде тією доріжкою, що лежала кудись на Маячку та Олешки... Тією самою, що нею поїхав уранці кудись із хлопцями Леонід. Незнайома була їй ця степова наковчана доріжка, ніколи не доводилось заходити Ву-таньці в цей край... Мимо власної волі опинилася тут, немов щось таємниче вивело і, підштовхнувши, спрямувало її сюди.

Ні, не перестрічати вийшла його — що він подумав би про неї?

І не поплакати йшла в степу наодинці — хай плачуть інші, ті, що не зазнали, яке-то воно є, справжнє щастя кохання...

Не діждуться суперниці Вутаньчиних сліз! Горе не розслабило її, а наче ще більше вигартувало, насталило, як оту вузьеньку косу-тавричанку чистої співучої сталі...

Тихо було навколо, спали степи. З фуркотом спурхували з придорожньої трави обважнілі жайворонки в темноту. Кажуть, нібито щебечуть вони тільки до жнив, поки живуть надголодь, а потім, обважнівши, перестають співати, і за це восени вже зовуть їх степовики не жайворонками, а посмітюхами. Вигадки, певне... Як це жайворонок та може перетворитись в посмітюху? Жайворонок жайворонком і зостанеться...

Далеко десь ледве чутно прогуркотіла в темряві підвода — може, поїхали хлопці, повертаючись до табору, іншою дорогою? І — хай! Не вернулася Вустя переймати той клекіт!.. Подалі, подалі б зайти від нього! Тихо попахувала пухка прохолодна пилюка під гарячими ногами. Сухим полинем прогіркли узбіччя. Сухі зірничі звиваються десь у бік Каховки та Берислава... Одначе що це?

Попереду, зовсім недалеко, на розплилій від давності степовій могилі забовваніла якась висока постать. Хто б то міг бути? Може, панський об'їждчик задрімав у сідлі? Чи, може... він? Може, почув її наближення і жде чи, може, з ним що-небудь сталося і його треба зарятувати? Бентежна, охоплена бурхаючим жаром, що затемнював свідомість, Вутанька кинулась просто на постать.

Не об'їждчик то був на коні. І не Леонід, до якого вона розігналасть. Величезна кам'яна баба зловісно впливала з темряви дівчині назустріч.

В наглій моторошній заціпенілості зупинилась перед нею Вутанька. Ніколи ще їй не доводилось бачити кам'яну бабу так зблизька, майже впритул. Склавши на обвислому животі свої грубо обтесані ручища, посміхаючись в сутінках до Вутаньки злорадною, відьмачою усмішкою,

вона немов насувалася зверху на дівчину, готова, здавалось, навалитись на неї всією своєю вагою, здушити в смертельних кам'яних обіймах.

Вуста стояла, стиснувши в безпам'ятті кулаки, не подаючись назад ні на крок. Перший її моторошний страх зненацька змінився нестримним палаючим гнівом, що давав їй зараз і силу, й відвагу...

"Смієшся! На кутні б ти засміялася! — розпалено вигукнула в думці Вутанька.— Радієш, відьмо, що відцурався від мене, що самотою блукаю в степу? Смійся, проклята! Не боюся твого кам'яного сміху, ненавиджу, проклинаю тебе з цього місця!.."

Все, чим допекла дівчині строкова підневільна Таврія, все, що накіпіло їй на серці, зараз, найшовши вихід, з клекотом рвалось назовні, обертаючись паморочливою зненавистю проти цієї брудної кам'яної потвори, погрозово застиглої в п'їтмі і чимось схожої на ту, стрижену, що розпливалася облудним старечим усміхом до заробітчанок біля асканійського чорного водопою в перший день їхнього прибуття з Каховки...

Самі собою заламуються руки в кулаки, все нижче насувається холодна баба на гарячі дівочі рум'янці.

"Знаю, гілачів моїх ждеш, окаянна! — збурено бунтувалась розпалена Вутаньчина душа.— Не буде ж, не буде по-твоєму! Не тобі насміхатися з мене, відьмо степова! Оглянься краще на себе, подивись на свій обвислий живіт, на оті холодні баб'ячі груди! Ніколи не грала, не шумувала в тобі гаряча кров! Ніхто не обіймав тебе, гидку, за віки! Так і не зазнаєш нічого, так і пропадеш каменюкою! По пилинці розвіє, рознесе тебе вітер над степом!.."

Довго тієї ночі залишалась вільною Вутаньчина постіль на сіновалі. Довго бовваніли в нічному глухому степу дві постаті на могилі далеко від табору: одна незграбна, груба, масивна, неначе об'їждчик в сідлі, а друга

— насупроти неї тоненька й гнучка, мов коса-тавричанка чистої співучої сталі.

XXXVI

В самий розпал степового літа губернатор через спеціального гінця попередив Фальцфейнів, що десь на осінь їм треба чекати в Асканію високих гостей. Восени, при поверненні з Криму в столицю, маєток мали намір відвідати члени царської сім'ї. Можливо, що буде й сам цар.

Невдовзі після цього до маєтку прибув переодягнений в цивільне жандармський офіцер, який разом з управителем взявся складати таємні списки неблагонадійних. На час візиту всіх їх належало виселити з головної економії в далекі степові табори. Першим у списку стояв механік Привалов.

Вольдемар в ці дні розвинув шалену діяльність, цілком спрямовану на те, щоб якнайбучніше розрекламувати перед царем свою Асканію, виставити її напоказ у всьому блиску. Окрім інших заходів, вирішено було також створити свій власний асканійський хор — хор хлопчиків, який міг би виконати "Боже, царя храни..."

Ця оригінальна ідея своєю пікантністю сподобалась і Софії Карлівні. Досі найславніший такий хор був лише в Римі, при соборі святого Петра, а тепер буде і в неї, в Асканії...

З Криму негайно було виписано якогось патлатого диригента, що хоча й виявився незабаром п'яницею, але — на честь йому будь сказано — навіть у стані мертвецького оп'яніння камертона з руки не випускав.

По таборах та економіях, з-поміж пастушків стали розшукувати й підбирати обдарованих найголосистіших хлопчиків. Сам панич полював тепер за ними, як завзятий мисливець.

Свиснув незабаром аркан і над юним Мануйловим гарбичем.

Якось ждучи, поки набіжить в колодязі вода, Данько горлав біля своїх верблюдів вальс "На сопках Маньчжурії". Панич, об'їжджаючи степ, здалеку почув хлопця і підкотив машиною прямо до нього. Облатаний, вицвілий на сонці вокаліст був підданий короткому допитові:

— Звідки родом?

— З Полтавщини.

— Від кого перейняв "На сопках..."?

— Від Мануйла.

— Чи не співав раніше в церковному хорі?

— Ні.

— А тепер будеш співати. Змотуй зараз свої манатки і пішим алюром в Асканію, в розпорядження диригента... Чув?

— А верблюди?

— Верблюдів атагасові здай...

Сказав і фуркнув, тільки курява за ним встала.

Дуже не хотілось розлучатись Данькові зі степом, з Мануйлом, з верблюдами та вівчарками, однаке довелось. Хоч-не-хоч, а муситиме співати!

Атагас, привівши отару і вислухавши хлопця, скрушно поблагословив його в путь.

— Іди. Не в моїй, сину, владі увільнити тебе від цієї рекрутчини... Та, може, воно й на краще: всяка наука людині на користь... Тільки навряд, щоб ти там довго протримався, Даниле. Дуже вихрястий, клопіткий ти натурою, боюсь, що розжалують тебе... Ну, тоді вертайся знову сюди, в мій дисциплінарний батальйон. Прийму.

На прощання Мануйло нагородив Данька за вірну службу чабанським бурдюком для води.

— Спека, а тобі до самих Чаплів не буде колодязя...

До сліз зворушив хлопця цей щирий подарунок.

— Спасибі... За все вам спасибі, дядьку Мануйле... Кудлаті вівчарки, мовби відчувши, що Данько їх

покидає назавжди, замахали прощально хвостами, заплигали довкола хлопця, намагаючись лизнути його в зашерхлі щоки.

З бурдюком через плече, з гирлигою-гайдаркою в руці вийшов похнюплений Яресько на шлях, пошпи-лив на далеку, синю тучу асканійських парків. Тоскно заревли верблуди йому вслід, здушило в горлі від їхнього тужливого реву. Скільки не йшов, а вони навздогінці ревли й ревли, проводжаючи свого молодого хазяїна в простір...

"Знову в дорозі,— думав Данько, йдучи.— Якби всі свої переходи та скласти докупи: скільки вже тих верстов переміряв? З одної науки та в іншу... А може, це й на краще, як каже Мануйло?"

Почував, що відтоді, як залишив він Кринички, дечого справді навчився поміж добрими людьми. Добрі вчителі поки що траплялись йому

на шляху, В Каховці — правдистка, в амбарах — отаманка стрижіїв тітка Варвара, тут, у степу,— атагас Мануйло... Кожен учив по-своєму, але всі разом немов підіймали й зміцнювали його, напуваючи своєю силою, настроювали душу його на героїчний лад.

Присмучений розлукою з степом, але без остраху в серці, крокував він на Асканію. Хай латаний, з бурдюком через плече явиться він у панську столицю, але кривдити себе нікому не дасть! Та й не самі ж пани та полупанки там, є вже в нього в Асканії і справжні друзі. Ну хоча б Валерик... Уявивши собі зустріч з ним, Данько одразу повеселішав.

В Асканію він вступив уже бадьорішим, по-парубоцькому збивши кашкет набакир. Насамперед кинувся на артезіанську, запиячив на радощах, як пияк. Мало того, що напився від пуза та вщерть наповнив — більше, правда, для розваги — свій чабанський бурдюк, а ще й став хлюпостатися біля труби, відтираючи свої давно не миті щиколотки степовим "собачим милом", яким заздалегідь запасся в дорозі. Вважав, що тепер, коли він виходить у співаки, ніяких "курчат" на ньому бути не повинно. Тер, знімав верхню шкуру, як рашпілем.

На цьому й застали його Сердюки. Підійшли в ютових чоботях, в жилетках обидва і, навіть не поздоровкавшись після тривалої розлуки, почали гнати земляка від води геть:

— Ану геть до чорного водопою! Найшов собі купіль біля артезіанської!

— А вона ваша? — спробував був ошкіритись до земляків Данько.

— Ще воно буде нам тут розпатякувати! — ведмедем пішов Оникій на хлопця, і Данько, пошпуривши йому в пику віхоть "собачого мила", змушений був відступити.

Зате, відшукавши Валерика, Данько пережив несподівану радість: Валерик теж був у хорі. В казармі, на нарах, відведених для хористів, хлопці зайняли собі місця поруч, щоб бути і вночі разом. В голови, замість подушки, поклали Данькового бурдюка з водою.

Увечері вони відвідали Мурашка. Здоровкаючись із Світланою, Данько знову відрекомендував себе Данилом, як тоді, при першій зустрічі в саду. Він чомусь вважав, що, вітаючись з такою дівчинкою, щоразу треба знову називати своє ім'я.

XXXVII

По новому руслу потекло відтепер Данькове життя. Мало вже був схожий на чабанчука, став, як солдат: всіх хористів попідстригали на один манір і поперевдягали в однакові костюмчики з чорного колючого сукна. Коли йшли тепер з Валериком, то здалеку можна було переплутати, прийнявши одного за другого. Тільки голосами й різнилися: Валерик співав у хорі альтом, а Данько витягував дискантом.

Нелегко було. Щоденна муштра, безконечні репетиції, суворий диригентів камертон під самим носом... Крім того, іноді він ще прибирав у паламарні або — як умілець на всі руки — дрібнив, товк для батюшчиної кадильниці ладан — запахущу смолу з далеких країв. Розвагою для себе Данько вважав, коли брали його з Валериком до тенісних майданчиків подавати роззявам-паничам чортзна-куди забиті м'ячі. Бігаєш,, гасаєш за ними, хапаючи на льоту, але коли паничі сядуть у затінку перепочити, то й ти маєш змогу, залігши десь поблизу, подрімати в кущах або, причаївшись, послухати панські теревені.

Гості не виводились у маєтку все літо. Були це здебільшого Вольдемарові приятелі з числа південної "золотої молоді", які позивали тижнями товктися в Асканії, бовтаючись у басейнах та граючи в теніс. Сам Вольдемар, заклопотаний господарськими справами, не міг зараз приділяти своїм знатним нахлібникам багато часу, але вони з того не

дуже тужили. Зрештою, чхати їм було на всякі церемонії і на самого Вольдемара... Без нього вони їли, пили та розважались нітрохи не гірше, ніж з ним.

Найчастіше біля тенісних кортів збиралися: молодий татарин Жорж, син багатого кримського тютюно-промисловця, прищуватий панок Родзянко, який вважав себе студентом, хоча ніде не вчився, та похмурий офіцер у шпорах, що доводився Фальцфейнам якимось далеким родичем. Нерідко серед них можна було бачити й зальотного американця Артура, цього здоровенного телепня з пустими очима, який хоча й розумів компанію лише п'яте через десяте, зате іржав щоразу, як кінь. Ніхто не міг сказати напевно, що було треба цьому суб'єктові в Асканії. Сам він видавав себе за туриста, любителя природи, який, будучи в Європі, не міг минути рідкісний таврійський заповідник, інші ж подекували, що він прибув до Фальцфейнів з дорученням свого батька, відомого американського вів-цевода, і вже веде переговори про відкриття в Асканії якоїсь своєї експериментальної лабораторії.

Грати Артур завжди ставав проти татарина і раз за разом програвав, але коли, розвалившись у холодку, він брався до лимонаду та якихось інших напоїв, то тут ніхто не міг зрівнятися з ним. Доки інші точили ляс, він тільки те й робив, що хлопав пробками.

Розмови тенісистів точились головним чином довкола Аннет, під якою розумілося просто Ганну Лавренко, прозвану колись Даньком "панночкою в світі". Судячи з усього, Ганна, перехрещена паничами в Аннет, встигла уже добре-таки закрутити голову молодому Фальцфейнові. І якщо про легендарну покоївку-полтавчанку, що зуміла серйозно обворожити асканійського багача, загомоніли вже по навколишніх маєтках та па кримських віллах, то тим більший інтерес викликала вона тут, в колі молодих, розбещених гульвіс, з яких дехто носив на згадку від Аннет навіть по дзвінкому сувеніру, одержаному Ієлі-а-Геїє у вигляді доброго Ганниного ляпаса. Звичайно, базікання Вольдемара про те, що він має намір перевиховати селючку і зробити її справжньою дружиною собі, серед його приятелів популярністю не

користувалось. Вони вважали, що це минуций дур, розведений Вольдемаром на ліберальній воді і вартий лише того, щоб з нього посміятись. Куди більше імпонувала молодим гультьям думка Софії Карлівни про те, щоб влаштувати весілля, висватавши гонористу й неподатливу красуню за кухаря, за Яшку-негра. Тут було поле для смакувань та всяких потішних передбачень!..

Артур ішов на парі з офіцером у шпорах, твердячи, що білосніжна ота Аннет ні за які гроші не повинчається з негром. Офіцер, навпаки, був переконаний, що негрові вдасться повести Ганну під вінець.

— Ти хочеш сказати,— гарячився прищуватий Родзинко, звертаючись до офіцера,— що для неї расові бар'єри не існують?

— Такі чхають на них,— похмуро відповідав йому офіцер,— якщо тільки запахне справжнім коханням.

— Не перебільшуй його значення!.. Візьмімо за взірець, панове, ту ж таки Америку...

— Чхати їй і на Америку! — стояв на своєму офіцер. Іноді, повернувшись просто з поля, підсідав до товариства й сам Вольдемар.

— Замучили,— скаржився він приятелям.— Навдивовижу неповороткий, упертий, нетямовитий народ! А ще називають їх потомками славних зацорожців!.. Це, певне, тільки моя шановна і схильна до галюцинацій маман ще здатна уявляти собі їх на конях, під бойовими корогвами, з шаблями наголо... Ні, панове, це вже сновиди якісь, а не люди. Тлумачиш, тлумачиш йому, а він стоїть перед тобою, шкіриться, мов дикун з якого-небудь ірокезького племені... Техніка їм не дається ані раз! Посадиш на косарки — коси порвуть, поставиш до барабана — молотарки щодня виводять із ладу!.. Ви знаєте, панове, я з ними коректний, я до них добрий, я сам у душі демократ і вважаю, що бездарних народів нема, є лише бездарні правителі, але тут, коли

покрутишся між ними, слово честі, починаєш уже брати під сумнів свої власні переконання. Хіба це випадково, що ніхто з них вище гайдуків та прикажчиків не підіймається? Вила та граблі осягне, а далі для нього вже починається terra incognita. Ви можете назвати мене фаталістом, панове, але, вірите, мені часом здається, що вони самою долею приречені на те, щоб бути народом-негром, народ ом-чорноробом... Єдине, мабуть, чого не пошкодувала для них природа, так це винятково тонкого лукавства, гумору та багатьох вокальних даних... Ну та ще, скажімо, розкішної вроди для їхніх дочок...

Не раз, коли панич заводив пластинку про нетямущих, упертих строковиків, Данько з Валериком, причаївшись у кущах, весело переблискувались поміж себе оченятами. Неважко було їм догадатися, чому рвуться коси на панських косарках і чому часто виходять з ладу молотарки... Нетрудно було їм уявити собі й тисячі каховських хлопців на конях, і навіть себе поміж ними з шаблями наголо! Чекай, паничу, не тільки коси рватимуть, а ще, може, й тебе на шматки розірвуть разом з твоїми гайдуками та прикажчиками!..

— Браво, Вольдемар! — вигукнув тим часом Родзинко.— Знову впізнаю в тобі природженого торі.

— Прошу не зрозуміти мене неправильно, панове,— починав гнати туман на компанію Вольдемар.— Не подумайте, що я взагалі невдячний щодо цього краю, який мені, скажемо одверто, дав багатство, і славу, й могутність. Мене дратують часом наші строковики своєю разючою безініціативністю, що межує в них із злочинністю, але, попри все це, я люблю наш Південь, нашу житницю, нашу неспокійну, бурунливу Таврію і ніколи не проміняв би її на горезвісні ведмежі кутки та стоячі болота Півночі. Де ще, окрім Таврії, ви зустрінете такий легкий і високий пульс ділового життя, таке вільнотдумне ставлення до традиційних звичаїв та святинь, такий, зрештою, строкатий набір народностей?.. І чи не окреслюється для вас, панове, в усьому цьому прообраз чогось зовсім нового, отого вселюдського, я сказав би, космополітичного, що знайшло вже собі таке ідеальне втілення на американському континенті? Ні, тут

не стояче болото... Вся вона, наша чудова Таврія, кипить, як вольна біржа, доступна кожному, де кожен досягає того, чого здатен досягти! Близькість моря, порти, жвава торгівля й зв'язки з цивілізованим світом — все це кладе на нас відблиск, панове!..

Говорячи про біржу та про відблиски, Вольдемар звертався передусім до Артура, який, обставившись пляшками, схвально покинував головою і зауважував невлад, що "вівця — це завжди рента".

— Для нашої сонячної Таврії двадцятий вік наступив значно раніше, ніж для похмурої Півночі,— заливався далі панич.— Таврія лежить нині перед світом як суцільне золоте руно, дедалі дужче приваблюючи погляди новітніх язонів... І я вірю, панове, що вони з часом прийдуть до нас і висадяться на цих берегах, де колись висаджувались відважні мореходи Еллади, ті, що прокладали сюди перші стежки цивілізації, що заснували Херсонес та Ольвію. Таврія визріла, панове, вона не стане ховатись від них із своїм золотим руном! Навпаки, вона сама відкриє перед ними всі свої гавані, підніме всі свої шлагбауми їм назустріч!

— Шлагбауми — ф'юють... Порто-франко... Ол райт,— забелькотів при цьому Артур, а компанія вважала за краще звернути розмову на інше.

— Як там твої цепеліни? — іронічно запитав Вольдемара татарин, маючи на увазі величезні суцільнометалеві кошари, що їх Вольдемар виписав цього року з Америки і для проби почав нещодавно зводити на двох степових тирловищах. Здалеку вони й справді були схожі на гігантські, до половини всаджені в землю дирижаблі. Похитували головами чабани, уявляючи собі, яка задуха стоятиме там влітку і який собачий холод тріщатиме взимку в отих залізних паничевих кошарах. Вольдемар не зважав ні на що.

— Будує... Може, це й не зовсім практично, але я хочу стандартизувати свої табори за сучасними взірцями... Стандарт, панове, має свої переваги і навіть свою поезію...

— Наскільки нам відомо,— посміхнувся татарин,— Кураєві табори для тебе теж не позбавлені поезії?

Це був натяк на Ганну. Вольдемар нахмурився. Він не любив, щоб про його обраницю говорили в грайливому тоні. Він вважав, що серйозно закохався в Ганну. Досі то, мовляв, були все пустощі, минущі юнацькі захоплення, негріховні веселі гріхи, а це наступило щось інше, не минаюче, напевне, якраз оте саме, що зветься коханням. Так принаймні думав Вольдемар. Він не боявся остракізму з боку салонних дам, вважаючи, що йому дозволена буде розкіш взяти собі дружиною дівчину без дворянських гербів. Адже відомо, що американські мільйонери непогано живуть без гербів. Фальцфейнівські мільйони — ото, зрештою, буде їхній герб! Махне на всіх рукою, візьме просту собі заробітчанку, яка своєю здоровою плебейською кров'ю покращить його хирлявий фальцфейнівський рід!.. Виховання, освіта? Він має щодо цього свою думку. Ндвмисне бере уламок дикого, але благородного матеріалу, з якого засяє згодом живий, створений самим господарем шедевр... Обробить, вишліфує, надасть йому форми і відтінків, яких захоче!

— Я просив би, панове, надалі не говорити вже про Аннет як про покоївку,— надувся панич.— Вважайте, що вона... моя наречена. Так, так я вирішив! — вигукнув він у відповідь на усмішливо-здивовані міни приятелів.— Бачу, що це єдиний шлях заволодіти нею. Я не в силі без кінця переборювати потяг, який вона в мені викликає до себе. Недовершена? Без виховання? Тим краще! Не треба мені готової! Я сам, засукавши рукава, виготую її собі від самого початку, відкинувши зайве, розвинувши те, що мені потрібно... А з Аннет вийде все, вона молода, і природні дані в неї, ви самі знаєте, багатющі!..

Приятелі чемно слухали господаря, хоча, видно, не вірили жодному його слову. Кінчилося тим, що Родзинко знову викрикнув "браво!", а інші, кисло поздоровивши жениха, розібрали ракетки і пішли продовжувати гру.

Саму Ганну Данькові доводилось бачити лише зрідка, та й то здебільшого віддалеки. Раз бачив її крізь ограду на прогулянці в квітниках, в оточенні паничів, які, увиваючись біля неї, вчили Ганну користуватись отим апаратом, що знімає на карточки. По святах Лавренківну ще можна було бачити в асканійській церкві, коли вона, привертаючи погляди присутніх, гордо впливала туди в білому, мов з піни, платті, в перевеслах чорних блискучих кіс, перекинутих на груди. Ні, це вже не була "панночка в свиті", це була справжня панна, що йшла, мов по воді, з висока киваючи декому своїм гарним підборіддям, тримаючись так, ніби звіку була благородною.

Данько в церкві з часом також був уже не на останніх ролях. Піп, вподобавши його за голос і жвавість, в першу ж неділю доручив Данькові відповідальну як на хориста, роботу: розводити і подавати кадило. Заняття це йому сподобалось, ладану хлопець не жалів, і, завдяки його ревності, дим стояв у церкві хмарою, і Ганна пливла в тій пахучій хмарі, мов янголиця.

На совість працював молодий кадильник. Під час Данькового чергування при кадилі серед його товаришів-хористів також панувало веселе пожвавлення: з віттаря, з-за попової спини, хлопець строїв на хори такі міни своїм братчикам, що вони мимоволі пирскали в кулаки, а регент, не знаючи, в чім річ, втрачав терпіння і в гніві стукав декотрих по головах камертоном. Після тих кадинь увечері в казармах лунала зухвала — на мотив псалма,— складена самими ж хористами пісенька про те, як "Данило подавав попові кадило" і як то було "усмішительно".

У вільні години хлоп'ята провідували родину Му-рашків. Лідія Олександрівна зустрічала їх з незмінною ласкавістю і довірливо ділилася з ними своїми домашніми клопотами й тривогами. Вона не втрачала віри в те, що Іван Тимофійович таки достукається в Петербурзі куди слід, і хлопці всіляко підтримували її в цьому. Не раз вони спільно мріяли, як повертається Мурашко в Таврію переможцем, як їдуть сюди вслід за ним високі комісії інженерів, їдуть армії грабарів і як, нарешті, дніпровська вода валом котить від Каховки в пекельні бурі степи Присивашся.

Іван Тимофійович час від часу подавав із столиці про себе глухі звістки у вигляді похапцем списаних листівок, в яких поки що мало було втішного і які, однак, Світлана заучувала напам'ять. Перед Світланою Данько вже не почував себе неотесаним і незграбним, йому було нині тільки жаль цієї гарненької ясноокої дівчинки, яка хоча й мала і матір, і батька, але іноді чомусь здавалася Данькові сиротою. Рідко лунало тепер її безтурботне щебетання, все частіше, причаївшись десь у кутку, дівча задумувалось, як доросле.

— Про що ти задумалась, Світлано? — іноді запитувала дівчину мати.

— Я не задумалась, я... слухаю татка. Коли отак довго мовчиш, то ніби чути, як він десь говорить і сміється...

Данько та Валерик помічали, що вони вносять з собою бодай невеличку відраду в мурашківській дім, і їм було приємно відчувати себе людьми, потрібними й корисними для інших. В ці невеселі для сім'ї дні Світлана линула до хлоп'ят якимось особливо беззахисно й довірливо, мов до старших братиків, і вони ставились до неї, як до сестрички. Нерідко вони ходили трійцею в степ виглядати Цимбала, який тепер щодня привозив кукурудзу тваринам у великий загін.

Не той уже був нині степ, як тоді, на ранній зорі їхнього знайомства! Не шумував безкрайніми золотистими шовками, не радував зір своїм весняним пов-ноцвіттям, не бринів струмками жайворонків... Пожухло, посіріло, припало пилюкою все від Сивашів до Каховки. Лише небо вгорі ще залишалося таким світлим від сонця, що осяйно-білі хмарки на ньому були ледве помітні...

В певні години десь з боку Дніпра виринав Цимбал, неквапом наближаючись до загонів, височіючи, мов цар, зверху на гарбі рясної соковитої кукурудзи. Всі без винятку тварини любили смакувати нею і, заглядавши Цимбала, радісно поспішали з пасовищ до нього. Чудова утворювалась тут процесія! Суне зелена, з верхом накладена гарба, а за

нею до місця годівлі статечно крокують важезні зубробізони, стрункі газелі, горбоносі сайгаки, олені, зебри... Всі дивовижні тварини, не б'ючись, покірно, як у казці, йдуть за своїм добрим годувальником Цимбалом.

— Наче вся природа оце тут вишикувалась,— задумано каже Валерик.— А диригентом над нею... людина.

— Поганяйте, дядьку Несторе, отак аж у Кринички! — весело гукає Данько землякові.

— Така й думка,— привітно відповідає Цимбал з гарби.— Всіх поведу своїм Степанам на хазяйство...

А з далеких пасовищ тим часом біжать, підбігають все нові й нові жителі степу, звично приєднуючись до Цимбалової процесії...

Якось надвечір хлоп'ята йшли з Світланою зоопарком понад вольєрами, заглядаючи крізь металеві сітки.

— Глянь, ото ж вона! — штовхнув раптом Данько Валерика, вказуючи йому на дівчинку, що поралась у вольєрі поміж цесарками.— Це ж та, що зомліла була над вовною... Ей, ти! — гукнув Данько крізь сітку юній цесарниці.— То ж ти зомліла була в сараях?

Дівчинка, обернувшись на оклик, раптом засвітилася радісно, і навіть тонкий рум'янець проступив їй на щічках. Вражена зустріччю, стояла з відерцем поміж цесарками й мовчала, не знаючи, що сказати.

— А я вас це раз бачила... в церкві,— нарешті спромоглася вона на слово.— Я вас і в цих костюмчиках одразу впізнала...

— Це всім нам, хористам, таку форму видають,— пояснив Данько, недбало глянувши на свій мундир, якому вже бракувало кількох ґудзиків.
— Слухай, як тебе...

— Наталка...

— Слухай, Наталко, це ти тепер тут біля цесарок?..

— Ну да...

— Видно, вони тебе знають!..

— Вони її люблять,— втрутилася в розмову Світлана.

— Еге ж, вони тебе люблять?

— І я їх люблю,— посміхнулась дівчинка і зніяковіло похнюпилась.

— А мене ти знаєш? — припавши до металевої сітки, запитала Світлана.

— І тебе знаю,— відповіла цесарниця.— Ти Мурашкова Світлана... Твій батько хотів Дніпро в степ повернути,— додала вона шанобливо.

— А я тебе вперше бачу. Ти з ким ходиш гратися?

— Я ні з ким не граюся,— знову зніяковіла дівчинка.— Мені... нема коли.

— Ну, тоді я до тебе приходитиму гратися?

— Гаразд... приходьте...

Данько вже зібрався був з форсом, по-парубоцькому закурити перед Наталкою, коли дівчинка раптом злякано заметушилася, здалеку помітивши на стежці Сердюків, що йшли ніби в проходку, позакладавши руки за спини.

— Тікайте мерщій,— зашепотіла Наталка,— бо оті як пристануть!.. Надіються, що стане панич їхнім зятем, і на всіх тут уже погейкують, наче на своїх наймитів!..

З часу першої сутички біля колодязя Данько вважав себе у стані війни з односельцями і при кожній зустрічі йому так і кортіло хоч на відстані посмикати земляків за їхні підстрижені, гребінцями прочесані бороди. Зараз він теж не забарився вчепитися в них.

— Ей, ви, пани — на двох одні штани! — задерикувато привітав він земляків, відскочивши від вольєри на стежку.— З Фальцфейнами хочете породичатись? Асканію посісти? Де Ще теля, а вони вже з довбнею!..

— Пожди, Яреську,— ліниво грозили здалеку Сердюки, навіть не пробуючи погнатися за хлопцем (останнім часом вони помітно погладшали, обважніли).— Думаєш, ми не бачили, що ти в батюшки за спиною витворяв? Ось ми на тебе регентові заявимо, він тебе накадить... Він тобі на голові поб'є отого камертона...

— Налякали! Баришники! Конокради нещасні,— дражнився весело Данько, відступаючи з Валериком та Світланою все далі й далі до виходу. Сердюки, пристоявши, похмуро стежили, щоб він не вернувся.

— Ох і жаднюги ж,— засміявся Данько, коли всі троє вже опинились на Зовнішніх Ставках.— Племінницю живцем продають, аби тільки в багачі вибитись!..

— Невже й справді вони все оце можуть загарбати? — посмутніла Світлана.— Парки, ставки, степи, табори... Навіщо стільки добра в одні руки?

— Якби по правді,— задумався Валерик,— то нікому одному не повинно б усе це належати... Ні Фальцфейнам, ні їм...

— Піймають вони облизня, ось побачите,— доказував своє Яресько.— Матимуть: два білих, а третій, як сніг...

Увечері хлопці з Світланою сиділи біля вогнища, що його розіклали собі в котловані щойно виритого ставка землекопи (вся артіль землекопів тут же й ночувала), і слухали розмову, яку вів з робочими водяний механік Привалов. Хлопці у вільних позах лежали навпроти вогню, а Світлана вгніздилась біля механіка, як це робила раніше біля батька. Мова йшла про асканійські парки. Грабарів цікавило, хто їх перший насадив, хто зумів їх виплекати у відкритому степу.

— Чув я, панок один розказував, нібито приїжджий німчик усе це затіяв,— говорив, попихкуючи цигаркою, бородатий землекоп у розхристаній полотняній сорочці.

— Сумніваюся,— спокійно відповідав механік, в задумі погладжуючи голову Світлані.— Ду-у-же сумніваюся!.. Самі подумайте: який це німчик міг би підняти серед вікового степу отакий могутній лісовий масив? Потріскалися б на ньому всі підтяжки, а не підняв би.

І хлопці, і зморені за день силачі-грабарі, що сиділи круг вогнища, розвеселились, уявивши собі німчика, на якому тріскаються підтяжки.

— Люди його насадили,— переконано вів далі механік,— наші прості люди його підняли. Оті невідомі землекопи та садівники, що перекопували на аршин в глибину цілинний злежаний ґрунт та кидали в нього перші жолуді... Оті, що з покоління в покоління поливали цей ліс

водою, захищали від суховіїв та чорних бур, прикриваючи молоді насадження щитами, комишевими матами, а то й — власними грудьми... У фамільних архівах Фальцфейнів згадки про них нема, там не записують тих, кого посилає сюди Каховка... Але все, що бачите перед собою, бере початок від них і нині живе завдяки їм, таким, як її ось батько,— пригорнув механік до себе Світлану,— завдяки таким же простим строковикам-заробітчанами, як і ви самі...

— А належить чомусь-то Софії,— важко зітхнув бородатий грабар, випустивши цілу хмару диму.— А за що?

Механік задумливо посміхнувся:

— Прикре непорозуміння сталось на світі... Стільки того люду трудиться, та все на одну пельку...

— А пелька як прірва: не загатиш. Розкотистий регіт розлігся навкруг вогнища.

— Ходять чутки,— знову загомонів бородатий грабар,— нібито сам вінценосець має назабаром відвідати нашу Асканію... Хотілось би мені його про дещо розпитати...

— Аякже, він тільки й жде ваших запитань,— насмішувато пролунав з темряви молодий голос.— Он кажуть, що на той час всіх нас заженуть аж у Дорен-бург, щоб не тривожили батюшку государя своїм каторжанським виглядом...

— Навряд чи йому взагалі тепер до Асканії,— висловив сумнів механік.— Порохом пахне в повітрі... Про сараєвський постріл чули?

— То далеко...

— Для війни далеко не буває.

Зацікавлені грабарі обступили Привалова тісніше. Особливо захвилювалась молодь.

— То що ж, це і нам уже десь шинелі шиють?

— Мабуть, уже пошито... Відомо ж, що завжди, коли пани б'ються, то в мужиків чуби тріщать.

— Я війни не боюсь,— рішуче стріпнув чуприною рослий молодий грабар.— Але по кому ж стріляти?

В цей час десь із темряви до механіка підійшов чорний, блискучий від угілля та мазуту юнак років сімнадцяти — кочегар з водокачки.

— Павле Кузьмичу, я за вами...

— Щось трапилось?

— Та перебої якісь в генераторі...

— Іду,— Привалов легко підвівся.— І тобі, Світлано, пора додому... Ви ж, герої, проведіть баришню,— приязно всміхнувся механік Данькові та Валерикові й рушив з кочегаром до водокачки.

— Справді щось із генератором? — упівголоса запитав він юнака, коли нікого вже поблизу не було.

— Гецератор в порядку... Бронников жде.

— Яким це його вітром...— занепокоєно промовив сам до себе механік, що, видно, не ждав сьогодні гостя зі степу.

Зоставивши кочегара наверху, Привалов сам швидко спустився в підземелля водокачки. На вогкому дерев'яному настилі довкола скрученого з паклі смолоскипа сиділо двоє: Бронников і літній, потоковому закіптюжений машиніст із Джембека Кучеренко. Леонід, нахилившись до світла, неголосно читав газету.

— "Правду" вже відкопали,— сказав Привалов, тиснучи руки товаришам.— Там є цікава стаття у відділі "Из крестьянской жизни". Без промаху б'є по меншовиках... Ну, викладайте, з чим прибули?

— Знову сьогодні зменшено водяні пайки,— згортаючи газету, повідомив Бронников.— Люди хвилюються...

Привалов глянув на Кучеренка:

— У вас теж?

— Не забули й нас. Скрізь врізали на цілу квартиру. Болота якогось смердючого привезли... Щодень все більше хворих...

— Це вони навмисне створюють такі умови,— похмуро пояснив Бронников.— Як сезонна гарячка пройшла, частина робочих рук вивільнилась, так і починають... Щоб розбіглося половина, не вибувши строку, щоб конторі залишилось зароблене...

— Ці їхні штучки ми знаємо,— замислившись, промовив механік.— Хвилюється народ, кажете?

— Водовозів б'ють...

— Водовози ні при чому... Наше завдання, товариші, скерувати гнів народу в правильне русло.

— Мало нас,— похитав головою Кучеренко, дивлячись крізь щілини настилу в глибину колодязя.

— Хай мало нас тут, хай ще нас загнано в оце підземелля, але ми — лєнінці! Ми дужі своїми зв'язками із строковим людом. Нам є на кого спертися...

— Страйк,— підвівся Бронников.— Треба готувати загальний страйк степовиків. Пора дати бій...

— Можливо, що й страйк,— розважливо промовив Привалов.— В кожному разі, цей рух за воду мусимо очолити ми.

...Спала Асканія. Лише, як невтомне, могутнє серце її, чахкала й чахкала водокачка.

XXXIX

Навляжкy стоїть Вольдемар перед матір'ю в її кобінеті.

— Останнім часом, Вольдемар, ти зашдто багато собі дозволяєш,— в'їдливо говорить Софія Карлівна.— Поводишся так, наче я вже лежу десь у нашому фамільному склепі, а тим часом я ще жива, чи на так?! І якщо це навіть завдає декому прикрощів...

— Маман...

— ...то все-таки з цим треба рахуватись. Я не дозволю, щоб мною нехтували, ти чуєш? — підвищила голос Софія Карлівна.— Досі я дивилась крізь пальці на твої сумнівні розваги, на твій вульгарний роман з цією самовпевненою покоївкою... Мені здавалось, що ти сам досить шануєш правила пристойності і що репутація роду для тебе щось важить... На жаль, я помилилась. В усій цій історії ти поводишся, як легковажний гімназист! Дійшло до того, що ти береш її у свій автомобіль

і мчиш кудись до моря... Негідниця, при зустрічі вона вже не вважає за потрібне вклонитись мені!.. Куди це може зайти? Що ти собі думаєш, кінець кінцем? Вся Таврія сьогодні з тебе сміється...

— Якраз я сьогодні збирався поговорити з вами, маман...

— Про що?

— Маю намір просити вашого благословення.

— Вольдемар, ти збожеволів?

— Я вважаю, маман, що вона могла б мені бути... чудовою дружиною.

— Ха-ха, це цілком у твоєму ліберальному дусі! Ощасливити матір невісткою, вихопленою з каховського балагана! Цікаво, яке виховання дістала вона там, у своїй благородній Каховці? І який посаг принесе вона звідти в наш дім? Високі груди та заробітчанська торба — це багато, але цього, на жаль, буде не досить!

— Ви ще не знаєте її, маман...

— Не мала честі.

— Це обдарована натура... Дати їй освіту і виховання нічого не коштуватиме... Крім того, я дозволю собі звернути вашу увагу ще на одну дуже істотну обставину: кров. Свіжа, здорова кров... А ви самі якось говорили, маман, що кров нашого роду потребує поліпшення...

— Занадто дорогий спосіб ти обираєш для цього!

— А Густав? Відомо, що причини його дефективності...

— Перестань! — викрикнула Софія Карлівна, синіючи від обурення.— Дозволь мені одній судити про ті причини... Зараз я взагалі не певна, хто з вас більше дефективний — Густав чи ти сам!.. Кров! Дур тобі в голову вдарив, а не кров! Проста дівка обкрутила його, мов хлопчиська, диктує йому, що хоче, а він... Ганьба!

— Маман, але ж ви не можете ігнорувати й мої почуття.

— Його почуття, ха! А мої тебе не цікавлять? Ти вважаєш, що зі мною вже можна й не рахуватися? Даремно! Я ще заповіту не писала, і банки поки що мій підпис шанують більше, ніж твій, раджу тобі про це не забувати.

— Ви погрожуйте, маман...

— Я не зупинюся й перед тим, щоб здійснити свої погрози,— тільки доведи мене до цього. Якщо вже не шануєш мене, то шануй хоч те, що мені належить.

— Повірте, маман, я сам хочу якнайкраще... Те, що дороге вам, для мене також не байдуже: і слава Фальцфейнів, і їхня неоціненна спадщина...

— Тож-то ти так дбаєш за неї... Все ладен покласти своїй дурисвітці до ніг.

— Але як же мені бути, маман? Ви не уявляєте собі, що для мене означає Аннет! Я не зможу без неї!

— Ми видамо її заміж, скажімо... за негра.

— Маман! Які жорстокі ваші жарти сьогодні...

— Я досвідченіша за тебе, дорогий Вольдемар.

— Аннет... за негра...

— Подумай: а чому ні?

— Та його ж і не повінчають.

— За це не турбуйся: він ще торік прийняв право-слав'є.

— Але ж я...

— Що ти? Одруження, зрештою, може бути... фіктивне.

Вольдемар здивовано витріщився на матір:

— Фіктивне? Я вас... не зовсім розумію, маман...

— Іди подумай... Щодо мене, то я переконана, що це найзручніший і найдешевший спосіб заволодіти нею. Коханка, як запевняють, завжди солодша за ту, що законна...

. ...Про материну пораду влаштувати фіктивне одруження незабаром стало відомо і Вольдемаровим приятелям. В компанії це викликало жвавий інтерес, припало всім до смаку.

— Мудро! Дотепно! — вигукував щедрий на лестощі Родзянко.

— Яшці дасть відкупного, їй призначить королівське придане,— пащекував татарин,— і вона сама до нього в першу ж ніч прибіжить...

— Нагляд треба за ними встановити,— радив офіцер.

— Бо між ними справді роман наклеюється, можуть далеко зайти.

Один лиш Артур, не відступаючи від свого парі, уперто твердив і зараз, що негр побоїться взяти шлюб з білою дівчиною.

— Але уявіть собі, що їхнє одруження, задумане як фіктивне, раптом виявилось б... зовсім не фіктивним!

— Ха-ха!.. Ото був би декому сюрприз!

— А нам хіба ні? Для всіх нас то був би ляпас! Такий ляпас, панове, що продзвенів би на всю Таврію!..

Наступного дня по маєтку вже пішла гуляти новина, поширена панською челяддю: не жениться панич на покоївці Ганні. Мав нібито з матір'ю бурхливу розмову, під час якої пригрозила синашеві Софія Карлівна тим, що за життя ще спустить свої маєтки монастирям на дзвони, якщо тільки він не вволить її волі... Отже, не молодий Фальцфейн, а Яшка-кухар стане тепер Ганниним мужем... Дають нібито пани молодятим багатюче придане і всі витрати по весіллю беруть на себе. За що б це така винагорода? Хай би вже за Ящину довгу службу, а то й за Ганнину — коротку!.. Закаламутилось у заздрощах асканійське холопське болото, пішло ліпити на Ганну всякі брехні...

Ганні звістку про паничеве відступництво першою принесла Любаша. Влетіла задихана, збуджена:

— Зрікся! Таки домоглася стара свого!

Ганна, що саме розчісувалась біля дзеркала, розпустивши свої пишні коси, здригнулася, наче під батогом, але не обернулася. Любаша, видно, ждала іншої, бурхливішої реакції.

— Ганно! Та ти чого як німа?

— Чуло моє серце...— важко прошелестіло в гнітючій тиші.

Переставши розчісуватись, Ганна сиділа, прикусивши губу, і Любаші від дверей видно було її поблідле обличчя, що нерухомо дивилось із дзеркала, немов з води,

Найщасливішою людиною в Асканії був у цей день Яша-негр. Мовби саме оце таврійське небо посидало йому те, про що він досі боявся навіть мріяти... Біла дівчина, красуня Ганна стане йому дружиною! Не буде він більше блукати самотнім бурлакою в цьому на диво щедрому краю, широкому, як море, повному горя й прекрасних пісень... Не страшні тепер йому ні примхи панів, ні глум підпанків, ні оті спрагли, ні з ким не розділені літні ночі, коли стає так нестерпно тоскно на серці, коли й солов'ї з парків, і місяць з неба — все ятрить тобі душу пекучим болем самотності... За все, за все він дістає нині повну винагороду одразу! Велике, ні з чим не зрівнянне щастя послали йому курні каховські шляхи, подарував йому цей щедрий знедолений край, що був досі чужим, а стане віднині рідним...

Мов сп'янілий, ходив негр у цей день по Асканії. Довірливо ділився своєю несподіваною радістю з першим зустрічним — навіть з малечею, яка ще нічого в цьому не розуміла, та з підлітками-хористами, що, радіючи за Яшу, вірно тепер супроводжували його скрізь...

Надвечір негр стояв за маєтком на Герцогськім валу, гордо випроставшись, обернувшись лицем на південь, до моря. Хлоп'ята, що оточували його, думали, що Яша когось звідти виглядає, а він, окрилений своїм першим коханням, уже мугикав, клекотів співом, співав дедалі голосніше, немов у щасливому забутті звертаючись через простори до своєї далекої Африки, до її пальмових гаїв, до сліпучих океанських її узбереж, куди він повезе — ні, на руках понесе! — свою кохану білу дівчину, вихоплену з українських степів, з-під цього розкішно-блакитного українського неба...

Весілля готували щедре, розмашисте, з шиком. Сам панич розпорядився привезти з Херсона духовий оркестр і досвідчених кулінарів. Різали баранів. Сердюки, що спершу, почувши про паничеве зречення Ганни, помітно були занепали духом, тепер знову підбадьорились. Хай не їх видають заміж, хай не їм піде придане, варте хутора, але і їх панич не обходить своєю ласкою, тримає весь час поблизу, щоб як тільки гійкне, так і почули...

В неділю асканійська церковця аж тріщала, битком набита людьми. Данькові у цей день кадило розводити, на жаль, не довелось; замість нього взяли іншого хориста, але й той не шкодував попівського ладану задля Ганниного вінчання: всі хористи були на боці Ганни та її симпатичного Яші-негра і відверто радувались, що панич, зрештою, впіймав такого облизня. Не для паничів, а наперекір усім паничам співав у той день Данько, стоячи з хлоп'ятами на хорах, відспівуючи Ганнине дівоцтво, віншуючи молодих зі щастям, що вже гряде... Небесно лунали з хорів чисті хлоп'ячі голоси. Плакали тітки. Заслухались молодого чарівного співу похмурі святі з кіотів.

На всю душу заливався Данько, витягував на найвищих нотах, аж жили набрякали на шиї і хрящиком напинався йому під шкірою рухливий кадик, наче то якась невтомна співуча птиця засіла хлопцеві в горлі...

Десь у голубих хмарах пахучого диму пливли молоді. З якою щасливою ніжністю підтримував Яшка свою наречену під руку, ведучи її під вінець! Вів, немов найкрихітше створіння, зіткане з самого кришталю та з морської кружевної піни. Ішов поруч неї, мов орел, і, не в силі приховати свою незмірну радість, весь час сяяв усмішкою до молодої, посміхався до попа, до людей, що упрівали в церкві, до юних співаків, що солов'ями заливались на хорах... Ганна у вінчальній фаті була сліпучою, як ніколи, здавалось, від неї крізь голубі фіміамні хмари на всю церкву розходитьсь легке, струмуюче сяйво. Вона й тут, під вінцем, володіла собою, обряд виконувала з плавним і величним спокоєм, і на білому

обличчі її лежав вираз Світлої дівоцької задуми і врівноваженого урочистого щастя.

Ніколи ще не було в Асканії такого вінчання! Церковця не могла вмістити й половини тих, що бажали подивитись на цей незвичайний церемоніал.

При виході біля церкви стояв величезний натовп. Молодих тут уже чекала святково розмальована яблуками тачанка, хоча їхати було зовсім близько, майже нікуди,— у завулок: сотня якась метрів відділяла церкву від будинку приїжджих, який з розпорядження молодого Фальцфейна цілком було відведено під весільне гуляння. Збуджений щастям негр з восковою вінчальною гвоздиною на чорному лацкані сюртука, майже на руці винісши з церкви свою кришталеву молоду, обережно поміг їй сісти, сів сам поруч неї, не перестаючи радісно, відкрито усміхатись людям, небові, сонцеві. Рушила яблунева тачанка. Шарахнув врізнобіч люд, розступаючись перед баскими кіньми, що, йдучи пританцем, гризли залізні вудила і вигинали ший, мов змії.

До самого вечора гриміли труби херсонського оркестру, ходором ходив будинок приїжджих. Гуляла виключно панська челядь: помічники управителя, конторники із своїми перебірливими жінками, чеченці... Молодим не велено було від себе запрошувати гостей у панське приміщення. Дерлася у вікна дітвора, щоб знов і знов подивитися на молодих. Бачили, як не втрималась, бризнула-таки Ганна слізьми, сидячи в кутку за весільним гільцем. Може, що рідної матері не було на її незвичайному весіллі, багатому й убогому водночас, що чужі й неприємні люди, зовсім байдужі до молодих, гуляли-пиячили в залі... На стінах — оленячі роги та засушені чучела степових орлів, а за столами — п'яні, нахабні пики... Що їм до Ганни, що їм до Яші! Навіть весільних пісень розбещена панська челядь не вміла до пуття заспівати!.. Сердюки, порозбухавши від горілки, порядкували, як дома, лізли обійматися до конторників та чеченців. Чужою почувала себе Ганна серед цього грубого, ненажерливого збориська. Немов у тяжкому сні, слухала його п'яний безладний гомін, дзенькіт чарок, хрущання кісток на зубах,

важкий гоготливий регіт... Відбувала гулянку, як повинність. Хоча б усе це швидше кінчалось, хоча б швидше зостатися їм з Яшею тільки вдвох, віч-на-віч;

Негр, видно, гостро почував Ганнин настрій, йому теж було не по собі, і час від часу, взявши Ганнину руку, він ніжно, по-дружньому погладжував її мовчки під столом,, ніби, підбадьорював, ніби казав: тримайся, люба...

Панич цього дня не показувався на людях. Казали, що, зачинившись у себе в кабінеті, з горя пиячить Вольдемар з приятелями весь день, запиває свою втрачену любов...

Пізно ввечері, коли гульба вже стала пригасати і на весіллі зосталася, мов на підбір, лише найвитриваліші, найупертіші гультяї, Яшку-негра несподівано було викликано до панича в покої.

Зблідла Ганна, вислухавши переданий лакеєм наказ явитись Яшці до пана.

— Яшо, не йди! — прошепотіла вона у передчутті якогось лиха.

— Не бійся... серденько моє,— схвильовано погладив її Яша по плечі, щоб заспокоїти, і, пообіцявши скоро повернутись, пішов на виклик.

Ганна сиділа, сповнена тривоги. Все йшло обертом. Чучела хижаків мовби оживали, цілилися в неї зі стін своїми гнутими дзьобами. Ганна рвучко підвелася, кинулась було й собі до дверей за Яшею, але двері перед нею з реготом загородила п'яна ватага на чолі з дядьками, галасуючи, що без молодії їм і весілля не весілля — танці не підуть і горілка не буде питись. З огидою відсахнулась Ганна від цього грубого, розіпрілого громадива тіл, що, гикаючи, дихало на неї горілчаним перегаром, тяглося до її чистого вінчального вбрання п'яними розчепіреними ручищами. Знову забила, як зацькована, в куток, сіла

поряд із Яшиним місцем, що так і залишалось пустим, наче було призначене відтепер комусь іншому. Не повертався Яша.

Стояв у цей час у Вольдемаровім кабінеті серед розлютованої, гидко п'яної "золотої молоді". Фальцфейн щойно запропонував йому чималу суму відступного, але негр з обуренням відкинув це: він не йшов ні на яке відступне.

Компанія, лаючись, насідала на нього з грубими погрозами.

— Ти! Чорномазий нахабо! — гаркав по-англійському Артур, підступаючи збоку до негра.— З тобою пожартували, а ти сприйняв усе за чисту монету — серйозно вирішив посягнути на честь білої дівчини!.. Ну ж, багато ти захотів! В нас у Канзасі таких речей не прощають... Ти чув, бой, коли-небудь про суд Лінча?

— Тут ваш суд не діє, — з гідністю відповідав негр американцеві.

— Ми знайдемо на тебе інші суди,— бризкав піною Вольдемар.— Зараз же забирайся геть з мого маєтку! Бо посаджу чеченців на коней, накажу гоном гнати за межу! А межі мої, знаєш, не близько!

— Сказано: забирайся! — верещав і прищуватий Родзянко.— Кретин! Стільки дають, і він ще не бере!..

— Цим не торгую,— коротко відповів Яша, рушаючи до виходу.

Опинившись надворі, він бігцем кинувся до будинку приїжджих, до залишеної за весільним гільцем молодії.

Двері були зачинені, а на ґанку негра зустріли Сердюки та чеченці. Тричі він кидався, ошалілий, по східцях до дверей, і тричі челядь, згуртувавшись, відкидала його з ґанку назад. А в залі тим часом ще дужче ревли мідії херсонські труби і Ганна в нестямі билася лобом у

важкі дубові двері, даремно намагаючись пробитись крізь них до свого недосяжного милого...

Незабаром біля будинку з'явилися чорні верхівці з арапниками в руках, щоб гнати негра за межу.

Догнали його лише до Мурашкового парку, а там зринув з-під арапників, на руках перемахнув через сітку в гущавінь і — тільки його й бачили...

Ще випадково зустрів його у той вечір Валерик, коли пізно повертався від Мурашків з бібліотеки. Негр, де не взявшись, з глухим стогоном вискочив на стежку, стискаючи кулаки, нічого не бачачи перед собою. Біг і важко, глухо ревів, як смертельно поранений звір, наосліп подавшись головою вперед. Вихором прошумів мимо хлопця, ледве не збивши його в темряві з ніг, і, не обернувшись на тривожний Валериків оклик, зник у темній глибині саду, зашелестівши десь у гущавині, як у первісних заростях своєї тропічної Африки. Тільки надсадний могутній стогін його було ще чути деякий час, потім і стогін заглух.

Найшли негра вже тільки вранці в іншому кінці саду, неподалік від панських хоромів...

На смерть перелякана прибігла в той ранок Мурашкова Світлана до матері:

— Мамо! Яшка... Наш Яшка повісився!!!

Лідія Олександрівна, посірівши з лиця, вхопилась рукою за перило веранди. Стояла якусь мить нерухомо, заціпенівши від жаху.

— Зацькували,— нарешті прошепотіла вона.

Галопом мчали в гарячій степу верхівці. Поспішали з усіх кінців — з токів, таборів, економій — навпростець до головного маєтку.

Сонце стояло в зеніті. Розплавленим склом дрижало повітря, пашіла земля, потріскана, розпечена так, що, здавалось, не вичахнути їй і вночі. Мліли на тирлах отари, ревли череди біля колодязів, чекаючи, доки набіжить — замість вичерпаної — нова вода.

Степ лежав, паралізований спекою. Ніде ні гарби з снопами, ні куряви на току. Лише одинокі верхівці простяглись навпростець на Асканію, пригинаючись до грив, не жаліючи арапників.

Одним з перших підскакав до головної контори Савка Гаркуша. Не розсідлюючи, кинув коня біля конов'язі і бігцем пустився до ґанку, де вже стояв заклопотаний чимось панич Вольдемар з головним управителем, урядником-чеченцем та кількома чинами' конторської челяді. "Бач, прохлаждаються тут по холодках, а ти там заливайся потом та наживай собі емер-?

тельних ворогів!" — подумав на ходу Гаркуша і, зупинившись за кілька кроків від ґанку, з ненавистю гаркнув:

— Бунт, паничу, на току! Відмовляються молотити!

— І в тебе? — роздратовано запитав панич, і Гаркуші одразу полегшало: значить, каша заварилася не тільки у нього в таборі.

А панич цідив уже крізь зуби:

— Покладись на вас, доведете ви мене, бестії...

— Осмілюся нагадати, паничу... Я не раз просив приставити мені до табору чеченців для порядку...

— Мовчи, дурню... Дозволь мені знати, куди кого ставити... Що вони вимагають:.., ті, твої?

— Води!

— Подуріли всі з тією водою,— здвигнув панич плечима, звертаючись до управителя.

— Із-за води все й зайшло,— вів далі Гаркуша.— Щоб пайки водянї відмінили, щоб свіжу возили на тік, з артезіана...

— Ха! А пива мюнхенського не замовляють ще?.. Розбестились до краю!

Тим часом на подвір'я, гублячи мило в пилуку, влітали верхами, хто в сідлі, а хто й охляп,. мордаті, загорілі прикажчики та пригінчі з інших токів. Розгублені, стривожені, винувато підступали до ґанку викладати паничеві свої лихі вісті. Всюди коїлося чортзна-що!

— Збаламутились, ледве бочок не побили...

— А в мене з паровика воду вицідили, ділити почали...

— А мої просто полягали й лежать: сам молоти!

— Ми, кажуть, бастуємо... Доки не вдовольните, не станемо до роботи — й квит!

Панич крокував по ґанку, то знімаючи, то знов надіваючи пенсне. Все було серйозніше, ніж це уявляв він собі спочатку. Пахло тут не випадковими безпорядками, за всім цим почувалась чиясь єдина, тверда, спрямовуюча рука. Токи водночас припинили роботу, всі в одну точку б'ють... Забастовка? Загальний страйк строковиків? Після 1905 року

такого ще не було у фальцфейнівських маєтках... А суша, а тисячі кіп недомолоченого хліба стоять! Як же бути? Вдатися до губернатора? Викликати козаків? Але це теж недешево обійдеться... Газети підіймуть галас... Будеш розплануватись не тільки вівсом та смушками, а й своїм ліберальним реноме!

Було над чим поламати голову... А тут ще, зачувши про водяний бунт, з'явилась до контори, під руку з ігуменшею, Софія Карлівна, стала лізти не в своє, допитуватись, чи не йдуть забастовщики на Асканію.

— Нікуди вони не йдуть,— нервово відповів матері Вольдемар.— До того ще далеко.

Пані під своєю кокетливою парасолькою полегшено зітхнула.

— У мене там зараз чаплинські сидять...— підібравши губу, почала вона розповідати синові, але Вольдемар раптом звився на це як ошпарений:

— Ще їх тут зараз бракувало! Чого їм треба, розбійникам?

— Чекай, Вольдемаре, вислухай ти мене спершу. Це зовсім не ті, кого ти маєш на увазі. Приїхав чаплинський панотець з церковним старостою, і, по-моєму, вони добру річ пропонують... У них там теж неспокійно, голота нахабніє, нахваляється йти на наші колодязі...

— Що вони пропонують? — нетерпляче запитав панич, почувавши себе сьогодні вправі розмовляти з матір'ю незалежним, навіть грубуватим тоном.

— У них виникла ідея,— пустила очі під лоба Софія Карлівна,— влаштувати спільний хресний хід по полях з іконою Касперівської божої матері Зокрема, вони просять, щоб наш хор хлопчиків також взяв у ньому участь... Ти як вважаєш?

— Дитяча молитва,— промовила ігуменша, неприязно глянувши на єретика-панича,— доходить до бога найшвидше.

— Навпростець тобто? — зауважив котрийсь з прикажчиків.— Нам цього й треба, в нас теж усе аж кричить дощу... По дві пари волів запрягаємо в плуги, скиби такі виламують, що молотом не розіб'єш...

— Я не заперечую,— промовив до матері Вольдемар, стримуючи роздратування.— Ідіть, робіть, влаштовуйте...

— А про це... про смуту в степу, ти, сподіваюсь, дав уже знати кому слід?

1 Назва "чудотворної" ікони, походить від с. Касперівки, в якому вона зберігалася. В засушливі роки ікону брали напрокат усі південні села.

— Маман, прошу вас не втручатися в ці речі,— роздратовано кинув панич.— Ідіть, ради бога, ми самі тут як-небудь розберемося...

Парасолька ображено підстрибнула в повітрі і неквапом попливла між прикажчиками, що розступилися перед нею.

Поява кожного нового гінця, що прибував із степу, діймала панича все дошкульніше. Жоден нічим не порадував, привозили самі неприємності, вісті — одна гірша за другу. Пригінчому Грищенку, що останнім приплюхав охляп з далекого табору Кобчик, панич не дав навіть рота розтулити.

— Каналіє, ти ще й смієшся? — ошелешив він небораку (хоч той і не думав сміятися). —Тобі весело? Вирахувати з його платні за бунт, за весь простій молотарки на Кобчику...— І тут же накинувся на інших: — А ви куди раніше дивились? За що я вас годую, за що вам гроші плачу?

Перетоптувались, пеклися на сонці холуї. І в степу вітром палить, і тут, у затишку, гнівом на тебе пашить... Скрізь попихачеві жарко. Піт градом котив з кожного. Хоробріші пробували відборонятися від наскоків панича:

— Хто ж знав, що таке скоїться... Не перший же день таку п'ють... Погудуть, бувало, погудуть та й утихомиряться...

— Може, воно й зараз нічого б не сталося, так сигнал же було дано...

— Який сигнал? — насторожився одразу урядник в черкесці.

— Свистками вони з току на тік пересвистувались, ото й довело... Ми думали, що то машиністи так, жартома іноді перекликаються, а вони, виявляється, між собою розмову ведуть на свистках, знаки подають один одному: бастуй, мовляв, кидай роботу...

— Це що таке? — обернувся Вольдемар до управителя.— Сигналізація між токами? Хто ввів? Хто дозволив?

— Вперше чую,— засмикався Густав Августович.— Для нас це сюрприз...

— Сюрприз! Для вас усе сюрприз! А вони, може, з чорноморськими кораблями уже пересвистуються! Хто перший почав, ну?

Затупцялись прикажчики.

— Нібито з Гаркушиного току вийшло,— бовкнув пригінчий з хутора Сухого.

— Не слухайте його, паничу! — вигукнув Гаркуша, наливаючись кров'ю.— По злобі він на мене!

— Та чого ж ти, Савко, відпираєшся? — загули інші прикажчики.— З твого току почалось. А їм тільки подай: всю Таврію обсвистять...

— А-а, так це ти?! — аж витягся через перила Вольдемар до Гаркуші.
— Заводіак переховуєш? Ну, я ж тобі... Ну, ти ж у мене... Марш на тік, негіднику. Сам розводь тепер паровика, з об'їждчиками молотитимеш!

— Паничу,— зняв картуза Гаркуша,— рад би, але... я біля паровика... не мастак.

— Не мастак? Ти тільки біля куховарки мастак? Ціпа тоді бери! Ціпом будеш з куховаркою всю ніч мені молотити!

Ні живі ні мертві стояли прикажчики. Розійшовся панич... Якщо вже свого любимчика не щадить, то їх теж не помилує. Гаркушу з ціпом на цілісіньку ніч, а їх, мабуть, в кам'яні котки впряже, всю ніч буде ними, як чортами, гарманувати.

— А ви чого стовбичите? — попустивши Гаркушу, нарізався панич на інших.— Накоїли, натворили там, а тепер до панича, хай панич розхльобує? Що я — усмиритель? Що в мене — військо? Марш по таборах! Всіх на ноги! Щоб зараз же токи стали до роботи!

Заштовхалися, задкуючи від ґанку, прикажчики. Відступивши трохи, знову закам'яніли в нерішучості. Добре тобі тут кричати, піди там покричи...

— Як же все-таки бути, паничу? Декотрих то вла-маємо, а от машиністи... Не послухаються вони нас...

— А час дорогий... Суша така, що від найменшої іскри все спалахне...

— Що там, Мазуркевич? — звернувся в цей час Вольдемар через голови прикажчиків до сухорлявого франта в бриджах, що із

стурбованим виглядом поспішав прямо до ґанку (це був перший помічник головного управління).

— Стала водокачка,— замогильним голосом повідомив з ходу Мазуркевич.— Припинили роботу цегельня, артіль землекопів...

— А їм то що?— вигукнув на високій верескливій ноті панич.— На водокачці води їм мало?

— На знак солідарності з токовиками... Я щойно з майстерень: там цілий мітинг Привалов зібрав...

— Привалов?

— Він, здається, всьому тут голова...

— Бач, хто верховодить!— аж підстрибнув Гаркуша.— Де кубло, а на кого валять!..

— Гаразд... я йому це пригадаю,— процідив панич і, пошепотівшись про щось з чеченським урядником, звернувся до прикажчиків:— Роз'їжджайтесь по таборах, нічого вам тут час гаяти... Скажете... гм... обіцяв панич... Побаламутились, пошуміли, мовляв, і досить... Машиністам після обмолоту — нагорода. Дівчатам — на хустки.

— А вода? Через неї найбільше...

— Буде й вода... Повернуться ось із Каховки верблюди — верблюдами будемо доставляти звідси, з арте-зіанів. Чули? Так і передайте!

Похнюплені роз'їжджалися прикажчики від контори. Тюканням проводжали їх невловимі хористи. Прокльонами осипали жінки від казарм. Події в степу сколихнули вже весь маєток. Асканійські казарми

не переставали клекотіти в ці дні: ще не вичах нагрів збудження, викликаного серед робочого люду трагічним весіллям Яшки-негра та Ганни-покоївки, як уже забурунило все кругом, старе й мале загомоніли про водяний страйк у степу, гаряче співчуючи страйкарям.

Гаркуша вибрався за околицю в якнайгіршому настрої. На шматки порозривав би він отих невловимих хористів, що хором витюкали його за Асканію, вказуючи кожному на холуя-молотника, який муситиме ціпом вибивати панські стоги цілісіньку ніч, коли й чорти навкулачки не б'ються... Нетіаничевих погроз боявся Гаркуша найбільше, інше зараз гризло його. Дуже не хотілось йому повертатись на тік до збурених своїх строковиків, де ненавиділи його смертельною ненавистю, де кожна заробітчанка готова була видерти йому очі... Понабирав земляків на свою голову!

Хай би терпів за своє кривне, а то за чиє? За панське. І доки це тягтиметься, доки йому бігати в козачках? Коли він уже поїде в Каховку не для когось набирати строковиків, а для себе? Чи, може, все то брехні? Може, по-пустому плещуть язиками по "Просвітах"? Бунтарів з кожним роком більшає. Галасують, що навмисне поїть він строковиків поганою водою, щоб частіше нездужали, щоб більше вираховували з них за неробочі дні... А хіба в інших таборах не так? Хіба на Бекирі та на Комишевому краще? Що ж то буде за прикажчик, коли в нього за літо ніхто не занедужає, з ким він тоді восени зостанеться, коли людям вийде строк і всі розженуться додому? Чи йому тоді вже робочі не потрібні? Останньому пригінчому відомо, що хто влітку з животом прокачався — отой на осінь тільки й робітник, бо нікуди йому буде податися звідси... Треба тільки вгадати, коли і як,— на те ти й прикажчик... В найгарячішу пору в доброго прикажчика знайдеться і свіжа вода, і свіжа їда, ніхто не валятиметься з животом, а як тільки полегшало трохи між роботами — так, дивись, і лазарет!.. І хіба панич цього не розуміє? Дурника з себе корчить — він, мовляв, добрий, він тільки милує, прикажчики всьому вина... А зостанеться після покрови без нікого — тебе ж першого прожене!.. Легко йому чужими руками жар загібати. Наказав ось їхати,

всіх піднімати на ноги... Спробуй їх підняти паничевими цяцянками-обіцянками! Ні, не тим вони духом дишуть!..

Все звалилось Гаркуші, як сніг на голову. Ще вчора нічого не було помітно. Перетягли темнотою паровика з Кураєвого на інший степовий тік, зранку почали вже й молотити на новому місці... А як привезли воду — тут усе й зчинилося!.. Дівчата хотіли його самого мулом напоїти, а Бронников тим часом почав свистком притьохкувати на якийсь особливий манір...

Треба ж було так статися, щоб саме з його, з Гаркушиного, току пішов сигнал! Хто міг подумати, що якраз його машиніст у них головний сигнальник? Пригрів змію за пазухою.... Ніби й не розбишака, із-за дрібниць з Гаркушею ніколи не загризався, а як наступив момент — показав себе... Недаром же він вчащав на водокачку до того механіка... Бронникову та його підголоскам — ось кому передусім треба в'язи скрутити! Не розкусив Гаркуша його своєчасно, за те й перепало йому сьогодні... Що ж: не дрімай, прикажчику, не лови гав!

Як побитий, трюхикав у сідлі, озираючись довкола. Не курять токи. Ніякого руху в степу. Самі собі стро-ковики зробили неділю!

Чабани стоять з бурдюками біля порожніх колодязів, повитріщались чогось на Асканію. Що вони там набачили?

Гаркуша озирнувся і похолонув: розгорнуте червоне полотнище палахкотіло над асканійськими парками, на самім верху водонапірної башти. Хто ж це туди добутися зміг? Не інакше, як оті шибеники хористи!.. Направити є кому, а їм тільки свисни: видеруться хоч на небо!..,

— І ви, Мануйле, туди очі вп'яли?—докірливо кинув Гаркуша, трюхикаючи мимо колодязя і впізнавши серед чабанів чаплинського атагаса.— Не соромно вам старістю?

— Який я старий,— браво відповідав атагас. Око ще далеко сягає!..

— Диво найшли...

— Та так, що давно й не бачили такого: після дев'ятсот ц'ятого, вважай, оце вперше...

— Радуйтеся!

Атагас замість відповіді приклав ще й руку козирком на очі та все вдивлявся туди, де яскріло-майоріло червоне за сухими далями, над баштою, найвищою в степу.

XLII

На Гаркушиному току в цей час вирувала незвичайна сходка. Сюди поприбували посланці з інших таборів, щоб спільно виробити вимоги страйкуючих до головної контори. Це було справжнє свято строкового люду, який раптом відчув себе господарем становища на токах.

Те, що строковики вперше за літо, наперекір панським посіпакам, вільно зібралися на оцю свою гарячу степову сходку, що вони не просто ремствують та лаються з прикажчиками біля діжок, а чорним по білому на папері записали: "Свіжої води вволю і ніяких, водяних пайків!"—уже саме це підносило людей у власних очах і надавало їхній боротьбі нового забарвлення. Войовничий, радісно-грізний настрій охопив усіх. Розбуркане відчуття власної сили декотрих просто п'янило, а те, що посланців від інших таборів, обшарпаних, босих, з тиковками води на мотузках, матрос величав "делегатами", тільки підсилювало новизну й урочистість моменту.

Не затурканою, безвольною масою, а людьми, що самі можуть вирішувати свої справи, стояли вони на токовищі, уважно слухаючи промовця.

Промовляв Бронников.

— Наші збори наближаються до кінця,— говорив матрос, стоячи, на високому ворохові по коліна в пшениці.— Вас, шановні делегати, вже чекають люди на токах. Ідіть передайте їм, що ми не самотні, що нас підтримують робітники асканійської водокачки, майстерень, цегельні... Отже, коли ми будемо діяти згуртовано, без анархії, ми обов'язково виграємо страйк! Тут сьогодні лунали деякі аж надто гарячі голоси, що добре було б, мовляв, пустити по токах червоного півня... Від імені страйкового комітету я хочу застерегти проти цього: сліпий бунт може тільки пошкодити нашій свідомій справі.

— Вірно!—кинув з натовпу Мокеїч, який теж був у числі делегатів. Після Каховки борода йому ще більше віросла, обличчя зробилося бронзовим.— Хліб не винуватий!

— Так. Ні хліб, ні паровики не винуваті. Нічого машини трощити — не від них іде лихо... Винуватці — там!—вказав Бронников рукою в напрямі головного маєтку.— Вони, кровопивці, перетворили цей степ на каторгу для тисяч і тисяч строковиків! Вони не вважають нас за людей, вони хочуть поїти нас мулом, що зостається після худоби, але ми їх провчимо! Якщо вони встигли забути про броненосець "Потемкин"— ми їм нагадаємо. Хай знають, що нині не один він з моря,— десятки таких броненосців димлять уже і на суші, навкруги нашої Таврії. Могутні заводи Півдня — оце наша опора, оце найгрізніші наші броненосці, товариші. Стійкий організований заводський люд — ось на кого ми, степові пролетарі, будемо рівнятися. Звідти черпатимем наснагу, звідти перейматимем велику й сувору науку боротьби!..

Пристрасні, пройняті незламною вірою слова матроса глибоко западали в серце строковикам. В захваті дивилася з натовпу Вутанька на нього, щаслива й горда за свого Леоніда, який належав зараз усім своєю мужністю, своїм розумом і навіть отими рідними, по-чайному розкритими бровами. Часом їй уже здавалось, що в їхніх стосунках не

сталось ніякого розладу, що ревнувати його до когось було б недоречно, що саме тепер вони стають ближчі одне одному, ніж будь-коли.

XLIII

Відколи Леонід відкрито очолив страйк, він не раз ловив на собі той дивно ясний, новий, просвітлений Вутаньчин погляд. Дівчина немов хотіла надихнути його, сказати, що вона з ним у цей напружений і відповідальний час. І самій Вутаньці те, що сталося між ними, вже здавалося тепер якимось лихим, моторошним непорозумінням. Леонід, якому всі тут довірялись, до якого всі прислухались, який, по-новому розкрившись перед строковиками, сміливо навчав їх тепер своєї залізної правди, невже міг він бути з нею, з Вутанькою, неправдивим? Ніяк не в'язалося це між собою, не вкладалося їй у свідомість. І коли після сходки Леонід, переговоривши наостанку з делегатами, що вже вирушали на токи, став раптом шукати когось очима серед дівчат, Вутанька відчула, що це — її!

Знайшов, посвітлішав на виду: — Вутанько!

І вона з готовністю вийшла з-поміж дівчат і сміливо прилюдно понесла йому назустріч свої усміхнені вишнево-золотисті рум'янці.

Потім було оте найсолодше, ота ніжність знову віднайденої руки... Порипувала, немов у свято, гармошка, розцвітаючи міхами в руках Андріяки, дріботіли на сонці дівчата, приязно підморгуючи Вутаньці, а вони — Леонід і Вутанька,— удвох сиділи осторонь, немов у пухких золотих кріслах, пірнувши по груди у свіжій пшеничній соломі, яка навіть і в притінку ще пахла сонцем...

Легко, як у щасливому сні, було їм розмовляти. Більше, ніж за всі попередні рази, дізналась Вутанька отут про свого милого... І що приїжджала то не коханка до нього морська, а вчителька його з Херсона, правдистка, може, якраз та, що стояла під шаблями в Каховці... І що не

на торгових ходив він посудинах, а на військовому кораблі, і звання йому справжнє — комендор. І що навіть не Бронников, а Бойко було йому прізвище, комендор Бойко... Багато що прояснилося тут Вутаньці...

— Відкриваюсь тобі, Вутанько, найбільшою правдою про себе, такою, що дають за неї каторги, такою, що не сказав би ні приятелеві, ані коханці... Таку говоримо ми лише тим найближчим, ріднішим за батька й за матір, тим, кого називаємо поміж себе: товариш... Першій тобі я відкриваюсь, Вутанько, і можеш тепер зрозуміти, хто ти для мене є в житті...

— Товариш... Як гарно! Виходить, я тобі теж... товаришка, так?

— Виходить — так.

— Любий! Що б не було, що б не трапилось, знай: ніколи ти не розкаєшся, що відкрився отут мені... Батько мій теж з товаришами дружив... За те й замордували його такі, як Гаркуша...

Розпарений Гаркуша, притрюхикавши на тік, застав свято серед будня: гармонія, танці...

— А ті чого тут були... з інших токів?

— Як — чого? У нас свято, в гості люди приходили!..

Дожився приказчик: у вічі глузують... Став викладати паничеві обіцянки — не захотіли й до кінця дослухати.

— Хай він подавиться своїми хустками.

— В дарованих хустках тільки покритки ходять! Даремно й верблюдами намагався спокушати дівчат Гаркуша.

— Хай хоч верблюдами, хоч чортами возить, аби свіжа була вода отут!,

— Доки не понапиваємось артезіанської досхочу — палець об палець не вдаримо...

І вже махнула якась у повітрі хусточкою:

— Грай, гармоністе!

"Горлиці" заграв гармоніст. З гуком-перегуком пішли дівчата в танець.

"Ну доберемося ж ми до вас",— лайнувся в думці прикажчик і, посновиґавши ще деякий час по токовищу, знову сів на коня і повіявся кудись у степ — чи на Кураєве до куховарки, чи, може, до батька на хутір...

До вечора гуляли строковики на Гаркушиному токовищі.

А десь після півночі, коли вже всі спали, несподівано з'явилась у таборі Ганна Лавренко. Прийшла змучена, боса, в подертому одязі, як старчиха. Розколошкала дівчат, перелякала їх своїм виглядом.

— Ганно, звідки ти?— кинулась до подруги гаряча зі сну Вутанька.— Що з тобою, Ганно?.. Як з хреста знята!..

— Тихше, дівчата, тихше, ради бога,— просила Ганна, знеможено опускаючись на соломі.— Мені здається, що вони гнались за мною, що десь стукотіла в степу тачанка... А то, мабуть, серце моє билось, стукотіло...

— Ганно, що ти говориш? Хто гнався?

— Ой подруженьки, що я перенесла,— відходячи, зітхнула Ганна і схилилась Вутаньці на плече.— Серед ночі прийшли дядьки з паничем, двері почали рвати... У вікно вискочила, у кущах пересиділа, а потім — оце до вас... Куди ж мені більше? Я чула, що у вас тут бунт?

— Бунт і є, Ганно,— відповіла Вутанька.

— Де ж ваш бунт, коли ви... спите?

— А що ж нам ала-ла кричати?—усміхнулась Вутанька.— Ми тепер без зайвого лементу бунтуємо. По-заводському!

— Он як... Мені аж не віриться, що це я вже з вами... Як у вас тут ловко..;

— Чекай, та в тебе й руки порізані?

— Оце ж як із вікна виламувалась...

— Ну годі вже, вгамуйся, лягай отут біля мене,— посунувшись, вклала подругу Вутанька.— Замучили вони тебе, бідолашну...

Лягла, скоцюрбившись, Ганна, полягали й дівчата.

— Тремтиш ти вся,— промовила згодом Вутанька.— Може, тебе чимось укрити?

— Ні, душно мені, Вутанько, не треба... І вже не страшно мені їх, а тремчу... Доконали Яшу!

— Чули ми, Ганно... Заспокойся, не бійся вже їх: тут тобі є оборона... Хай тільки поткнуться сюди, душо-продавці...

Важко дихала Ганна. Біліло при зорях крізь роздерту кофтину повне, розкішне її плече.

— Ти ще не спиш, Вутанько?

— А що?

— Віриш, пропала б я, коли б ще й ви мене відцурались... Всю силу розтратила, поки воювала з ними, проклятими. Спустошили вони мене... Знаю, була б я щаслива з ним, із Яшею. А тепер? Що я? Наче ота їхня чорна буря пройшла по моєму коханню, потоптала, понівечила все... Було на душі — як весняний степ, а залишилося згарище чорне... На Герцогськiм валу поховали його... і, як Серафимі, білий камінь горючий поставили Якову Томасовичу за вірну службу!..

Затремтіла Ганна, б'ючись у глухому риданні. Пригорнула Вутанька подругу, стала втішати, доки так і поснули обидві.

XLIV

Наступного дня стало відомо, що в Асканії арештовано голову страйкового комітету механіка Привалова. Але страйк тривав. Жоден тік не молотив.

Вранці люди на токах були вражені великим дивом: високо над степом плив аероплан. Тисячі очей стежили за ним із землі, майже ніхто раніше не бачив такого.

Баби хрестилися. Дівчата махали аеропланові хустками. Урочисто притихлі стояли хлопці, проводжаючи поглядами в далечінь дивовижну залізну птицю, охоплені бентежним передчуттям нових часів, що наступають, нових суворих подій, учасниками яких їм доведеться бути...

В передобідню пору на обрії з'явилися каравани фальцфейнівських верблюдів, прямуючи від головного маєтку до степових токів. Більше ста верблюдів було цього дня запряжено у водовозки, зав'ючено бурдюками та барилами з артезіанською водою.

На токах тріумфували. Шумливим натовпом висипали Гаркушині строковики на доріжку зустрічати незвичайних водовозів. Верблюди повагом наближались. Передній, ступаючи з барилами наперевіс, бундючно ніс свою маленьку голову, поглядав на дівчат невдо-волено і звисока, точнісінько, як панич Вольдемар.

Вутанька не втрималась, розсміялась:

— А гляньте, впізнавайте, дівчата, чи це не панич у верблюда вже обернувся? Чи не сам часом воду припер, аби тільки молотили? От що значить, коли дружно проти них стати — по-морському та по-пролетарському!

Засвистіли свистки, перекликаючись від току до току, вимовляючи словами: во-да є! во-да є! во-да є!.. Ожила строкова Таврія, піднята на ноги роздольним

металевим хором. Тихо, лунко. Степ як суцільний кришталь, і гудки, гудки, гудки перекликаються між собою радісним перекликом переможців...

Однак радість була недовгою. Того ж дня нагрянули на Гаркушин тік карателі. Приїхав становий пристав з Олешок зі стражниками, наскакало чорної чеченви на конях, що, як усмиряла степовиків ще в 1905 році, так і зосталась відтоді у Фальцфейнів на службі. Дехто подумав, що цей набіг влаштовано в зв'язку з приїздом царя, який нібито мав прибути з Лівадії (ніхто ще не знав, що цар, минувши Асканію, вже спішно відбув до Петербурга).

Стирлувавшись осторонь, край токовища, карателі спочатку розмовляли з прикажчиком, нікого з строкових не чіпали. Робота не припинялась. Гула молотарка. Бронников спокійно порався біля паровика, не звертаючи, здавалось, на карателів найменшої уваги. Пристав тим часом, злігши на крило тачанки, щось записував зі слів прикажчика, зрідка позираючи спідлоба на тік. Через деякий час до нього було покликано Бронникова, Прокошку-орловця і Федора Андріяку.

— Оце вони заводіяки,— сказав Гаркуша, коли хлопці підійшли до пристава. Бронников при цьому тільки презирливо глянув у Гаркушин бік і промовчав.

— Ви брати?— звернувся пристав до орловця та Андріяки, що стояли поруч, плече в плече, обидва рослі, червоні від сонця і в цей момент справді чимось дуже схожі між собою. Обидва поблимували на пристава з веселим глумливим викликом.

— Ви як у воду дивились,— сміливо відповів орловець.— По крові — брати, по долі — супутники...

— І по чинах рівня,— додав Андріяка.— Обидва рожни шпурляємо.;.

Пристав, насупившись, видивився на хлопців нерухомим жаб'ячим поглядом і, зробивши в паперах якусь помітку, приступив до Бронникова:

— Це ти, значить закликав пустити по токах червоного півня?

Машиніст спокійно заперечив. Андріяка та орловець теж в один голос підтвердили, що нікого він до цього не закликав, а навіть навпаки...

— Краще не відпирайтесь!— нетерпляче вигукнув збоку Гаркуша.— Посидите в Олешках в арештному домі, там з вас усе видавлять...

— Ні, це, видно, такий, що арештним домом його не злякаєш,— промимрив пристав, ніби роздумуючи, і несподівано гаркнув підлеглим:— В'яжіть їх!

Однак пов'язати виявилось не так-то просто. Якогось щуплого стражника, що першим розігнався до хлопців, Андріяка так садонув ногою в живіт, що той тільки кавкнув, відлетівши мемелем далеко вбік...

— Чого ж ви стоїте?— зарепетував пристав, завбачливо заносючи ногу в тачанку.— Беріть їх! В'яжіть!

Опричники кинулись скопом. Вихор знявся біля хлопців, що дали тепер собі волю. Орловець бив наповал. Леонід, немов і не натужуючись, якось по-морсь-кому піддавав короткими ударами то одному, то другому, то головою, то своїми якорями в підборіддя, аж клацали з видзвоном щелепи, і снопами розлітались ожирілі стражники та чеченва врізнобіч. Уже й Гаркуша встиг десь вхопити в завірюсі свою долю — стояв тепер віддалеки з розквашеним носом і, сякаючись кров'ю, давав звідти поради чеченцям:

— Ви кинджалами їх, кинджалами!..

Але пристав, що сидів уже в тачанці, не дозволяв пускати у хід зброю, велів брати злочинців голіруч.

Відпирхавшись, попідбиравши з землі картузи та папахи, опричники знов накидались на хлопців, щоб знову розлетілись врізнобіч сторчака, нікого не зв'язавши.

— Ми з вас позгонимо жир!— весело вигукував орловець.— А то даром панський хліб їсте!

— Хіба ж так б'ють? Отак б'ють! — гримів Андріяка, валячи противника одним ударом.

Захекалась служба, хоча й на хлопцях уже полопались сорочки, оголивши мідно-червоне груддя вузлуватих в напрузі м'язів.

Тим часом токові, кинувши роботу, вже з гвалтом збігались до місця побоїща.

— Назад! Посторонись!— ревнув їм пристав і звелів стражникам відігнати токових шаблями. Зблиснули на сонці шаблі, відхлинув натовп... Вутанька, що без пам'яті летіла з вилами на якогось чеченця, раптом була зупинена різким, тривожним Леонідовим окликом.

— Вутанько, не треба! — вигукнув він їй щосили, підводячись з гущі побоїща, розпатланий, заюшений кров'ю, в геть потрісканій тільняшці,— Ми самі...

І бійка закипіла з новою силою, знялась курява, клубком пішло все по землі. Могутньо струшували з себе хлопці купи ворогів, випручувались знов і знов, але сили були занадто нерівні, і нарешті на них навалилися, пов'язали, викручуючи на спинах руки.

Кинута напризволяще молотарка ревла порожнім барабаном, все на ній трахкотіло, паровик, розчахкавшись, бурхав з труби густими іскрами.

— Біда!— підскочив до пристава Гаркуша.— Видно, гаситель не в порядку! Гляньте, іскри вилітають снопами!

— А я ж при чому?— роздратовано здвигнув плечима пристав.— Я не машиніст.

— І я не мастак... Як же тепер? Може, ви розв'яжете його,— кивнув прикажчик на Бронникова,— хай полагодить, а тоді зв'яжете знов?

— Ні, спасибі,— усміхнувся Бронников, витираючись закривавленою щокою об плече.— Локомотив я залишав у порядку, моє діло тепер

сторона. Лагодь-те! А я краще подивлюся звідси, як ви будете його лагодити, як самі будете пускати Фальцфейнам червоного півня...

— Так що ж — топку заливати?— звернувся Гаркуша до пристава і, не одержавши відповіді, мерщій кинувся до паровика.

Пов'язаних поклали під соломою, відганяючи від них дівчат, що кидались витирати хлопців хусточками. А самим хлопцям, спітнілим, заюшеним кров'ю, здавалось, і горя мало. Лежали, як притомлені богатирі, веселі, обірвані, поскручувані, у вузлах набряклих молодих м'язів.

— За дівчат ми побоювались,— говорив орловець стражникам,— на них оглядались, а то б чорта з два ви нас пов'язали!..

— Куди ж вас тепер?— не спускаючи з Леоніда очей, запитувала Вутанька, нетерпляча, розпашіла, готова кинутись до нього щомиті крізь частокіл озброєної варти.

— Не знаю, Вутанько...— майже весело відповів Леонід.— Думаю, що недалеко. Мабуть, в Олешки.

— І я піду в Олешки!— гаряче вигукнула дівчина, ще навіть не уявляючи гаразд, де ті Олешки,

— Що ти, Вутанько... Нас скоро випустять... Нічого у них не вийде. Бач, як в'язне он пристав до людей з протоколом, а підписувати ніхто не хоче.

— Нема дурних... Повиводились!

Чеченці в цей час, обступивши Гаркушу, вимагали, щоб давав підводу везти арештантів. Гаркуша відмахувався: було йому зараз не до цього. Стояв серед току в сажі, як сажотрус, ламаючи голову, з ким і як далі

молотити. Він таки й справді виявився не мастак: іскри то загасив, але разом з ними загасив і паровик.

Тим часом від Каховки знялась над шляхом хмара куряви — мчала Вольдемарова чортопхайка.

Панич приїхав на тік похмурий, чимось збентежений. Встаючи з автомобіля, вдавав, ніби не помітив Ганни, що стояла віддалеки, знову закіптюжена, знову з граблями в руках, пронизуючи панича повним закам'янілої зненависті поглядом. Прикажчик, метнувшись до хазяїна, став похапцем пояснювати причини затримки на току, але панич, слухаючи його одним вухом, уже голосно звернувся до пристава, так, щоб чули всі токовики.

— Розв'яжіть їх,— вказав він на поскручених під соломою хлопців.

Пристав отетерів. Пороззявляли роти й стражники, уквітчані свіжими гулями та синяками. Але запопадливі чеченці, миттю осідлавши пов'язаних, уже мовчки зривали з них аркани.

— На цей раз я їм дарую,— урочисто вів далі панич.— Хай стають домолочують швидше, бо незабаром їм бути... в солдатських шинелях. Свою провину вони матимуть змогу спокутувати кров'ю на полях битв!..

Весь тік ахнув у страшній догадці... Війна!

По селах виходять на паперті батюшки: — Браття! Народе православний! Германець напав на нас. Помолимось за доблесне воїнство христове, за перемогу над германцем... Падають на коліна батюшки, а за ними падають і всі люди, цілують землю.

Щодня правляться молебні за руське побідоносне воїнство.

Каховка знов, як під час ярмарку, переповнена людом. Але не весняними розмаїтими барвами палахкотіла в ці дні вона, не карусельним малиновим дзвоном злегка передзвонювала — іншим гомоном гомоніла тепер, нагадуючи собою величезний військовий табір. У плавнях глухо погримували учбові стрільби. На пристані тюками вивантажували сірі солдатські шинелі та амуніцію. Скрізь по містечку йшов переклик, лунали команди, зблискували погонами офіцери, сортуючи, муштруючи новобранців.

А всіма шляхами зі степу рухались і рухались на Каховку підводи, везучи в бурих завіях партії покликаних до війська степовиків.

Непривітний вигляд мали в ці дні степи. Втратили свою прозору весняну чарівність, потьмарились, засвистіли, як гола пустеля. Пилюка на пожухлих травах, пилюка в повітрі, суцільною завісою темніє вона довкруг по не обмитому дощами небосхилу. З кожним днем густішають темно-брунатні завіси, здіймаються все вище в небо, наче хто поступово зводить глухі мури по обріях довкола степів. Величезні кураїни-перекоти-поле, пружно підплигуючи по відкритих рівнинах, котяться й котяться десь зі сходу на Каховку. Могутні вихори ходять стовпами по всій Таврії, вгвинчуючись у небо.

У вітряний день замислені стояли на околиці Каховки Мурашко та Баклагов, проводжаючи очима новобранців. Щедрими були для батюшки царя облуплені саманові села Півдня! Рідко він, правда, згадував про всяких там своїх чаплинців, сірогозців, строганівців та маячан, закинутих у безводних степах... Не чув, коли копали ночами колодязі, не бачив, коли взимку згрібали сніг по околицях. Зате неодмінно згадував їх при збиранні податей, прокидалась у ньому увага до них у часи лихоліття, коли треба було формувати полки, коли табунами виставляла Таврія до прийому в Каховку міцних та загорілих своїх синів — чабанів та хліборобів, солевозів та рибалок, відриваючи їх від сімей, від рідних домівок, щоб лягали вони потім десь, поруч з волгарями та сибіряками, по братських могилах або ж повертались додому в рясних георгіївських хрестах.

Ридаючи, справляли проводи села. З піснями, то відчайдушно-розгульними, то тужливо-роздольними, торохтіли вози на Каховку.

В суворій задумі слухали новобранську тугу Мурашко та Баклагов, і були їхні думи зараз про живучу оцю

Каховку, що клекотіла щовесни дикими людськими ярмарками, що горіла влітку сипучими вогнями-піска-ми, що заливалась нині безвихідно-розгульним, хапаючим за душу співом майбутніх героїв... Вузлом сходились тут, у Каховці, стежки поколінь. Судилось їй бути віковим згустком їхніх пісень і сліз, журби й веселощів, найгіркіших розчарувань і чистих, як степові міражі, поривів.

Їдуть і їдуть... З економій, степових таборів, з рудих саманових сіл... Всіма степовими трактами — на каховське ярмарчище... Хто з них повернеться звідти, з війни? І якщо повернеться, то — ким? Яку науку вони винесуть з фронтів, якою мовою після повернення розмовлятимуть з фальцфейнами та родзянками?

— Ціле літо везли на Каховку... сіно... вовну... вершки... А тепер докотилося... ех!

Не доказав Баклагов. Але Мурашкові й так було зрозуміло, що мав на увазі його суворий і насуплений друг. Зі своїми настовбурченими вусами та банькатими очима з-під хмурих брів Баклагов мав сьогодні якийсь особливо колючий, сердитий вигляд. Здавалось, невдоволений він на всіх і на все: на вози, навантажені людьми, на каховські облуплені мазанки, на піщану гостру поземку, що в'юниться під ногами і потроху замітаєдесь подвижницькі його шелюги... Сонце стояло високо, але днів не вистачало нормального освітлення. В насиченім пилюгою повітрі вже зловісно бриніла незвичайна, характерна для передбур'я гаряча сухість. Важко було дихати.

Іван Тимофійович, помітно посивілий в столичних мандрах, був і зараз споряджений по-дорожньому: з рюкзаком за плечима, з палицею в руці. Повернувшись напередодні з Пітера з відхиленням проектом і переночувавши в Баклагова, він зібрався оце на Ас-канію, сподіваючись, що в дорозі йому трапляться попутні підводи. Поки що йшли вони тільки зі степу, і жодна — в степ.

— Рушатиму,— сказав Мурашко, обтрусившись. Баклагов засопів:

— Перегодинив би ти в мене, Тимофійовичу... Бачиш, заходить...

Вітер зривав зі степу хвилі куряви. Сонце світило тьмяно, без літнього блиску, обрії на сході самі собою, без хмар, потемніли, стали схожими на поля: підняті далекими бурями ґрунти нерухомо висиш в повітрянім океані, розгорнувшись упівнеба.

Десь за сотні верст від Каховки в ці дні вже бушувала чорна буря. Напередодні в південних газетах з'явилися тривожні телеграми з Ростова, в яких повідомлялось, що вітер несе на місто хмари пилуки, що поблизу Таганрога Азовське море, відхлинувши від берега, зникло з очей, оголило на багато верст морське дно. Судна в порту, збившись у безладді, лежать на боках. Буря, чорна буря ось-ось заволодіє і таврійським небом.

Все це мав на увазі Баклагов, радячи приятелеві перегодинити в Каховці, хоча й сам він на місці Мурашка навряд чи всидів би тут, коли було вже рукою подати до сім'ї, до саду, до всього того найдорожчого, що зоставалось тепер у Івана Тимофійовича і що йому, може, знову доведеться невдовзі покидати (бо вже, певне, й на нього десь шиють шинель).

— Ні, друже... Я ще встигну перескочити,— відповів Мурашко, спокійно поглядаючи в степ.— Там же ждуть...

Голос його здригнувся глибоко прихованою ніжністю.

— Дивись, Тимофійовичу...

Баклагов провів приятеля до тракту, і там вони розпрощались.

Пішов понад шляхом Мурашко.

Важко дихалось. Сухим повітрям все висушувалось у грудях, кров постукувала в скроні. І лише ясний образ Світлани, раз у раз напливаючи з потемнілого небосхилу і мовби притягуючи його до себе, надавав йому сили ступати крок за кроком вперед насупроти вітру.

Незнайомі підводи нескінченним потоком котились назустріч. Буйний спів розлягався, танув і знов закипав, розшматований вітром.

— Сірогозькі, видать?

— Сірогозькі, дядю!.. Або груди в хрестах, або голови в кущах!..

Відчайдушні, готові на все, компаніями співали на возах, що їх, здавалось, самим вітром уже котило на Каховку... Поспускали босі ноги з полудрабків, співають... Хоч цим, хоч піснями щедро споряджала Таврія своїх синів в дорогу. Поміж іншими співанками везли новобранці вже й ту — про машину, про свисточок! — складену невідомою їм дівчиною-заробітчанкою у степу на жнивах... Починалась ліричною дівочою журбою, переходила у рекрутський могутній відчай.., "Налий, мати, стакан рому, бо я їду до прийому... гей-гей, йо-ха-ха-ха, бо я їду до прийому..." Пекучим болем сповнювало Мурашка оте хвацьке "йо-ха-ха-ха" новобранців...

Далека дорога лежала Вутаньчиній пісні. Чадіти їй у теплушках, мерзнути їй в окопах, бути їй у Карпатах і в пущах Полісся!..

Опівдні піднялося те, що не раз підіймалося ранніми веснами та наприкінці літа над цим знедоленим, беззахисним краєм. Страшний суд творився у відкритім степу: заступаючи сонце, ішла, проносилась зі сходу на захід чорна буря.

Вся Таврія серед білого дня раптом окуталась таким присмерком, що, не мружачись, можна було дивитись на сонце. Заревла по селах худоба, заметались в степах розполохані вітром отари. Здавалось, все буде зметене в степу цим ураганом, все він зірве, поруйнує на своєму шляху, з корінням викрутить із землі зелену Асканію і розшаленіло пожене її жужмом, мов велетенське перекотиполе, до самого Дніпра. Могутньо пручався, протистоячи ураганові, Мурашків асканійський ліс. Кипів своєю потемнілою листвою, пружинив жилавим гіллям, гнувся, бився, скрипів усіма своїми зеленими снастями, але тримався серед відкритих просторів, наче припнутий на міцному якорі.

З корогвами зустрічали чорну бурю степовики. Голосив асканійський хор хлопчиків у середині велелюдної селянської процесії, що зупинилась біля степового колодязя з напівзруйнованим зрубом, з дерев'яним барабаном на стовпі. Погойдувались сухі цебри на канатах. Не блищала внизу вода. Здалеку принесеною пилюкою замітала буря колодязь. Був день, а ніби смеркалось, ніби вічне світило в небі має ось-ось погаснути.

Закіптюженим, посірілим табунцем збилися довкола зруба юні хористи, в натужному трагічному співі знемагали Данько та Валерик. Не страх, а зненависть породжувала в них оця розбурхана чорна стихія, що забивала їм подих, що на очах заносила колодязь, що, наче уособивши в собі всі лиха і кривди життя, сліпо неслася на них з пустельною дикою силою. Співаючи, вони не благали її, як інші, вони бунтувалися проти неї всім своїм юним єством, намагаючись пересилити висвисти розвихреної темряви своїми високими, зухвалими псалмами.

Все поховалося в степу, звір і птиця позабивалися в нори та гнізда. Лише вози новобранців невпинно клекотіли виметеними трактами на Каховку, та бився десь у хмаровищах проти вітру самотній Мурашко, та

дзвеніли в багатотисячнім селянським натовпі біля степового колодязя юні чисті альти й дисканти, посилаючи свої бунтівливі псалми високому безсяйному сонцю.

Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерками весь край. Не били в той день дзвонарі на сполох. Але розгойдані бурею дзвони самі вже гули по всій почорнілій безводній Таврії.

1951—1952